

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG

1972

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

23

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

ERHVERVSHISTORISK
ÅRBOG

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

XXIII

1972

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1972

OMSLAG :

Allegorisk tegning til støtte for kravet
om 8-timersdagens indførelse

TITELVIGNET :

Udsnit af Hjørring-købmanden Chr. H. Nielsens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk Arbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION:

Vagn Dybdahl

UNDER MEDVIRKEN AF

Ib Gejl

Christian R. Jansen

Erik Korr Johansen

Finn H. Lauridsen

ISBN 87 504 0317 6

Copyright © by Erhvervsarkivet 1972

Printed in Denmark

by

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S

Indhold

<i>Søren Kolstrup</i> : 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark	7
Indledning 7 - Kravet om 8-timers dagen rejses 10 - Den økonomiske baggrund for arbejdstidsnedsættelsen 18 - Arbejdsmarkedet 22 - 8-timers dagen og lovgivningsmagten 44 - Konklusion 50 - Kilder, litteratur og forkortelser 51 - Noter og henvisninger 54.	
<i>Ebba Busch</i> : Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761	60
<i>Erik Nordholt</i> : Erhvervs partiets historie og dets samfundsopfattelse . .	73
Indledning 73 - Erhvervs partiets historie 76 - Erhvervs partiets samfundsopfattelse 96 - Afsluttende bemærkninger 133 - Tillæg om kildematerialet 141 - Bilag 146 - Kilder og litteratur 150 - Noter og henvisninger 152.	
<i>Christian R. Jansen</i> : Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter	160
Beretning om virksomheden 1971-72	167
Publikationer fra Erhvervsarkivet	182

8-timers dagen

Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark

AF SØREN KOLSTRUP

8-timers dagen gennemførtes i Danmark i årene 1918–19, efter at den faglige og politiske arbejderbevægelse havde arbejdet herfor i henved 30 år. Det er hensigten i denne fremstilling at undersøge to hovedproblemer: dels ad hvilke kanaler man fik kravet gennemført, dels hvilke faktorer der medvirkede til en nedsættelse af arbejdstiden.

Indledning

En samlet fremstilling om 8-timersdagens indførelse i Danmark foreligger ikke.

Den eneste selvstændige redegørelse for arbejdstidsproblemet, hvor emnet behandles i en historisk afgrænset periode, er *Poul Milhøjs* analyse af 45-timers arbejdsdagens gennemførelse 1958–60. Her foretages en summarisk sammenligning med vedtagelsen af de 8 timer for at påpege ligheder og forskelle mellem situationen i 1918 og i slutningen af 1950'erne. To hovedtyper af faktorer, dels økonomiske og dels social-politiske, fremføres til forståelse af kravets realisering¹.

P. Munch har i en kronologisk skitse i *Schultz Danmarks Historie* betonet, hvorledes omvæltningerne i Tyskland november 1918 var et incitament for oppositionelle venstrefløjskræfter i Danmark, men samtidig fremhævet den faglige og politiske indsats for en arbejdsreduktion².

Ligeledes *Erik Rasmussen* har understreget efterkrigstidens revolutionære strømning. Samtidig gøres opmærksom på, at den socialdemokratiske arbejderbevægelse befandt sig mellem en venstre- og højrefløj, hvor det gjaldt om at vise, at resultater kunne opnås ad de institutionaliserede forhandlingskanaler³.

I disse almene betragtninger er der foretaget en afvejning af de forskellige faktorerets betydning. Virkningen af den økonomiske faktor er dog kun anført hos *Milhøj*.

I værker og jubilæumsskrifter om DsF, DA & MF, diverse fagforbund og fagforeninger træder vidt forskellige vurderinger frem.

Den undersøgte litteratur kan stort set inddeles i fire hovedtyper af årsagsforklaringer:

A. Nogle betragtede den kraftige nedsættelse af arbejdstiden efter krigen som en decideret følge af udviklingen i udlandet – man tilkendegav, at vi blot fulgte med malstrømmen.

Da *J. A. Hansen*, formand for Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund, i oktober 1922 – to år efter 8-timersdagens indførelse – holdt et foredrag i Nationaløkonomisk Forening, tillagde han de internationale forhold en alt-afgørende betydning. 8-timersdagen blev ifølge *J. A. Hansen* indført på grund af en international bevægelse. Ud fra denne grundbetragtning anså han det for ganske urimeligt at give en vurdering af et enkelt lands eller en enkelt organisations indflydelse. Tillige spores en funke af skæbnebestemthed i formuleringen: »8-timersdagen kom over os alle med en kraft, som ikke alene gjorde det meningsløst at tale om separatstående organisationers indflydelse på dette forhold, men også urimeligt at tale om det enkelte lands eller de enkelte organisationers indflydelse på denne bevægelse«⁴.

Samstemmende med *J. A. Hansens* vurdering er *Otto Jensens* i et jubilæumsskrift om Dansk Tekstilarbejderforbunds historie. Her hedder det: »Tiden selv bar kravet frem til sejr«. Denne bedømmelse er anbragt som finale på en kritik af de københavnske byggefag, hvis aktivitet i 1918 og 1919 ikke levnes nogen betydning⁵.

Bevidst eller ubevidst tillægger *J. A. Hansen* og *Otto Jensen* udviklingen et element af uundgåelighed. Deres egne organisationer tilskrives på denne måde ikke nogen indflydelse, men til gengæld opnår de at gøre byggefagenes kampiver til noget ganske inferiørt.

Den revolutionære bølges betydning for 8-timersdagens indførelse finder vi også i bogen *Under Samvirkets Flag*, således markant formuleret af *Albert Olsen*: »Det er en kendsgerning, at virkeliggørelsen af dette klassisk-sociale krav skyldes frygten for arbejderklassens middelbare eller umiddelbare revolutionære kraft«⁶. Her kan »umiddelbar« evt. tolkes som trykket fra danske syndikalister, der dog ikke omtales nærmere.

B. I en anden hovedtype af vurderinger fremhæves dels den europæiske, revolutionære stemning, dels den danske arbejderbevægelses betydning. Man har understreget, at kravet om de 8 timer gennemførtes takket være den danske arbejderbevægelses evne til at udnytte den europæiske udvikling.

I arbejdsgivernes festskrift fra 1921 anskues krigens dønninger og den sociale uro som arbejderne allierede – netop ved at udnytte den ustabile situation opnåedes de 8 timer tilligemed en stigning i lønniveauet⁷.

I bogen om Socialdemokratiet *En Bygning Vi Rejser* er arbejderbevægelse-

sens indsats ligeledes set på baggrund af revolutionsbølgen. Her beskrives således, hvordan DsF måtte træde til i foråret 1919 for at redde situationen for de københavnske bygningsarbejdere, der fægtede i et tomrum. Man påpeger, at det var den socialdemokratiske arbejderbevægelse, der med sans for »øjeblikkets gunstige jordbund« omsatte ønske til realitet ⁸.

Den revolutionære strømning understreges, men samtidig tillægges den organiserede arbejderbevægelse afgørende betydning. To faktorer fremføres her med nogenlunde paritetisk vægt.

C. I en tredje kategori af forklaringer anskues indførelsen af de 8 timer ud fra en snævrere synsvinkel. Her diskuteres, hvorvidt de københavnske bygningsarbejders aktioner i 1918 og 1919 kan tildeles æren for kravets gennemførelse.

Sagen er her sat på spid. Nogle københavnske fagforeningers indsats er konfronteret med DsF's. I *Murerens Historie i 300 Aar* konkluderes, at det var murerne, murerarbejdsmændene og tømmerne, der kæmpede for de 8 timer, men DsF der tiltog sig æren. Til støtte for denne bedømmelse gøres gældende, at DsF gennemførte 8-timersdagen for malerfaget 2–3 dage før byggefagene skulle til at slutte forlig ⁹. DsF karakteriseres nærmest som aktøren med det gustne overlæg.

Ligeledes i jord- og betonarbejdernes festskrift påpeges, hvordan byggefagene gik i brechen for arbejdstidsnedsættelsen – dog har man undladt at sammenligne de tre fagforeningers indsats med DsF's ¹⁰.

I murerarbejdsmændenes 50 års jubilæumsskrift fremføres byggefagenes »ubrødelige« sammenhold til forståelse for sejren ¹¹.

I et skrift, der udkom 25 år senere om samme fagforening, betegnes kampen for 8-timersdagen som en milepæl i organisationens historie, medens DsF's initiativ til nedsat arbejdsdag forklares ud fra den uro, der herskede i organisationens egne geledder ¹².

Disse vurderinger har ikke stået uimodsagt. M. Chr. Lyngsie udtalte således på DsF's repræsentantskabsmøde den 15. maj 1919, at 8-timersdagen ikke var vundet i kraft af, men på trods af byggekonflikten ¹³. DsF kommer her til at fremstå som den udslagsgivende faktor.

D. Endelig kan man træffe på vurderinger, hvor Socialdemokratiets indsats med selvfølgelighed betragtes som afgørende for udviklingen. I Dansk kommunalarbejder Forbunds jubilæumsskrift påpeges således, hvordan den socialdemokratiske gruppe i Københavns borgerrepræsentation målbevidst fik virkeliggjort arbejdstidsreformen efter den 18. november 1918 at have stillet forslag om 8-timersdagen ¹⁴.

En bedømmelse af tilsvarende karakter findes i et skrift om sporvejs- og

omnibusfunktionærernes historie. Arbejdernes indmarch i borgerrepræsentationen – med erhvervelse af absolut flertal i 1917 – betragtes som udslaggivende for vedtagelsen af de 8 timer ¹⁵.

Ud fra en snæver politisk synsvinkel er disse betragtninger indlysende. Man fremfører, at et programpunkt førtes igennem takket være et kommunalt flertal. – Imidlertid synes en række andre forhold at have spillet ind, hvorved årsagsforklaringen straks bliver mere kompliceret.

I nogen grad er de nævnte holdninger følger af de respektive publikationers emneafgrænsning. Murernes festskrift vil være tilbøjelig til at fremhæve byggekonflikten; kommunalarbejderne, der fik gennemført de 8 timer via kommunallovgivningen, vil fremføre den politiske indsats, og bøger om DsF vil betone den socialdemokratiske arbejderbevægelses betydning.

Den undersøgte litteratur er derfor en ekstra udfordring til at få besvaret, hvem der førte an i kampagnen for de 8 timer, og i hvor høj grad faktorer som revolutionær stemning og økonomisk udvikling gjorde sig gældende.

Kravet om 8-timersdagen rejses

Internationalt

Før større organisatoriske bestræbelser for en nedsættelse af arbejdstiden blev iværksat i Danmark, havde man i udlandet arbejdet med problemet i længere tid. England fik i begyndelsen af det 19. årh. sine første fabrikslove, der især tog sigte på en begrænsning af arbejdstiden. Større direkte betydning for Danmark fik dog opbygningen af Internationale, hvor 8-timersdagen fremførtes som et blandt mange konkrete krav.

Anden Internationale

Den 14. juli 1889, da franskmændene fejrede 100-året for stormen på Bastillen, trådte to socialistiske kongresser sammen i Paris. Her drøftede man nogenlunde de samme emner, men ideologiske divergenser skilte vandene. Possibilisterne i Rue de Lancry ville i et samarbejde med den radikale borgerlige fløj lægge vægten på reformer her og nu. Guesdisterne – opkaldt efter den franske marxist og arbejderleder Jules Guesde – i La Salle Petrille forfægtede derimod en programmatisk marxistisk fremfærd. Det var herfra 2. Internationale udsprang, og de vigtigste initiativer blev taget ¹.

Interessen knyttede sig i første række til en arbejderbeskyttelseslovgivning, der vandt tilslutning ved begge kongresser. Man udtalte, at en virksom arbejdsregulering burde finde sted i alle lande for at standse den stigende udbygning af arbejderklassen. Tiden var inde til at sætte grænser for virknin-

gerne af den kapitalistiske produktionsmetode, hed det. – Som grundlag for en lovgivning vedtog man følgende retningslinier:

1. Forbud mod arbejde for børn under 14 år,
2. nedsættelse af arbejdsdagen til 6 timer for 14–18 årige,
3. forbud mod natarbejde bortset fra visse industrigrene, der fordrer uafbrudt drift,
4. forbud mod kvindearbejde i industrier, der har særlig skadelig virkning på organismen,
5. generelt forbud mod natarbejde for børn og unge mennesker under 18 år,
6. indførelse af en uafbrudt hvilepause på mindst 36 timer,
7. forbud mod lønudbetaling i levnedsmidler,
8. forbud mod private arbejdsanvisningsbureauer,
9. ansættelse af fabriksinspektører – udpeget af staten og arbejderne i fællesskab – til kontrol med alle værksteder og industrielle virksomheder.
10. lige løn for lige arbejde uanset køn og nationalitet.

Af størst betydning blev dog vedtagelsen af en international arbejdermanifestation den 1. maj, hvor arbejderne skulle fremlægge kravet om de 8 timer. Tanken blev fremsat af den franske delegerede Raymond Lavigne og godkendtes af alle de tilstedeværende nationaliteter bortset fra russerne og belgierne. Forslaget lød:

»Der skal organiseres en stor international demonstration på et bestemt tidspunkt, og dette skal foregå på en sådan måde, at arbejderne i alle lande og alle byer på en fastsat dag retter krav til de offentlige myndigheder om indførelse af en 8 timers arbejdsdag og iværksættelse af kongressens øvrige beslutninger.

Da en sådan demonstration allerede er blevet fastsat til den 1. maj 1890 af Det amerikanske Arbejderforbund (Federation of Labour) på en i St. Louis afholdt kongres i december 1888, besluttes det, at denne dag anvendes til den internationale demonstration.

Arbejderne i de forskellige lande skal sætte denne demonstration i værk på de betingelser, som forholdene i deres land foreskriver.«

Meget tyder på, at det primært var 8-timersdagen, man ville kæmpe for. Dels nævnte resolutionen de 8 timer eksplicit, og dels enedes man om at udsende et ugentligt skrift under navnet *8 timers Arbejdsdag*; herigennem skulle man til stadighed kunne holdes orienteret om det internationale arbejde for en nedsættelse af arbejdstiden ².

Med den vidtfavnende 1. maj beslutning i Paris ønskede socialisterne

ved hjælp af en international massedemonstration at lægge pres på den statslige og dermed internationale lovgivning. Det var en lovfæstet arbejdsdag, man ville. I modsætning til den amerikanske vedtagelse, der henvendte sig til arbejdsgiverne, krævede man, at staten skulle gribe ind i det private erhvervsliv og fastsætte love til arbejdernes fordel.

Et andet karakteristisk træk ved resolutionen var tanken om at lade majdemonstrationen foregå under de enkelte landes herskende betingelser. Kun en enkelt delegeret fra Marseille erklærede, at den kommende demonstration sagtens ville blive virkningsløs, såfremt den ikke understøttedes af en generalstrejke – grève générale. Tanken vakte dog ikke genklang og blev nedstemt med stor majoritet ³.

8-timersdagen i socialistisk belysning

Agitationen for en nedsættelse af arbejdsdagen – og en arbejderbeskyttelseslovgivning i det hele taget – betragtedes af de fleste socialister i Paris som et middel, der kunne vække arbejderen til større klassebevidsthed og dermed være det første spæde skridt på vejen mod arbejderklassens totale emancipation.

Kravet om de 8 timer var en social fordring, der indpassedes i en ideologisk ramme.

Den franske delegerede Adolf Bouchard udtalte således: »Forkortelse af arbejdstiden, højere løn, større velstand til arbejderen betyder hurtigere gennemførelse af revolutionen. Forkæmperne, tænkerne og organisatorerne i arbejderpartiet rekrutteres i almindelighed fra de bedst stillede arbejdere.«

Betragtningen var samtidig vendt mod den gruppe af socialister, der var betænkelig ved øjeblikkelige sociale reformer ⁴.

Domela Nieuwenhuis, hollandsk delegeret, udtrykte sig skarper. Han understregede, at en 8 timers arbejdsdag aldrig kunne være et mål, men nok et middel. Kravet om en reduceret arbejdsdag betragtes blot som en station, som man opholdt sig ved en kort stund for med større kraft og bedre bevæbnet at kunne indlede kampen mod kapitalen. Han understregede, at først med normalarbejdsdagens indførelse begyndte felttoget mod det kapitalistiske samfund. Arbejderbeskyttelseslovgivning kunne i det hele taget kun betragtes som en forholdsregel af foreløbig karakter. Så længe den ufuldkomne og absolut uretfærdige fordeling af produktionen eksisterede, var og blev målet den private ejendoms overgang til samfundseje, hed det ⁵.

Andre var mere tilbøjelige til at betragte 8-timersdagen som et mål i sig selv. Cunningham Graham, medlem af det engelske parlament, fremholdt så-

ledes, at man i første række måtte satse på de praktiske spørgsmål for at vinde arbejderne. Han fandt, at en forkortet og lovfæstet arbejdsdag kunne blive af største betydning for den skotske bjergværksarbejder, der måtte arbejde 12 timer i gruben. 8 timers arbejdsdag ansås overhovedet for nødvendig, om arbejdernes sundhed og åndelige udvikling skulle fremmes ⁶.

En tredje gruppe, der hovedsagelig bestod af anarkister, kunne slet ikke acceptere, at der ofredes tid på at tale om en lovfæstet arbejdstid. Under henvisning til den historiske udvikling bekæmpedes den opfattelse, at arbejderklassen kunne vente sig noget af en lovgivning. Man fremholdt, at sigtet fra første færd måtte være kapitalens og monopolernes tilintetgørelse ⁷.

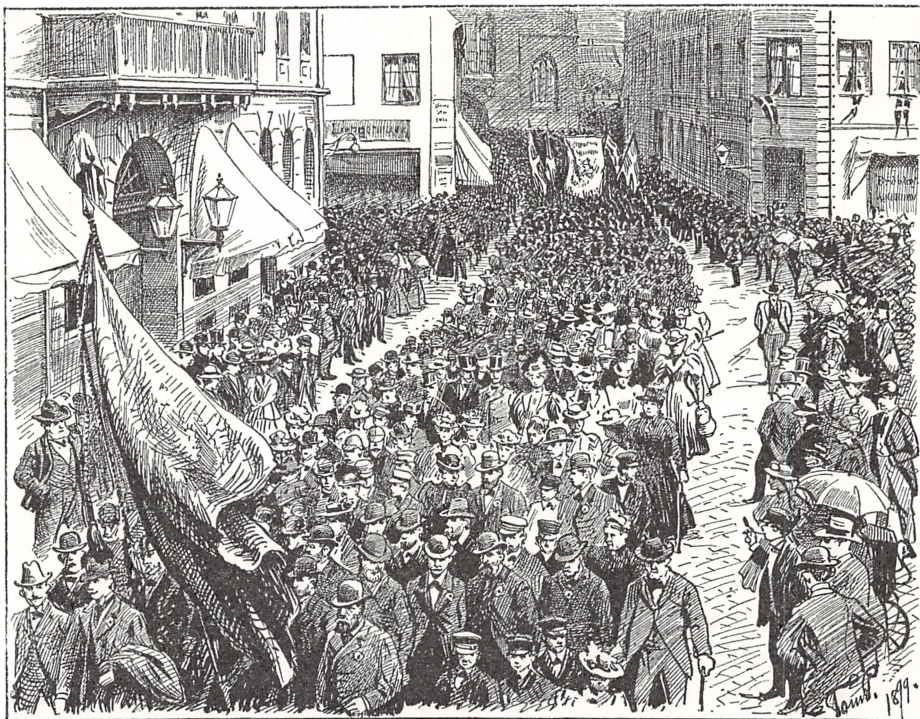
Arbejdet for en international 8-timersdag blev betragtet fra forskellige synsvinkler. Nogle understregede det revolutionære aspekt stærkere end andre, men der herskede dog stort set enighed om, at de 8 timer var et foreløbigt skridt på vejen mod fundamentale samfundsændringer. Endelig påpegede en lille gruppe, at agitation for enkeltstående reformkrav helt ville afspore de grundlæggende problemstillinger.

Ved de følgende års arbejderkongresser blev beslutningen om en normalarbejdsdag knyttet nøjere sammen med en socialistisk tankegang. I 1891 vedtog man således i Brüssel, at 1. maj, om muligt, skulle være en hviledag, hvor man fremførte kravet om de 8 timer og markerede eksistensen af en klassekamp. Formuleringen blev yderligere skærpet to år senere i Zürich. Her erklæredes, at majdagen skulle være et udtryk for arbejderklassens vilje til nedbrydning af classeskellene gennem en social ændring. Som tidligere skulle også kravet om de 8 timer fremføres ⁸.

Fordringen om en 8 timers arbejdsdag var ikke socialistisk i sig selv, men efter 1889 blev normalarbejdsdagen nøje forbundet med arbejderbevægelsens hele eksistens og strategi.

Forholdet mellem arbejdstid og socialistisk strategi optog adskillige af arbejderbevægelsens skribenter. Karl Kautsky mente således, at de, der tog del i majdemonstrationerne, kæmpede såvel for en kortere arbejdstid som for »samfundets genfødsel« – hvilket måtte forstås som arbejderklassens frigørelse. I argumentationen påpegedes, dels at indførelsen af de 8 timer ville bevirke en forkortelse af den tid, arbejdet tilhørte kapitalen, og dels at arbejderen i den vundne fritid kunne få lejlighed til »at øve politiske pligter mod sig selv og samfundet« ⁹.

Temaet stammer givetvis fra Karl Marx, der spaltede arbejdsdagen op i to dele: dels i den tid hvor arbejderen tjente sin dagløn, og dels i den tid hvor kapitalisten tog et profitudbytte. Tillige mente Marx, at merværdikvoten (forholdet mellem merarbejdstid – den tid der tilhørte kapitalisten – og

Tegningen af Socialdemokratiets 1. maj-optog gennem Århus er fra 1899.

I Social-Demokraten hed det bl. a. om processionen: »Den drager med flyvende faner og klingende spil gennem byens hovedgade. I storborgerhusenes vinduer er der fuldt af nysgerrige, men selv den reaktionærreste spidsborger må fylde af respekt for den orden og værdighed, hvormed arbejderne demonstrerer«.

nødvendig arbejdstid) steg med arbejdsdagens længde. Jo længere arbejdstid pr. dag jo større udbytte til kapitalisten ¹⁰.

Også danske socialister satte her og nu fordringen ind i et ideologisk rammeværk. Louis Pio, der i begyndelsen af 1870'erne intonerede den første spæde begyndelse til et teoretisk og organisatorisk fundament for en dansk arbejderbevægelse, nævnte i »Socialistiske Blade«, at en kortere arbejdstid ville virke styrkende i kampen mod kapitalen ¹¹. Den større tidsdimension var betænkt.

Hos den danske socialdemokrat Gustav Bang blev reformistiske initiativer stillet over for endemålet: den socialistiske produktionsform. En lovbealet arbejdsreduktion til 8 timer betragtedes nok som et gode i sig selv, men sås samtidig som et blandt flere virksomme elementer til frigørelse fra den kapitalistiske udbytning. Det var en sådan tankegang, der kom til udtryk i formuleringen som » – deres (reformernes) sum er revolutionær« el. set i en lidt anden tidsorden »samfundet insuger lidt efter lidt socialistiske elementer« ¹².

I Danmark

Debatten i 1890

Afholdelsen af socialistkongresserne i Paris 1889 vakte i Danmark nyt liv i tidligere fremførte krav om kortere arbejdstid. Den faglige og politiske arbejderbevægelse belavede sig på demonstration den 1. maj 1890. Således indkaldtes til møde i Sortedamslunden kl. 8^{1/2} aften den 11. september 1889, hvor maler J. Jensen, den senere borgmester i København, talte om nødvendigheden af en arbejdstidsforkortelse til 8 timer¹³.

»*Social-Demokraten*« – og i det hele taget den argumentation som man fra arbejderside stillede på benene – tog først og fremmest udgangspunkt i økonomiske faktorer som arbejdsløshed og løn.

Da det socialdemokratiske organ den 6. april 1890 – under opråbet: 8 timers arbejde, 8 timers frihed og 8 timers hvile – begrundede ønsket om en normalarbejdsdag, var det netop ud fra ønsket om at bekæmpe arbejdsløsheden. Man hævdede, at den tiltagende industrialisering og arbejdsdeling i stigende grad øgede antallet af arbejdsløse, og derfor måtte der hurtigst gribes ind. Løsenet var i første omgang kortere arbejdsdag – selv med samme produktion ville flere kunne komme i arbejde, hed det¹⁴.

I højreorganet »*Dagbladet*« fremkom et længere indlæg mod dette synspunkt. Man argumenterede ikke mod 8 timers arbejdsdag som sådan, men koncentrerede sig om at gendrive påstanden: jo kortere arbejdsdag jo mindre arbejdsløshed. – Skulle det virkelig kunne lade sig gøre, at 10 arbejdere i 8 timer erstattede 8 arbejdere i 10 timer, spurgte bladet. Først sloges fast, at ikke alle arbejdere var lige dygtige og udholdende. Med dette udgangspunkt udarbejdedes en teori om, at det var de mindst effektive arbejdere, der ramtes af arbejdsløsheden. Arbejdsgiveren kunne derfor ikke være interesseret i at få udskiftet dygtige arbejdere med mindre virksomme fra de arbejdsløses rækker.

Men selv om man indvilligede i at beskæftige 20 % flere arbejdere, ville det kræve yderligere kapitaludlæg, hævdede »*Dagbladet*«. Fabrikanten, hvis hele maskineri var beregnet til f. eks. 80 mand, kunne ikke pludselig sætte 100 mand i arbejde. Hertil krævedes mere plads samt flere maskiner. Det eneste man ville opnå, var stigende produktionsomkostninger og svigtende evne til at betale arbejds løn. Man mente hermed at have bevist, at arbejdernes forslag gik imod deres egen interesse. Gevinst på et punkt betød tab på et andet.

Som en yderligere trumf anførtes, at arbejdsdelingen umuliggjorde tilførsel af en 9. og 10. arbejder. Disse kunne ikke indpasses i et arbejds hold, hvor

Videnskabelige Udtalelser

om

8-Timersdagen.

Højestærede Hr. Redaktør!

De har opfordret mig til at udtale mig om Arbejdernes Bestræbelser for at opnaa en otte Timers Arbejdsdag. Jeg vil ikke kunne sige noget væsentligt Nyt om denne Sag, heller ikke kunne kontrollere Rigtigheden af, hvad der allerede er sagt om den. Men der er flere Sider ved den, som indgyde mig den største Interesse for den hele Bestræbelse.

Det er en gammel Tante, at den sande Rigdom bestaar i den Fritid, man har tilovers fra saadant Lønarbejde, der kun er Middel til at eksistere, ikke selv har Værdi for det personlige Livs Udvikling hos os. For saadant Arbejde, der vælges frit og af Trang til at udvikle sine Evner og til at faa Del i den ideelle Kultur eller endog virker med til at føre den videre, vilde det være meningsløst at sætte bestemte Grænser. Og de, der ere saa lykkeligt stillede, at deres Livsgerning svarer til deres personlige Trang og egner sig til at udvikle deres Personlighed, udbyde og berige deres aandelige Liv, de ville ingen otte Timers Arbejdsdag forbre. En Kunstner eller en Videnstabsmand kan og vil ikke lade sig nøje med en begrænset Arbejdsdag. Til Gengæld kender han af og til meget korte Arbejdsdage, naar Intet vil lykkes, — naar

nogle Drengene og en latinist Grammatik. Og istedenfor fuldstændige Menuetter møder man — nærmere beset — ogsaa kun sælsomme Banstafninger oerakt: her et Par Smedearme paa en Krop uden Hjerne og med Grøvlungeben; dér en Tæntemaskine i et stort tungt Hoved paa en lille væsen Krop; hist en Børsmatador, hvis Sjæl kun er én stor Regnetabel. Den, som gaar om i et saadant Samsund og har Troen paa, at hele Menneskenaturen slummer i Spire hos hver Enkelt, maa uafbrudt synes at kunne høre ligesom Strig af kvalte Børn — Raab om Liv fra alle de Sider og Kræfter af Menneskevesenet, som er forblevne uopdyrkede eller voldsomt holdes kneblede og svinebundne. Hos dem, der sidder krumbøjede Dagen igennem paa en Stol, raaber Blodet og Mufflerne efter Arbejde og Bevægelse i fri Luft; inde i alle de Kvinder, som Samsundsordningen henviser til ugift Stand, puffes under alstens Forklædninger Sanserne paa deres Ret; i saa mange af dem, der paa Livstid er dømt til Lastbyrs Arbejde, strigler de aandelige Evner efter Lys og Næring. Men allersjærgeligst er det, hvor det undertrykte Liv ikke længer striger, de uøvede Kræfter ikke mere værter, fordi det helt er lykkedes at dræbe dem; dér er Livstilbagegangen, Forringelsen af Mennesketypen uoprettelig fuldbrydet:

Til 1. maj-nummeret 1899 havde Social-Demokraten indkaldt »videnskabelige udtalelser« til støtte for kravet om 8-timers dagen.

Opfordringen var gået til to betydelige videnskabsmænd, filosofen Harald Høffding og litteraturforskeren Vald. Vedel. Nogen større agitatorisk kraft indeholdt berømtedernes indlæg just ikke, men de var dog båret af jævn velvilje. Venstre spalte er en del af Høffdings, højre en del af Vedels indlæg.

der var nøje afmålt overensstemmelse mellem de forskellige præstationer og det færdige produkt ¹⁵.

»Dagbladet« hævdede med andre ord, at produktionsformen – og ikke arbejdsgiveren – satte bom for normalarbejdsdagens gennemførelse.

I nær tilknytning til denne debat diskuteredes forholdet mellem arbejdstid og løn.

Socialdemokraterne, der hævdede, at en kortere arbejdstid ikke ville formindske arbejderens løn, angreb problemet fra en praktisk og teoretisk side.

Man fremførte, at de faktiske forhold vidnede om, at lang arbejdstid gav lav løn, medens kortere arbejdstid gav en forholdvis højere løn. – Denne sammenhæng uddybedes yderligere ud fra læren om udbud og efterspørgsel: en lang arbejdsdag i forbindelse med stor arbejdsløshed betød et kraftigt tilbud af arbejdskraft og en lav løn; kapitalisterne havde i denne situation netop mulighed for at spille på konkurrencen mellem arbejderne. Indførtes derimod kortere arbejdsdag ville flere komme i arbejde, konkurrencen mellem arbejderne mindskes og lønnen stige ¹⁶.

Den hævdede sammenhæng mellem arbejdstid og lønhøjde kunne ikke accepteres fra borgerligt hold. »Avisen« anførte således, at lønnen snarere måtte ses i relation til konjunkturerne indenfor de enkelte fag. Bladet understregede, at dårlige afsætningsvilkår for en artikel i sidste instans ville medføre lavere arbejdsløn og længere arbejdstid. For at mobilisere flere købere måtte prisen på varen sættes ned, hvilket kun kunne ske ved nedskæring af arbejdsomkostningerne ¹⁷.

Forklaringerne på de økonomiske fænomener havde vidt forskellige udgangspunkter. Socialdemokraterne opererede med den forudsætning, at arbejdstiden skulle reguleres ved politisk beslutning; højremanden derimod ønskede ikke statens indblanding. Den ene så arbejdstiden og lønnens højde i sammenhæng med arbejdsløshed, den anden i forbindelse med et fags konjunkturer. – Begge parter nåede imidlertid frem til den ønskede konklusion.

Socialdemokraterne underbyggede yderligere kravet om de 8 timer ud fra et sundheds- og undervisningsmæssigt aspekt: Med en kortere arbejdsdag ville der levnes arbejderens mere tid sammen med familien, og arbejderklassens moralske og intellektuelle stilling kunne fremmes. »Kundskab er magt og uvidenhed trældom« fastslog »Social-Demokraten«. – Desuden fremhævedes, at sygdomme forårsaget af en lang og trang arbejdstid var i stadig tiltagen. Skulle arbejderens legeme derfor skånes og hans liv forlænges, var en regulering af arbejdstiden bydende nødvendig, mente bladet ¹⁸.

En stor del af pressen undlod at argumentere nøjere mod en normalar-

bejdsdag. Man ville ikke ofre krudt på, hvad man betegnede som socialistisk fantasteri.

»*Dagens Nyheder*« hævdede, at de 8 timer først og fremmest ville lægge bånd på arbejderne, og betragtede iøvrigt 1. maj-talerne som det rene mundsvejr¹⁹.

Ligeledes »*Nationaltidende*« og »*Politiken*« søgte at bagatellisere 1. maj-dagen og debatten om de 8 timer. »*Nationaltidende*« udtalte snedigt, at det jo slet ikke var arbejdstiden, der stod i centrum for Socialdemokratiet, men derimod ideen om det proletariske broderskab²⁰.

Venstreorganet »*Morgenbladet*« tog også afstand fra 8-timersdagen, men modstanden var af en mildere karakter. Bladet ville ikke udelukke, at kravet om de 8 timer kunne gennemføres i industrien, hvis andre samfund gjorde lige så. En lovfæstet normalarbejdsdag i agerbrug, fiskeri, søfart og butikshandel ansås derimod for ganske utænkelig²¹.

Alene »*Social-Demokraten*« fremførte og forsvarede fordringen om 8 timers arbejdsdag. En beskeden støtte kunne dog hentes i det radikale boulevardblad »*København*«. Her skildredes, hvorledes de demonstrerende socialister var blevet tildelt årets første milde dag. Selv Vorherre havde slået sig på arbejdnernes sag, konkluderede bladet²².

Den økonomiske baggrund for arbejdstidsnedsættelsen

Arbejdernes økonomiske situation under krigen

Under Den første Verdenskrig led lønmodtagerne et reallønstab, idet lønningerne holdt sig på et forholdsvis stabilt niveau, medens priserne steg.

Denne uheldige udvikling skyldtes ikke mindst, at DsF i 1911 gik ind på arbejdsgivernes krav om 5-årige overenskomster med fælles udløbstid. De ca. 160.000 organiserede arbejdere, hvoraf ca. 120.000 var medlem af forbund tilsluttet DsF, kunne herefter vanskeligt presse dyrtidskompensationer igennem. Heller ikke da krigstidens prisstigninger begyndte at vise sig, fandt man nogen grund til at rette ved overenskomstsyste­met. Dyrtiden betragtedes blot som et forbigående fænomen. Man lod sig nøje med en dyrtidslov gennemført ad politisk vej og rustede sig ellers til overenskomstfornyelserne i 1916.

Alene prisstigningerne fra krigsudbruddet til overenskomstfornyelsen i 1. del af 1916 udgjorde fra 25 til 50 pct., medens de opnåede lønforhøjelser gennemsnitlig kun androg ca. 20 pct.

Da priserne imidlertid steg kraftigt under overenskomstforhandlingerne – fra februar til juli ca. 10 pct. og fra juli til februar 1917 igen henved 10

pct. – fortsatte dyrtidsforhandlingerne i de enkelte fag på grundlag af en løfteparagraf herom.

I 1917 tog man fat på en generel forbedring af 1916-overenskomsterne omfattende fornyelse på et år mod tilsagn om et ekstra dyrtidstillæg fra november samme år. Hertil skulle yderligere føjes et tillæg, hvis julipristallet 1918 steg væsentligt ¹.

Den bebudede regulering i sommeren 1918 kom man forholdsvis smertefrit over. Dels skulle den efter aftale foregå automatisk i nogle fag – f. eks. for jernindustriens arbejdsmænd – og dels nåede hovedorganisationerne hurtigt til en generel aftale om reguleringens karakter. Hele lønniveauet blev skruet kraftigt op; der var ved at komme balance i forholdet mellem den raserende prisstigning og lønudviklingen: arbejdslønnen var i oktober kvartal 1918 gennemsnitlig dobbelt så stor som i 1914 – de 50 øre pr. time var nu blevet til 1 krone – men prisniveauet var ikke steget 100 pct. ².

Kravet om de 8 timer førtes således frem med forstærket kraft i en periode, hvor arbejderbevægelsen søgte at genvinde de tab, som man havde lidt under krigen.

Arbejdernes økonomiske situation under krigen kan imidlertid belyses ud fra forskellige statistiske metoder. Man kan hæfte sig ved den enkelte erhvervsgruppes gennemsnitsindtægt år for år i faste kroner eller anse det for mere væsentligt at få et billede af erhvervsklassernes indbyrdes kamp om de økonomiske goder. Til forståelse af arbejdernes klassemæssige position i 1918 skal her anføres en tabel, hvor sidst nævnte fremgangsmåde er anvendt (jvf. Tabel 1).

TABEL 1
Gennemsnitsindtægt i andelskroner

	1908/13	1914	1915	1916	1917	1918	Se anm.
A. Kapitalister	1200	1070	1020	980	965	990	82
B. Selvstændige	1530	1625	1845	2120	2035	2030	125
C. Tjenestemænd	1410	1365	1235	100	1140	1180	84
D. Arbejdere:							
1. Landbrug	490	500	440	395	455	450	90
2. Byerhverv	790	760	705	580	575	565	79
Tyende	430	445	390	350	395	385	90
I alt	600	600	545	470	495	490	85

Kilde: *Jak. Kr. Lindberg, Nat. øk. tidskrift*, 1921, 312.

Anm.: 1. Kolonnen er et koncentreret udtryk for gennemsnitsindtægten i årene 1914–18 set i forhold til gennemsnitsindtægten i årene 1908–13, idet denne sidste overalt sættes = 100.

2. Andelskrone = den reciprokke værdi af gennemsnitsindtægten pr. forsøger, jvf. *Lindberg*, 294 f.

Hvad en klasse opnåede i øget indtægt målt i andelskroner skete på bekostning af andre klasser. – Mest markant tegnede udviklingen sig for byarbejderne, der gik fra nederlag til nederlag, medens landbrugsarbejderne og tyendet klarede sig relativt godt i gruppen af arbejdere.

Ud fra denne relative betragtning synes det endnu mere forklarligt, at der rejste sig et kompleks af arbejderkrav ved krigens slutning. Såvel arbejdere som tjenestemænd var blevet forfordelt i krigsårene. Tallene i tabel 1 angiver, at gruppen af selvstændige gennemsnitlig oppebar 25 pct. over den andel i samfundets indtægt, som den havde før krigen. Arbejdere og tjenestemænd led derimod et gennemsnitlig årlig indtægtstab på 15 pct. ³.

Arbejdsløsheden under krigen

Den stigende arbejdsløshed ved krigens slutning kunne ligeledes være et argument for kortere arbejdsdag. – Gennemføres en reduktion i en periode med mangel på arbejdskraft, vil der let opstå problemer i overgangsfasen. Omvendt kan en arbejdskraftreserve – som tidligere omtalt – være et incitament til at forkorte arbejdstiden ⁴.

I krigens første to år var arbejdsløsheden behersket, ja viste endog et kraftigt fald i 1916 (jvf. Tabel 2). – Den forøgede omsætning med udlandet afsatte sig i en større købeevne hos dem, der havde varer at sælge. Da stigningen i den indenlandske efterspørgsel tillige faldt sammen med mindsket tilførsel af fremmede industriprodukter, oplevede den danske industri gode tider, hvilket igen medførte en forbedret beskæftigelsessituation.

I slutningen af 1917 og gennem hele 1918 slog den tyske blokade imidlertid igennem i danske beskæftigelsesforhold. Arbejdsløshedsprocenten var således næsten dobbelt så stor som året forud, (jvf. Tabel 2) ⁵.

Vi ser således, at arbejdsløshedsprocenten kulminerede i 1918 samtidig med den intensiverede kampagne for de 8 timer. Såvel den skæve lønudvik-

TABEL 2
Arbejdsløshedsprocenter i årene 1913–20

	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920
Bygningsindustri . . .	12,7	15,5	15,2	8,9	13,1	16,9	14,1	13,4
Arbejdsmænd	9,8	14,2	10,9	8,0	13,9	18,4	12,6	6,3
Fabrikfag	4,1	5,2	3,5	2,3	5,8	18,1	8,6	4,3
Samtlige fag	7,5	9,9	7,7	4,9	9,7	18,1	10,9	6,1

Kilde: Cohn, 74, 164. Sammendrag af to tabeller.

TABEL 3
Arbejdsdagens længde 1872-1918

Ar	Nettoarbejdsdagens gennemsnitlige længde
1872	11,4
1884	10,8
1899	10,1
1910	9,7
1918	9,5

Kilde: Tillæg til beretning om DsF's virksomhed 1917-18.

ling som hele beskæftigelsessituationen kan i høj grad forklare den sociale uro og arbejderne krav om mere løn og længere fritid.

Produktionsudviklingen og arbejdstidsforkortelsen

Betragter man udviklingen i den gennemsnitlige nettoarbejdstid for organiserede arbejdere, kan et jævnt fald konstateres (jvf. Tabel 3). Medens nettoarbejdsdagen lå på ca. 11½ time i 1872, var den reduceret med omkring 2 timer i 1918 til 9½ time. Af tabel 3 fremgår iøvrigt, at arbejdstiden faktisk ikke blev reduceret under krigen.

Ser vi på sammenhængen mellem det gradvise fald i arbejdstiden og den økonomiske udvikling, synes der at være en vis sammenhæng.

Udbygningen af en dansk industri, der var ensbetydende med rationalisering og mekanisering af produktionen, skærpede behovet for en nedsættelse af arbejdstiden. Men samtidig dannede den kraftige stigningstakt i nettofaktorindkomsten (hvor vi har et udtryk for værdien af de producerede varer og tjenesteydelser med fradrag af værdien af rå- og hjælpestoffer samt værdien af de årlige afskrivninger på kapitalapparatet) – et økonomisk funda-

TABEL 4
Nettofaktorindkomsten i 1929-priser (mill. kr.), 1870-1929

	Landbrug		Øvrige erhverv		Samlet	Stignings-takt
	Mill. kr.	Pct.	Mill. kr.	Pct.		
1870-1894	448	(35)	831	(65)	1279	2,7
1895-1914	644	(24)	2004	(76)	2648	4,0
1921-1929	922	(21)	3542	(79)	4464	3,0

Kilde: Bjerke og Ussing, 28, 33; sammenfatning af tabel 12 og 16. Tallene i parentes angiver den relative fordeling. Heraf ses at landbruget er i retræte. For perioden 1915-20 har man ikke ment, at de foreliggende oplysninger kunne danne grundlag for beregning af nationalproduktet.

TABEL 5
*Middelfolketal og nettofaktorindkomst i 1929-priser pr. indbygger,
 1870-1929 (årlig gennemsnit)*

	a. Middel- folke- tallet	b. Gns. årlig stignings- takt i a.	c. Nettofaktor- indkomsten i 1929-priser pr. indbygger	Gns. årlig stignings- takt i c.
	1000	Pct.	Kr.	Pct.
1870-1894	2017	0,9	628	1,8
1895-1914	2567	1,2	1023	2,8
1921-1929	3413	0,9	1306	2,1

Kilde: *Bjerke og Ussing*, 28 tabel 13.

ment for arbejderne krav om nedsat arbejdstid. Af tabel 4 fremgår netop, at parolen om de 8 timer førtes frem nogenlunde parallelt med den stærke stigningstakt i produktionen fra midten af 1890'erne til Den første Verdenskrig.

Den skitserede økonomiske vækst er dog lidt svagere, hvis den sammenholdes med ændringerne i befolkningstallet. Den relative befolkningstilvækst har nemlig til en vis grad fulgt bevægelserne i nettofaktorindkomsten i 1929-priser, hvorfor den gennemsnitlige årlige stigningstakt målt pr. indbygger (jvf. Tabel 5) tegner sig svagere. Det store spring fremad fra midten af 1890'erne slår dog stadig kraftigt igennem ⁶.

Af det foregående ses, at den økonomiske udvikling understøttede kravet om de 8 timer. Arbejderbevægelsens opgave bestod således i at søge en del af samfundets stigende velstand omsat i kortere arbejdstid.

Såvel den skæve lønudvikling og arbejdsløsheden som den stærke økonomiske vækst før krigen gør det forståeligt, at der i 1918 fremførtes et kompleks af arbejderkrav herunder en forstærket kampagne for de 8 timer.

I det følgende skal vi undersøge de mere umiddelbare årsager til normalarbejdsdagens gennemførelse i 1919.

Arbejdsmarkedet

8-timerskampagnen, der udadtil ytrede sig gennem majdemonstrationerne, havde som mål en maximalarbejdsdag fastsat ved lov. Hvert år den 1. maj blev socialdemokratiske partiorganisationer og fagforeninger mobiliseret, for at sagen kunne føres frem med den største styrke. Den faglige arbejderbevægelse anvendtes altså som et pressionsmiddel over for rigsdagen. Det var herfra man i første række forventede et initiativ.

Samtidig med fordringen til lovgivningsmagten stillede fagbevægelsen krav

Demonstrationstog 1. maj 1906.

I spidsen for toget foran de vajende bannere ses en række fremtrædende socialdemokrater: til venstre Peter Sabroe, og midt i billedet F. Borgbjerg; i mellem dem C. C. Andersen, handskemager P. Knudsen, E. Wiinblad og skomager C. Hørdum, en af partiets første rigsdagsmænd, indvalgt i 1884.

til arbejdsgiverne. Denne vej blev netop aktualiseret, da det viste sig, at de gentagne forslag om normalarbejdsdag ikke vandt gehør hos de borgerlige partier.

I maj 1905 traf DsF's generalforsamling de første principielle retningslinier for arbejdstidsproblemet. Man besluttede, at de fag, hvor arbejdet var mest skadeligt for sundheden, og hvor arbejdsdelingen var stærkest, burde være de første, der søgte arbejdstiden forkortet. Iøvrigt henstilledes til faggrupper med en arbejdstid på 10 timer og derover nøje at overveje strategien for en reduceret arbejdsdag. Som et sidste – men ikke mindre vigtigt punkt – fastslog man, at fordringen om forkortet arbejdstid burde fremsættes isoleret¹. Disse vedtagelser var yderst moderate set i forhold til partiets 8 timers forslag. Generalforsamlingen havde faktisk blot foretaget en prioritering, hvor tidskravet skulle være mindst lige så vigtigt som lønkravet, specielt for fag med hårdt arbejdspress.

Fagbevægelsen opnåede resultater. Gennem forhandlinger på arbejdsmar-

kedet lykkedes det i perioden 1899 til 1918 at nedsætte organiserede arbejders gennemsnitlige arbejdstid fra 10,1 timer til 9,5 timer. Nedgangen er udtryk for en faktisk arbejdstidsforkortelse, der dog sløres noget af tilkomne faggruppers oplysninger. Nye forbund indkorporeredes i statistikken, og organisationsprocenten steg. Da de nye data for 1918 især fordelte sig på grupperne '10 timer' og 'over 10 timer' kommer nedsættelsen ikke til at træde så kraftigt frem. Landarbejderforbundets 20.000 mand, der stort set erhvervedes 1911 til 18, blev således først medregnet 1918 under gruppen 'over 10 timer' ². (Jvf. Tabel 6).

De københavnske byggefag og arbejdstiden

Weekendbevægelsen

Som forløber for 8-timersdagens endelige gennemførelse i maj 1919 opstod i de københavnske byggefag sommeren 1918 den såkaldte weekendbevægelse. Man forlangte, at arbejdsugen skulle ophøre lørdag middag kl. 12. Forhandlingens vej blev prøvet, men uden resultat; sagen escalerede, og en række arbejdsstandsninger fandt sted.

De første impulser til forøget indsats for nedsat arbejdstid fremkom i april måned. På syndikalisternes ordinære landsmøde i begyndelsen af måneden besluttedes at indlede agitation for kortere arbejdsdag blandt arbejderne. Man ønskede at overbevise tvivlende klassefæller om, at normalarbejdsdagen kunne føres igennem ved arbejdernes egen kraft. Løsenet var direkte aktion

TABEL 6

Arbejdstidens længde i 1872, 1884, 1899, 1910 og 1918

	1872		1884		1899		1910		1918	
	Antal medlemmer	Pct.	Antal medlemmer	Pct.	Antal medlemmer	Pct.	Antal medlemmer	Pct.	Antal medlemmer	Pct.
Under 8 timer .	—	—	—	—	170	0,20	248	0,26	3025	1,18
8 timer	200	0,32	200	0,32	646	0,74	5083	5,25	9282	3,64
8½ time	—	—	—	—	293	0,32	943	0,27	11145	4,36
9 timer	74	0,13	244	0,40	4187	4,80	14034	14,48	37090	14,53
9½ time	30	0,05	2191	3,50	6700	7,50	20272	20,91	85815	33,61
10 timer	3295	5,70	16543	26,50	61785	70,70	48419	49,95	70887	27,76
Over 10 timer .	54223	93,80	43177	69,50	13614	15,53	7932	8,18	38084	14,92
I alt	57822	100,00	62355	100,00	87395	100,00	96931	100,00	255328	100,00
Gennemsnitlig arbejdstid . . .	11,4		10,8		10,1		9,1		9,5	

– arbejderen skulle ganske enkelt nedlægge arbejdet efter 8 timers forløb. Samtidig beskyldtes Socialdemokratiet i karske ordsalver for at have syltet kravet hen, alt medens det søgte at opretholde en illusion om, at partiet stadig tog sig af arbejdernes krav. I forlængelse af denne vurdering søgte den syndikalistiske bevægelse at fremstille sig som den drivkraft, der nu måtte bøde på det forsømte. Parolen lød: »For kortere arbejdstid ved direkte aktion«³.

På fagforeningsplan var det murersvendenes fagforening i København, der lavede det første fremstød for nedsat arbejdstid. To medlemmer havde til generalforsamling den 29. april 1918 indsendt forslag om indførelse af engelsk uge. Bestyrelsen opfordredes til at søge forhandling med murerlavet om arbejdsugens ophør lørdag middag kl. 12 i månederne marts til oktober. Forslaget vedtoges, og bestyrelsen lovede at søge det fremmet af al kraft⁴.

Forhandlingerne med murerlavet gik yderst trevnt, og endnu inden et resultat forelå, begyndte man på flere arbejdspladser at nedlægge arbejdet lørdag middag kl. 12. Mestrene truede med den faste voldgiftsret, såfremt lørdagsstandsningerne ikke ophørte, men svendene lod sig ikke standse. Aktionslinien blev fortsat og yderligere bestyrket på en generalforsamling den 13. juni, hvor et stort flertal vedtog at iværksætte permanent weekendstandsning⁵.

Murersvendenes hårdnakkede hævde af en arbejdstidsnedsættelse vandt i løbet af foråret og sommeren 1918 tilslutning hos store dele af de københavnske bygningsarbejdere. Den 23. maj vedtog murerarbejdsmændene i lighed med murersvendene at rette henvendelse til mestrene om en weekendordning, men kravet afvist, og den direkte aktionsform toges i anvendelse⁶.

Flere endnu sluttede op om lørdagslukningen. I midten af juni var det tømmerne samt stenhugger- og entreprenørarbejderne, medens jord- og betonarbejderne udstedte proklamation om engelsk uge den 14. juli⁷.

Endelig foretog sadelmagersvende beskæftiget i københavnske drivremme-fabrikker weekendnedlæggelser kl. 14 fra slutningen af juni til ud på efteråret⁸.

Den selvtagne weekend gik ikke upåtalte hen. Den faste Voldgiftsret trådte i funktion, fagforeningerne idømtes den ene bod efter den anden, alt medens fordringen om arbejdslukning lørdag middag opretholdtes, og arbejdsstandsningerne fortsatte.

Hårdest gik det ud over murersvendene, der havde sat skred i kravets rejsning. I overensstemmelse med arbejdsmarkedets regler indankede DA & MF Murerforbundet, der repræsenterede Murersvendenes Fagforening, for Den faste Voldgiftsret. Den 17. juli faldt kendelsen. Murersvendene idømtes en bod på 1.100 kr. for overenskomststridig optræden, men arbejdsnedlæggelserne fortsatte. Den 3. august skærpedes kursen over for de genstridige mu-

rere; denne gang lød boden på 10.100 kr. Man fortsatte imidlertid med at handle i strid med rettens domme, og bestyrelsen viste ikke det ringeste tegn til at søge situationen ændret. Den 24. august faldt den tredje dom lydende på 60.150 kr.⁹. De økonomiske sanktioner, der således rettedes mod den autonomt optrædende organisation, begyndte dog først at virke hen på sensommeren.

Også de øvrige byggefag fik mulktet at føle, omend i mindre målestok. Den 11. september idømtes jord- og betonarbejderne en bod på 4.150 kr. for siden den 14. juli at have nedlagt arbejdet om lørdagen. Dommen var forholdsvis mild, da fagforeningens bestyrelse skønnedes efter evne at have søgt det skete hindret.

Stenarbejderne derimod undgik økonomisk tugtelse. DA & MF havde ganske vist indbragt sagen for Den faste Voldgiftsret, men klagen blev trukket tilbage, da en generalforsamling i stenhuggersvendenes fagforening den 17. august vedtog at lade arbejdet fortsætte lørdag eftermiddag, som overenskomsten foreskrev¹⁰. De øvrige bygningsarbejdere synes ligeledes at have holdt sig klar af Den faste Voldgiftsret, selv om de stod last og brast med murerne. Fra arbejdsgiverside rettedes stødet først og fremmest mod ophavsmændene: murersvendene¹¹.

Indtil murerens generalforsamling den 18. september sporedes ikke noget tegn på ændring af aktionslinien. På møderne den 9. august og 2. september indvilligede så at sige alle tilstedeværende i at sætte hårdt mod hårdt. Jo større straf murerne pålignedes, desto mere indædte syntes de at optræde. – På generalforsamlingen i august anbefalede samtlige talere at fortsætte weekend-aktionerne, hvilket vandt udelt tilslutning. Yderligere udtryktes med samtlige stemmer mod i den skarpeste misbilligelse over for Ordrup-afdelingen, hvor man fortsat arbejdede lørdag eftermiddag. Samtidig tilkendegav man i pressen, at diverse bodspålæg ikke kunne sætte bom for weekendbevægelsen. – Den 2. september fik kampholdningen endnu en generalforsamlings blå stempel. Til trods for meddelelsen om boden på de 60.000 kr., ville man ikke bøje sig. Først den 18. september vejredes begyndende svaghedstegn hos medlemsskaren, da formanden måtte meddele, at der var gjort eksekution i foreningens inventar. Men et forslag om øjeblikkelig standsning af kampagnen vandt dog kun tilslutning hos omkring 25 medlemmer af en forsamling på over 1000 – man ville ikke svigte de øvrige bygningsarbejdere i den kamp, man selv havde indledt. Derimod nåede man til enighed om ophør af arbejdsnedlæggelserne fra 1. november¹². Tilbagetogets første signal var hejst.

To dage senere faldt hammeren. Fogeden erklærede foreningen konkurs, kontoret blev lukket og forsejlet, og bestyrelsen forlagde residensen til et have-

hus. På den følgende generalforsamling den 22. september vedtoges at opløse foreningen, da man ikke så sig istand til at varetage medlemmernes interesser på betryggende vis. Samtidig ophørte medlemsskab af Murerforbundet og DsF.¹³

Murerne havde lidt et eklatant nederlag. Den lavine de selv havde sat i bevægelse havde sluttelig ført til fagforeningens opløsning. Ved anvendelse af arbejdsmarkedets retsapparat var de suverænt handlende murere blevet sat på plads.

Set fra en anden led havde mureres initiativ ikke helt været en fiasko. Flere og flere arbejdere havde sluttet op om kravet, arbejdstidsproblemet var blevet sat i brændpunktet mellem arbejdere og arbejdsgivere og gjort til genstand for omtale¹⁴. – Udover den mere indirekte betydning som prioriteringen af arbejdstidsspørgsmålet kunne have, førte weekendagitationen dog ikke til umiddelbare, konkrete resultater.

I løbet af efteråret døde aktionerne hen. Byggefagenes overenskomststridige metoder kunne ikke hamle op med de forhandlingsregler, der var godkendt af hovedorganisationerne. På jord- og betonarbejdernes generalforsamling den 29. september fremførtes ganske vist forslag om en landsomfattende arbejdstidsagitation, men ideen vandt ikke fornøden tilslutning. Bestyrelsen mente i stedet, at Dansk Arbejdsmands Forbund og DsF nu måtte tage vare på problemet¹⁵.

Lockouten i de københavnske byggefag

I januar 1919 markerede de københavnske bygningsarbejdere – murerne, murerarbejdsmandene og tømrerne – endnu engang deres separatistiske tilbøjeligheder. De havde ikke i sinde at rette sig efter hovedorganisationernes januaraftale, der ville indebære en arbejdsdag på 8½ time. De respektive bestyrelser – for murersvendenes vedkommende var der tale om et interimistisk 7 mands udvalg – besluttede slet og ret at anbefale medlemmerne kun at arbejde 8 timer fra 1. februar. Samtidig understregedes kravet ved udstedelse af strejkevarsler¹⁶.

Forhandlingsvejen blev prøvet, men viste sig frugtesløs. Murerarbejdsmandenes bestyrelse fik ganske vist fuldmagt på en generalforsamling den 22. januar til at kontakte arbejdsgiverne, men medlemmerne ønskede ikke mandatet anvendt til et kompromis – de 8 timer måtte ikke antastes¹⁷.

Heller ikke i forhandlingerne mellem murersvendene og murerlavet sporede nogen løsning på den tilstundende konflikt. En forsamling på 1.100 murersvende havde den 15. januar givet et udvalg bemyndigelse til forhandling med mestrene om midlertidige arbejdsforhold, indtil en ny overenskomst var

bragt i stand. Lavet nægtede dog pure at forhandle med en delegation, der ikke repræsenterede en forening. Hvem skulle hæfte for forhandlingsresultaterne, spurgte mestrene. Afvisningen førte den 4. februar til dannelsen af Murersvendenes Fagforening af 1919 for København og Omegn, der dog ikke befordrede nogen løsning. Murersvendene sluttede sig fuldt ud til de andre byggefag uden dog selv at proklamere 8 timers arbejdsdag¹⁸.

Tømrerne ønskede overhovedet ikke at kontakte tømrerlavet. Formanden udtalte kategorisk, at med mestrene havde man intet at tale om. Man havde stillet krav, og disse blev ikke fraveget¹⁹.

DA & MF opfattede de tre fags holdning som et stærkt angreb på den overenskomst, der var sluttet med DsF, og en trussel mod arbejdsforholdenes rolige udvikling²⁰. – Arbejdsgivernes ledelse ønskede ikke, at der blev indgået aftaler om 8 timers arbejdsdag mellem enkelte fagforeninger og de korresponderende mestersammenslutninger. Man frygtede, at lokale indrømmelser kunne udlægges som et generelt svaghedstegn hos arbejdsgiverne, og at hovedaftalen med DsF til sidst ville blive undermineret. Betænelighederne blev ikke mindre, da mestrene i byggefagene ytrede imødekommenhed over for arbejdernes ønsker. Det blev dog DA & MF's synspunkt, der sejrede. Hovedaftalen måtte der ikke rokkes ved; den skulle være retningsgivende også for de fag, der stod udenfor DsF. – Den 23. januar kom arbejdsgivernes reaktion, man besluttede at dekretere lockout. Direktøren i Arbejdsgiverforeningen mente iøvrigt, at et sådant skridt ville være i fuld forståelse med DsF²¹.

Fra arbejdernes ledelse fremkom ikke ønske om at gribe ind i udviklingen. Tre momenter spillede antagelig ind. Dels havde man indgået en hovedaftale om arbejdstid, som man ikke ville løbe fra, dels havde DsF næppe noget indtrængende ønske om at gribe ind til fordel for fag, der anvendte utraditionelle kampmetoder, og endelig skærpedes fronterne ved *Solidaritets* og *Klassekampens* ubetingede støtte til byggefagene²².

Alle broer mellem parterne var dog ikke sprængt. Formanden for DA & MF fastholdt, at man i overensstemmelse med gammel praksis søgte en forhandling etableret inden lockouten. Forligsmanden blev skudt ind i hændelsesforløbet som den sidste redningsplanke, hvorefter parterne indkaldtes til møde den 10. februar. Mæglingsforslaget tilskyndede parterne til nye forhandlinger, idet spørgsmålet om arbejdstid dog skulle være afgjort på forhånd. Tilbuddet lød på 7 timer i januar og december, 8 timer i februar og november, 8½ time i marts-oktober, om lørdagen dog kun 8 timer. Just denne forudsætning for videre drøftelser var byggefagene en torn i øjet. Man kunne kun acceptere 8½ time, såfremt der skabtes garanti for en normalarbejdsdag

fra 1. juli. Dette krav blev ikke imødekommet, og forligsmandens udkast nedstemtes²³.

Den sidste chance for kompromis var forduftet. Den 19. februar trådte lockouten i kraft.

Først i midten af april måned tog forligsmanden et nyt initiativ til at bryde isen. Mæglingsforslaget lignede til forveksling februarudspillet, men enkelte punkter var dog blevet ændret i arbejdernes favør. Arbejdsdagen på 8¹/₂ time skulle således indskrænkes til april–september og ikke som tidligere foreslået til marts–oktober. Arbejdsgiverne godkendte mæglingsforslaget, men arbejderne stod fast på de 8 timer²⁴. Det var blevet et princip, man ikke fraveg. Først når normalarbejdsdagen var sikret, ville man inddrage sig på lønforhandlinger.

Det aktuelle stridsspørgsmål var en bagatel, kun 1/2 time skilte parterne. Bag den momentane strid lå imidlertid en dyb principiel kløft. På den ene side stod en socialdemokratisk fagbevægelse, der arbejdede på Septemberforligets og parlamentarismens præmisser, og på den anden side befandt sig en række fagforeninger, der var inspireret af syndikalismens selvstyreprincip.

Her skal kort opridses nogle af de væsenstræk ved Fagoppositionens Sammenslutning, der kan danne baggrund for en forståelse af den foreliggende konflikt. Samfundet tænkte baseret på et føderalistisk system bestående af lokale industriforbund, der igen skulle knyttes sammen til nationale og internationale helheder. Man ville opbygge et decentraliseret system af autonome enheder, hvor overledelsen reduceredes til et minimum, der i første række fungerede som et oplysnings- og meddelelsesbureau. Kampen mod »Autokratiets despoti«, således som man mente det manifesterede sig i den faglige og politiske arbejderbevægelse, tænkte realiseret ved økonomisk kamp. I stedet for den varslede og ofte langvarige strejkekamp anbefalede syndikalisterne bl. a. den direkte aktion, dvs. en pludselig og uvarslet strejke. Man søgte ad denne vej ikke blot øjeblikkelige forbedringer af arbejdernes kår, men sigtede også mod arbejdsdirekte kontrol over jorden og produktionssystemet. – Over for de politiske partier og hele det parlamentariske system stillede man sig derimod neutral, da partier, parlamenter og regeringer betragtedes som organer uden større betydning. Om en arbejder derfor stemte på Socialdemokratiet eller et andet parti ansås for ganske ligegyldigt. Samfundets tyngdepunkt lå i det økonomiske felt, og det var følgelig her kampen skulle føres²⁵.

Anskues skismaet mellem hovedorganisationerne og de aktionerende fagforeninger ud fra en mere ideologisk synsvinkel, synes konflikten i foråret 1919 i højere grad forståelig. Kampen om den halve time bliver herved prøvestenen i en magtkamp, hvor to former for fagstrategi stilles over for hinanden.

Syndikalisterne organ »*Solidaritet*« ville frem for alt indprente arbejderne, at den faglige aktion kun havde værdi, når den var et led i kampen for arbejdets frigørelse, den proces der betød afskaffelse af alt køb og salg af arbejde. Striden om den halve time blev i »*Solidaritet*« primært et spørgsmål om, hvem der skulle bestemme over arbejdernes forhold. Man spurgte med hvilken ret arbejdskøberne lukkede arbejdspladserne, med hvilken ret mestrene overhovedet kunne bestemme, hvor længe arbejderne skulle pukke. »*Solidaritet*« tolkede således det aktuelle stridsspørgsmål i lyset af den grundlæggende magtkamp, der herskede mellem »udbytternes diktatur« og trangen hos arbejderne til selv at bestemme over egne arbejdsforhold – en spænding man mente blev yderligere forstærket ved mistroen til »de faglige og politiske prokuratorer«, den bidske betegnelse for socialdemokraterne i fagbevægelsen og partisystemet ²⁶.

Da lockouten var en realitet, opmuntredes bygningsarbejderne til at ignorere udelukkelsen, etablere arbejdsråd og selv overtage arbejdet. Samtidig opfordredes arbejderne landet over til at vise sympatitilkendegivelser, ikke gennem »vognmandslæs af resolutioner«, men i kraft af handling. Der animeredes til en øjeblikkelig indførelse af de 8 timer, som på længere sigt skulle bane vejen for arbejdernes overtagelse af landets arbejdspladser ²⁷.

Medens selve kampen for den halve time betragtedes som et mindre problem, anså man det for naturligt, at 8-timersdagen blev konflikten kendetegn. Normalarbejdsdagen havde netop sat sig fast i arbejdernes bevidsthed som en social retfærdighed, der var blevet talt om i årevis, men endnu ikke gennemført for alle ²⁸.

Overenskomsten i januar, hvor de 8 timer ikke blev definitivt gennemtruffet, var derfor dråben, der fik bægeret til at flyde over.

Socialistisk Arbejderpartis synspunkter mindede til forveksling om syndikalisterne. Ideologisk var de to retninger dog forskellige. I modsætning til Fagoppositionens Sammenslutning opererede Socialistisk Arbejderparti med en klar revolutionsmodel, hvor den faglige uro tænkes udnyttet til en afgørende kamp mellem borgerskab og arbejderklasse. Samtidig arbejdede partiet både på den faglige og politiske front. I kampen mod Septemberforliget, »den håndfæstning ved hjælp af hvilken arbejderne har været holdt i tilbørlig afstand fra overklassen«, kunne man imidlertid enes. Man var fælles om den kortsigtede fagstrategi, hvilket kampen om den halve time illustrerede ²⁹.

»*Klassekampen*« anså analogt med syndikalisterne byggekonflikten som en magtkamp rettet mod arbejdsgiverne og DsF. I bladets version hed det: »Det gælder foruden at tage magten fra kapitalisterne ved at tvinge 8-timersdagen igennem også at vise den danske arbejderklasse, at »*Social-Demokra-*

ten« lyver, når den fortæller, at man aldrig kan sejre udenom DsF, men kun vil gå et afgjort nederlag i møde«. Udgangspunktet for disse principielle betragtninger var ønsket om arbejdernes og ikke kapitalens fastsættelse af arbejdstiden, hvilket ligeledes lå på linie med nerven i »Solidaritet«s angreb³⁰. Derimod opfordrede »Klassekampen« ikke direkte til dannelse af arbejderråd, men manede blot til knægtning af kapitalen.

Over for »afvigerne« fremholdt »Social-Demokraten« det tåbelige i at anvende byggesektoren som et våben. Man påpegede, at boligøden ikke trykkede overklassen i særlig grad, og at konflikten snarest var et aktiv for kapitalen. Socialdemokraterne hævdede, at det var de store ejendomsbesiddere, der ville hive en ekstra gevinst hjem, og bygningsarbejderne, der trådte i nælde. – Som endnu et hovedargument mod det »syndikalistiske kobbelt« anførtes, at det var Socialdemokratiet, der arbejdede for reduceret arbejdstid, i modsætning til »Solidaritet« og »Klassekampen«, der forfulgte helt andre mål³¹.

Medens kravet om de 8 timer for Socialdemokratiet var et mål i sig selv, placerede syndikalisterne og Socialistisk Arbejderparti arbejdstidsspørgsmålet i en ideologisk kontekst. Også bygningsarbejderne anførte til dels, at mere fundamentale momenter spillede ind i striden.

Formanden for Murersvendenes Fagforening, Chr. Rassow – en af de ledende skikkelser i Socialistisk Arbejderparti – fremholdt således, at det endelige mål var arbejdernes overtagelse af al produktion. Den aktuelle konflikt opfattedes som det første dolkestød, der skulle danne indledningen til en forblødning af arbejdsgiverne, hvor arbejderne til sidst fik overtaget³². Rassows strategiske udredning var ikke synderlig konsistent. Det fremgik dog klart, at sigtet var revolutionært. Arbejdstidskravet var et af de instrumenter, der skulle medvirke til sprængning af systemets rammer.

De syndikalistiske ideer om arbejdernes overtagelse af egen arbejdsplads og dannelse af industriforbund med vidtgående selvstyre realiseredes imidlertid ikke. »Solidaritet«s opfordring til etablering af arbejderråd i byggefagene forblev en parole³³.

På enkelte punkter handlede de rebelske fagforeninger dog efter syndikalistiske principper. Arbejdstiden fastsatte man f. eks. uden hensyn til gældende overenskomst. Man gik ganske enkelt hjem efter 8 timers forløb, selv om Damoklessværdet – lockouten – svævede i luften. – Et krav til Arbejdstidskommissionen af 1919 om fri aktionsret fra 1. juli kan ligeledes ses som et led i den fagoppositionelle strømning³⁴. Man angreb hermed det fagretlige system – man ville befri sig for »Septemberforligets lænker« i håb om at skabe et legitimt fundament for den pludselige og uvarslede strejke, et af Fagoppositionens vigtigste kampmidler.

Uanset de forskellige politiske tilhørsforhold kunne bygningsarbejderne stå samlet om en fællesnævner: hævdelser af egen suverænitet over for DsF og arbejdsgiverne. Den fælles kamp på arbejdspladsen kittede socialdemokrater, syndikalister og tilhængere af Socialistisk Arbejderparti sammen³⁵.

Der vil senere blive gjort rede for, at sammenholdet under byggekonflikten ikke var uden betydning for hovedorganisationernes genoptagelse af arbejdstidsforhandlinger.

Hovedorganisationernes forhandlinger

Forhandlingerne indledes

I arbejdstidsspørgsmålet kørte DsF frem ad to veje: dels satsede man på en lovfæstet maximalarbejdsdag, og dels søgte man at opnå en midlertidig forkortelse gennem det private arbejdsmarked.

Denne linie kom klart til udtryk på hovedorganisationens repræsentantskabsmøde den 28. og 29. oktober 1918.

For det første opfordredes regeringen til at fremsætte lovforslag om 8 timers arbejdsdag, da over halvdelen af de organiserede arbejdere havde en arbejdstid på 9¹/₂–10 timer og derover. Yderligere fremførtes, at andragendet kunne formindske arbejdsløsheden, fremme arbejdsdygtigheden, beskytte arbejdernes helbred samt skabe rammer for åndelig udvikling.

For det andet ville man arbejde for nedsat arbejdstid ved de forestående overenskomstforhandlinger – og således at det blev den daglige arbejdstid, der reduceredes.

Sidst men ikke mindst udsendtes en almindelig redegørelse for den faglige situation, hvor krigstidens skæve lønudvikling for arbejderne især blev fremhævet. Man gjorde status og krævede fuld dækning for prisstigningerne, regulering af prislisterne samt vedtagelse af nye overenskomster sluttet på kort tid – i alle tilfælde ikke over et år.

Med dette møde hejste DsF signal til de kommende forhandlinger, hvor man håbede på en jævnsides ændring af løn og arbejdstid. Kravene var – set i relation til tidligere års fordringer – skrappe, men det fundamentale magtforhold mellem arbejdere og arbejdsgivere ønskede man dog ikke at røre ved. Da Dansk Elektrikerforbund således foreslog, at et udvalg skulle undersøge mulighederne for en revision af Septemberforliget, vendte repræsentantskabsmødet sig imod ideen. Man forudså, at DA & MF af al magt ville holde fast ved kærnen i det store arbejdsmarkedsforlig³⁶.

Den 6. november udsendte DsF's forretningsudvalg en skrivelse til arbejdsgiverne, hvori man opfordrede de to hovedorganisationer til at træde sammen.

Arbejdernes ledelse ønskede enighed om nogle hovedpunkter, der kunne danne grundlag for de enkelte organisationers forhandlinger. Samtidig gjorde man opmærksom på, at overenskomster, der var sluttet med organisationer under DsF, ville blive opsagt efterhånden som opsigelsesfristerne nærmede sig. – Man præciserede, at der ville blive krævet en nedgang i arbejdstiden, og at man iøvrigt ikke ville lade sig spise af med lapperier som i 1916 og 1918³⁷.

Minimumskrav opstilledes derimod ikke. Man fastslog nok nødvendigheden af en reduktion, men nævnte intet om de 8 timer.

DsF skulle gå i brechen for en nedsættelse, men lovgivningsmagten fuldende initiativet.

DA & MF forfægtede tre hovedsynspunkter under de forhandlinger, der fandt sted fra slutningen af 1918 og frem til 8 timers forliget den 17. maj 1919; landbrug og søfart skulle holdes udenfor, retten til at kræve overarbejde måtte ikke anfægtes, og endelig foretrak man en løsning mellem arbejdsmarkedets parter fremfor lovgivningsmagts indgriben. – På et møde i DA & MF den 13. december fremholdt direktøren Sophus Agerholm således, at man måtte have skub i forhandlingerne, så staten ikke fik noget påskud til at gribe ind. Trak tiden ud, og øjnedes der ingen løsning i en overskuelig fremtid, frygtede han lovgivningsmagts intervention³⁸.

Under første forhandlingsrunde i november måned følte arbejdsgiverne DsF nærmere på tænderne og stillede til sidst i udsigt, at man kunne gå med til $1/2$ times forkortelse for arbejdstider på $9\frac{1}{2}$ time og derover. Man havde løseligt fastlagt en grænse, hvortil der kunne holdes udsalg³⁹.

Forslaget var et fremskridt, men arbejdernes repræsentanter ville længere ned. Efter nye forhandlinger fremkom arbejdsgiverne den 9. december med endnu et tilbud:

Al arbejdstid over 9 timer daglig skulle nedsættes til 54 ugentlige timer. Der skulle arbejdes effektivt, hvilket betød, at der ikke måtte finde afbrydelser sted udover de fastsatte spise- og hviletider. Retten til overarbejde måtte ikke anfægtes, og endelig foreslog man en kommission nedsat den 1. juli 1919 – 5 medlemmer fra de to hovedorganisationer skulle træde sammen og undersøge de til den tid eksisterende forhold i ind- og udland med følgende mulighed for ændring i arbejdstiden. Erstatning for arbejdsreduktionen skulle fastsættes af hovedorganisationerne efter nærmere forhandling⁴⁰.

DA & MF's forslag kunne ikke accepteres af DsF's forretningsudvalg, hvorfor et repræsentantskabsmøde blev indkaldt den 28. december. Her planlagde

man et udspil, der var skrapper end arbejdsgivernes, men som dog ikke krævede 8 timer over hele linien. Essensen i udkastet var:

Nedsættelse på 1 time til alle arbejdere, der havde en arbejdsdag på 9 $\frac{1}{2}$ time og derover. Nedsættelse på $\frac{1}{2}$ time til alle arbejdere, der havde en arbejdsdag på 8 $\frac{1}{2}$ time og 9 timer. Alle grupper skulle have 8 timers arbejde om lørdagen. – Som erstatning for den reducerede arbejdstid skulle et tillæg føjes til de faste tidlønninger og akkordpriser.

Den 3. januar 1919 gjorde arbejdernes repræsentanter det klart, at der ikke kunne sluttet overenskomst på et ringere grundlag end det just fremførte. DsF havde opstillet nogle mindstekrav, som man ikke agtede at fravige ⁴¹.

Arbejdsgivernes forhandlere kunne ikke umiddelbart tiltræde forslaget, hvorfor hovedbestyrelse og generalforsamling blev indkaldt til den 10. januar 1919. Her udkrystalliserede sig efterhånden to holdninger: et flertal slog til lyd for en accept af DsF's forslag, medens et mindretal holdt fast ved arbejdsgivernes forslag om 9 timers dagligt arbejde.

For en godkendelse talte især Sophus Agerholm, der i sit indlæg koncentrede sig om tre hovedargumenter. For det første understregede han, at man ikke kom uden om arbejdernes tidskrav, hvis man ville nå frem til en løsning på lønområdet. For det andet fandt han det ikke betænkeligt, om danske arbejdsgivere gav efter i arbejdstidsspørgsmålet, thi også udlandet bevægede sig mod en kortere arbejdsdag. Endelig anså Agerholm det for taktisk klogt at give indrømmelser til DsF, da store dele af arbejderne stillede langt større krav. Der plæderedes med andre ord for en afstivning af DsF over for de mere rebelske strømninger i fagbevægelsen.

På mindretallets vegne talte blandt andre direktør M. Ballin, der udtalte, at han ikke så nogen grund til at lave vanvittige tilstande i Danmark, fordi man gjorde det i udlandet ⁴².

Den 13. januar fremkom arbejdsgiverne med et oplæg, der knyttede sig nært til arbejdernes, men en række restriktioner blev føjet til:

Tanken om en nedsættelse på henholdsvis $\frac{1}{2}$ og 1 time og fuld erstatning for den reducerede arbejdstid blev der ikke rørt ved. Derimod fastsloges retten til overarbejde; arbejdstiden skulle være effektiv, og der toges forbehold for arbejdere ved landbrug og søfart. Desuden skulle arbejdstiden kunne omlægges til en ugentlig arbejdstid, såfremt hovedorganisationerne gav deres billigelse hertil. Endelig gaves tilsagn om nedsættelse af et udvalg, bestående af 5 medlemmer fra hver side

med departementschef A. D. Jensen som formand. Udvalget skulle træde sammen den 1. juli og undersøge de til den tid eksisterende forhold i indland og udland med henblik på yderligere nedsættelse; en plan arbejderne tidligere havde været inde på.

Den 15. januar foretog DA & MF enkelte mindre korrektioner til gunst for arbejderne, hvilket for arbejdstidens vedkommende indebar, at:

overenskomster, der fastslog absolutte tal for overarbejdsbetaling, kunne forhøjes proportionalt med timelønnens stigning⁴³.

DsF mærkede sig først og fremmest, at der nu var opnået enighed om den egentlige arbejdstidslængde. De forbehold, der blev taget for landbrug og søfart, vakte således ikke større indsigelse. Arbejdernes ledelse hæftede sig nemlig ved, at forholdene på landet var af særlig beskaffenhed, og at landbrugerne kun i ringe grad tilhørte DA & MF. Sømændene ville man ikke gøre sig til talsmand for, da de stod uden for DsF. – På overarbejdsområdet gjorde man dog indsigelse, hvilket DA & MF tog højde for i ændringsforslaget den 15. januar.

Det endelige forlig trak imidlertid ud endnu nogle dage. DsF ville, at organisationerne skulle have adgang til at foretage delvis revision af prislister og overenskomster samt tilladelse til fri forhandling om dyrtidstillæg. Arbejdsgiverne ønskede derimod visse generelle restriktioner på disse punkter⁴⁴.

Den 21. januar bekræftede DsF endelig, hvilke punkter i arbejdsgivernes forslag der var opnået enighed om. For arbejdstidens vedkommende godkendte man følgende:

1. $9\frac{1}{2}$ times arbejdsdag og derover nedsættelse med 1 time. $8\frac{1}{2}$ og 9 timers arbejdsdag nedsættes med $\frac{1}{2}$ time. For alle grupper 8 timer om lørdagen.
2. Arbejdere i landbrug og ved søfart undtages fra disse bestemmelser.
3. Arbejdstiden skal være effektiv.
4. Med hovedorganisationernes billigelse kan den daglige arbejdstid omlægges til en ugentlig arbejdstid.
5. Gældende regler for overarbejde forbliver uændrede. Overenskomster, der fastslår absolutte tal for overarbejdsbetaling, kan forhøjes proportionalt med timelønnens stigning.

Arbejderne bør ikke lægge hindringer i vejen for udførelse af overarbejde, såfremt virksomhedens tarv kræver det.

6. Der nedsættes et udvalg den 1. juli 1919, der skal undersøge de til den tid eksisterende forhold i indland og udland med henblik på yderligere nedsættelse.
 7. Til de faste tidlønninger og akkordpriser lægges et tillæg som erstatning for den reducerede arbejdstid.
- På en generalforsamling den 22. januar gav DA & MF sit endelige tilsagn ⁴⁵.

Arbejdsgiverne havde accepteret en nedtrapning af arbejdstiden med fuld lønkompensation. Til gengæld tiltrådte arbejderne, at overarbejde kunne finde sted, hvis arbejdsgiveren fandt det nødvendigt.

To forhold synes at have været stærkt afgørende for DA & MF's medvirken til en reduceret arbejdstid: for det første tendensen i udlandet og for det andet en vis frygt for de alternative løsninger. Arbejdsgiverne ræsonnerede, at de enkelte organisationers eller lovgivningsmagtens løsning på problemet næppe ville blive billigere ⁴⁶.

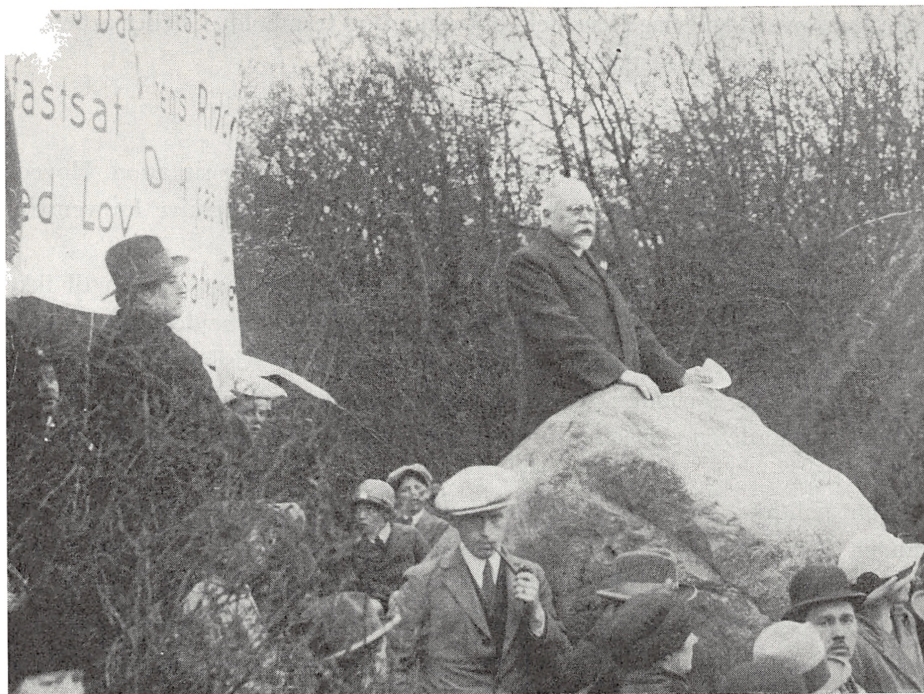
Forligets virkning og reaktionen herpå

Med januarforliget havde næsten 175.000 organiserede arbejdere fået arbejdstiden ændret. Mest mærkbar blev overenskomsten for de grupper, der havde den længste arbejdstid. For fag med 9^{1/2} og 10 timer daglig arbejdstid beløb forkortelsen sig til henholdsvis 11,4 % og 11,7 %, medens arbejdere med 8^{1/2} og 9 timer daglig opnåede en reduktion på henholdsvis 5,9 % og 6,5 %.- Disse forkortelser betød ikke nogen indskrænkning i lønnen. En fast løn – der ifølge den nye overenskomstregulering bestod af den hidtidige faste løn samt dyrtidstillæget givet inden augustreguleringen i 1918 – på 75 øre i timen – forøgedes således til 82,2 øre, hvor forkortelsen udgjorde 11 % ⁴⁷.

Den opnåede forkortelse karakteriseredes af DsF som et betydeligt fremskridt, men det blev i samme åndedræt fastslået, at målet endnu ikke var nået. Man stillede i udsigt, at der fortsat ville blive arbejdet for en normal arbejdsdag, hvilket dog ikke konkretiseredes nærmere. I stedet henvistes til mulige initiativer fra regeringen samt det udvalg, der skulle træde sammen den 1. juli ⁴⁸.

»*Social-Demokraten*« hæftede sig ved, at det var Socialdemokratiet og fagorganisationerne, der havde rejst kravet og nu med klogskab ført det henimod en endelig løsning. Samtidig understregedes, at resultaterne ikke var vundet på bekostning af lønafkald ⁴⁹.

En ganske anden holdning kom til udtryk i »*Solidaritet*« og »*Klasse-*

Carl F. Madsen som taler i Fælledparken ved 1. maj-mødet 1913.

Carl F. Madsen er en af dansk fagbevægelses store skikkelser. Han blev født i Fredericia i 1862, og kom som skomager til København 1884. I 1895 blev han formand for Skomagernes fagforening, og 1898 indtrådte han i DsF's første repræsentantskab. Madsen blev formand for DsF i 1909 og var på denne post blandt lederne i kampen for 8-timers dagen.

kampen», der betragtede forliget som et forræderi over for arbejderklassen, der i 30 år havde slidt brostenene den 1. maj. »Klassekampen« mente, at førerne havde svigtet og var gået på kompromis just i det øjeblik, hvor begivenhederne i udlandet ansporede til sejr⁵⁰.

De voldsomste og mest ihærdige angreb leveredes dog af »Solidaritet«. Socialdemokratiet anklagedes for at have brugt kravet om de 8 timer som en skueret, der havde fået arbejderne til at slumre ind. Hele fagbevægelsens organisatoriske apparat betragtedes blot som en uigennemtrængelig labyrint, der standsede ethvert initiativ. I forlængelse af denne vurdering opfordrede man arbejderne til at skyde en hvid pind efter forliget, aktionere for de 8 timer og om nødvendigt selv tage 8-timersdagen⁵¹.

Fagbevægelsens ledelse – sekunderet af den socialdemokratiske presse – stillede sig i første omgang tilfreds med det opnåede resultat, men fra syndikalisterne og Socialistisk Arbejderparti lød andre toner. Her sidestillede man hele tiden forligets udfald med målet: 8 timers arbejdsdag. Samtidig harcele-

rede man over fagbevægelsens hele opbygning og fremholdt i stedet arbejder-
nes ret til suverænt at fastsætte arbejdstiden.

DsF's position foråret 1919

DsF befandt sig efter arbejdstidsaftalen i januar i en prekær situation. Hoved-
organisationen havde bundet sig til et forlig, der blev skydeskive for venstre-
fløjens angreb.

Ved vurderingen af den faglige situation måtte DsF tage hensyn til ikke
blot DA & MF, men også syndikalisterne, Socialistisk Arbejderparti og den
øvrige opposition, der befandt sig i de faglige rækker. Risikoen for splittelse
– d. v. s. at ikke-socialdemokrater vandt tiltagende indflydelse i fagforenin-
gerne – udgjorde en permanent trussel, som fagbevægelsens ledelse ikke kunne
se bort fra.

Den politiske situation måtte ligeledes spille en rolle i DsF's betragt-
ninger. Socialdemokratiet havde i samarbejde med det social-liberale Radi-
kale Venstre taget initiativet til indførelse af 8 timers arbejdsdag for skifte-
holdsarbejdere og etatens folk, men hvorvidt man kunne forvente en fort-
sat arbejdstidslovgivning, lå hen i det uvisse. Skulle staten – på Socialdemo-
kratiets foranledning – eller fagbevægelsen føre de 8 timer igennem? Dette
spørgsmål stod åbent i januar 1919.

Den faglige og politiske situation afstak grænser for DsF's virke, men rum-
mede også incitamentet til nye initiativer. Arbejdernes ledelse havde nok bun-
det sig til DA & MF ved en overenskomst, men yderligere pres fra venstre-
fløjen – kombineret med en afventende holdning fra regeringens side – kunne
udfordre til nye løsninger.

Syndikalisterne fortsatte i vinteren og foråret 1919 kritikken af DsF. Over
for hovedorganisationens løfter om en yderligere arbejdstidsrevision i løbet
af sommeren fremholdt »*Solidaritet*«
kravet om de 8 timer her og nu. Målet
skulle være normalarbejdsdagens indførelse inden 1. maj, hvorfor arbejderne
opfordredes til ikke at indgå nogen aftale på lokalt plan, før tidskravet
var sikret.

– Som tidligere vist tog agitationen udgangspunkt i byggekonflikten, hvor
arbejderne tilskyndedes til selv at organisere sig og lade arbejdderråd erstatte
mestersystemet. »*Solidaritet*«
præciserede sin tolkning af konflikten i slutnin-
gen af april. Ifølge fagoppositionen var DsF angst for, at murerne, murer-
arbejdsmandene og tømrerne skulle tilkæmpe sig de 8 timer og dermed er-
hverve et gode, som den socialdemokratiske fagbevægelse endnu ikke havde
garanteret medlemmerne. Byggekonflikten betragtedes som et opgør mellem
på den ene side DsF og DA & MF og på den anden side de lockoutede fag,

hvor DsF ønskede at bekæmpe bygningsarbejderne for ikke at blotlægge egen uduelighed ⁵².

Ligeledes Socialistisk Arbejderparti gjorde gennem sit organ »Klassekampen« udfald mod DsF. Også her var de 8 timer udgangspunktet. Arbejderne landet over animeredes til i fællesskab med de københavnske bygningsarbejdere at indføre 8-timersdagen og dermed frigøre sig fra kapitalens diktat og DsF's herredømme i fagbevægelsen. Man ønskede demonstreret, at resultater kunne vindes uden om DsF ⁵³.

Offensiven mod den socialdemokratisk ledede arbejderbevægelse kom således til udtryk i såvel ord som handling. »Solidaritet« og »Klassekampen« søgte vedvarende at drive kiler ind blandt Socialdemokratiets tilhængere, alt medens konflikten i byggefagene og uro hos smedene kastede skår i den faglige enhed.

Over for DA & MF indtog DsF en klar loyal holdning. Arbejdernes ledelse tog afstand fra de medlemmer, der støttede de lockoutede fag, og søgte iøvrigt ikke at fravige overenskomsten. – Det følgende eksempel illustrerer DsF's binding til DA & MF:

I marts måned anmodede arbejdsgiverne DsF's forretningsudvalg om at standse underorganisationernes støtte til byggefagene. Blev opfordringen ikke efterkommet, ville man indbringe sagen for Den faste Voldgiftsret i henhold til Septemberforligets punkt 2, hvori det hed: »Det vedtages derhos, at det skal betragtes som brud på denne overenskomst, hvis arbejder- eller arbejdsgiverorganisationer, der står udenfor de to nævnte hovedorganisationer eller have udmeldt sig af dem, under strid med nogen af disse eller af de under dem hørende organisationer understøttes af nogen ved nærværende overenskomst forpligtet part«. Som eksempel på en sympatitilkendegivelse fremdrog man Typografforbundets københavnske afdeling, som den 9. marts havde udtrykt solidaritet med bygningsarbejderne og opfordret kolleger til at yde konstante bidrag til de lockoutede.

Presset fra DA & MF virkede. Den 26. marts udsendte DsF et cirkulære til organisationens forbund og enkeltstående fagforeninger, hvor disse anmodedes om at forholde sig neutrale i byggekonflikten ⁵⁴.

DsF overholdt konsekvent de fagretlige regler. Man kunne derved opretholde et normalt forhold til modspilleren DA & MF, men måtte til gengæld gå i rette med egne medlemmer.

Ville fagbevægelsens top imidlertid solidarisere sig med bygningsarbejdernes kamp og samtidig overholde spillets regler, kunne det tilsyneladende kun ske ved en revision af den gældende overenskomst.

På det politiske plan havde fagbevægelsen støtte hos en social-liberal rege-

ring med et svagt socialdemokratisk islæt. Kunne DsF tilskynde regeringen til et lovinitiativ, var der mulighed for at tage brodden af venstrefløjens kritik. Forsøget blev gjort, men forgæves.

Stauning bifaldt tanken om en hurtig gennemførelse af normalarbejdsdagen, men tilrådede i første omgang en overenskomstmæssig løsning, der senere fuldenndtes af lovgivningen. Et direkte initiativ fra ministeriets side kunne der således ikke være tale om ⁵⁵.

En ændring af den gældende arbejdstid lå helt i hænderne på arbejdsmarkedets to hovedorganisationer. Den politiske vej var blokeret, og byggefagenes kamp for de 8 timer var gået i hårdknude.

17. maj-forliget

I slutningen af april fremkom det første forsøg på at trænge ud af dødvandet i arbejdstidsspørgsmålet. På DsF's ordinære generalforsamling den 24.-26. fik forretningsudvalget mandat til at søge forhandlingerne om de 8 timer genoptaget, så normalarbejdsdagen snarest kunne træde i kraft.

Der rettedes henvendelser til arbejdsgiverne; disse svarede imødekommende, og repræsentanter for de to organisationer trådte sammen ⁵⁶.

DA & MF havde uden videre tøven givet tilsagn om at rykke forhandlingerne, der oprindelig var berammet til 1. juli, to måneder frem. Arbejdsgiverne havde ganske vist regnet med at kunne leve året ud med januarordningen, men under indtryk af udviklingen i udlandet fandt man det imidlertid naturligt, at DsF søgte de aftalte forhandlinger fremskyndet. Norge og Tyskland havde indført 8-timersdagen, fra Frankrig meddeltes, at der var vedtaget en lov om normalarbejdsdag den 23. april, og Sverige ville ifølge arbejdsgivernes formand erhverve 48 timers arbejdsuge inden årets udgang ⁵⁷.

Den 3. maj kom arbejdsgiverne med det første udspil. Man tilbød:

en nedsættelse af arbejdstiden »indtil normalt 8 timer daglig eller 48 timer ugentlig effektiv arbejdstid«, realiseret successivt i den løbende overenskomstperiode. Bestemmelsen skulle dog ikke gælde i søfart og landbrug samt for kuske. I modsætning til januarforliget måtte arbejderne selv bære omkostningerne ved den her foreslåede forkortelse.

Forslaget kunne ikke accepteres af DsF, der i stedet fremkom med et koncist og utvetydigt oplæg tre dage senere:

8-timersdagen krævedes indført overalt til 1. juli med fuld kompensation i lønnen. Kun i overgangsperioden, hvor en ny arbejdsstyrke skulle indøves, måtte de 8 timer fraviges ⁵⁸.

Disse to skitser dannede grundlag for det endelige kompromis, der blev underskrevet den 17. maj. Hovedbestemmelserne heri var følgende:

1. Senest 1. januar 1920 skal den normale arbejdstid være 8 timer daglig eller 48 timer ugentlig. Søfart, landbrug og dermed beslægtede fag samt kusk og fyrbødere er dog undtaget fra denne bestemmelse.
2. Den fastsatte arbejdstid skal være effektiv.
3. De 8 timer kan straks indføres, såfremt et fags arbejdere og arbejdsgivere opnår enighed herom.
4. Hvor arbejdstiden er 9 timer daglig, skal den i alle tilfælde nedsættes til 8½ time fra 1. oktober (undtagelsesbestemmelserne under punkt 1 gjaldt også her).
5. Indenfor fag, der arbejder sammen på en arbejdsplads, skal der mellem arbejdsgiver og arbejdere træffes aftale om ensartet tid for arbejdets begyndelse og ophør.
6. Arbejderne skal bære omkostningerne ved den forestående arbejdstidsnedsættelse.
7. DsF anerkender:
 - a. at der ikke fra arbejdernes side bør lægges hindringer i vejen for udførelse af overarbejde, såfremt en virksomheds tarv kræver det.
 - b. at man ikke vil sætte sig principielt imod indførelse af 2-skift i fag, hvor arbejdsgivere og arbejdere kan enes herom.
8. Uoverensstemmelser, der vedrører tolkning af overenskomsten, henvises til et nævn bestående af 5 medlemmer fra hver side samt en formand og opmand⁵⁹.

Arbejderne havde vundet de 8 timer, men en række af forligets bestemmelser var udformet i arbejdsgivernes favør: retten til overarbejde blev direkte indført i forliget, arbejderne skulle i modsætning til januarforliget selv bære omkostningerne, arbejdstiden skulle være effektiv, og visse fag blev undtaget fra overenskomsten.

DsF havde til gengæld fået erstattet den uklare formulering »indtil normalt 8 timer« med »8 timer daglig« og opnået, at der blev sat en tidsfrist for normalarbejdsdagens endelige gennemførelse.

Arbejdsgiverne havde bøjet sig, men stort set på deres egne præmisser.

Samtidens vurdering af 17. maj-forliget

Socialdemokratiets presse betragtede gennemførelsen af de 8 timer som en sejr for den organiserede arbejderbevægelse. Netop på grund af sammen-

holdet i landsorganisationen og partiet mente man det var lykkedes at realisere det 19. århundredes ideal om en tredeling af døgnnet. Man fremholdt, at der siden sommeren 1918 var blevet udøvet en metodisk og kraftig indsats – snart ad faglige veje og snart ved hjælp af arbejderklassens politiske magt – for at nå de 8 timer. – Forliget tolkedes som et vidnesbyrd om DsF's og Socialdemokratiets evne til at virkeliggøre egne mål på tværs af arbejdsgivermodstand og blokeringer fra syndikalister og andre separatister. I »*Social-Demokratens*« allegoriske vendinger hed det: »De gode frugter plukkes kun, hvor sammenholdet er ageren, og hvor troskaben mod socialismens principper er den gærende saft i hver eneste gren og fiber i vor stolte bevægelse. Lad syndikalister, spartakister, separatister af hvad navn nævnes kan kun mødes i sur misundelse og galdegrønt had«⁶⁰.

Fagbevægelsens ledere fastslog ligeledes, at kravet næppe var blevet ført igennem uden en slagkraftig fælles ledelse. Kun i tilknytning til forligets punkt 6 fremkom kritik fra enkelte forbund, der ytrede misfornøjelse med, at arbejderne skulle bære omkostningerne ved forkortelsen⁶¹.

Medens socialdemokraterne således tilskrev den organiserede arbejderbevægelse æren for normalarbejdsdagens indførelse, lod syndikalisterne og Socialistisk Arbejderparti de københavnske byggefag gå af med sejren.

»*Solidaritet*« mente, at arbejdernes ledelse havde indledt forhandlingerne med DA & MF for at redde den sidste rest af hovedorganisationens autoritet – og ikke af kærlighed til de 8 timer. I argumentationen henviste man til januarforliget og påpegede, at bygningsarbejderne i modsætning til DsF havde holdt fast ved kravet om en normalarbejdsdag. Ifølge syndikalisterne var det netop de tre byggefags konsekvente holdning, der havde provokeret DsF til at ændre overenskomsten⁶².

»*Klassekampen*« hævdede ligeledes, at det var de tre byggefag, man kunne takke for kravets gennemførelse. Allerede ved maj-demonstrationen udtalte Chr. Rassow på Socialistisk Arbejderpartis vegne, at det ikke var de socialdemokratiske ledere, der kunne tilkomme æren for en iværksættelse af de 8 timer, »men de arbejdere, som på et bestemt tidspunkt vovede at byde kapitalen trods«.

Iøvrigt fandt »*Klassekampen*« ikke grund til at henfalde til jubel over forliget. Om arbejderne skulle trække 8 eller 9 timer betragtedes som ret ligegyldigt, så længe kapitalen havde mulighed for at tage udbytte af arbejdet. Samtidig forudså man, at en times mindre arbejde i mange tilfælde kunne indebære krav om større arbejdspræstation i de resterende 8 timer⁶³.

Syndikalisternes og Socialistisk Arbejderpartis tolkning af forliget var utvetydig: byggefagene stod som drivkraften bag kravet. Denne holdning var helt

i overensstemmelse med det generelle syn på Socialdemokratiet og den opbakning, man havde givet de lockoutede.

Den øvrige presse anlagde vidt forskellige synsvinkler på forliget. Det radikale organ »*Politiken*« og »*Hovedstaden*«, der førte en national-kristelig linie, tilskrev byggefagene en væsentlig rolle ved revisionen af arbejdstiden. Mest markant udtrykte »*Politiken*« sig. Det radikale blad betragtede de lockoutede som den impuls, der animerede DsF til fornyet indsats i arbejdstidsspørgsmålet. Skulle hovedorganisationen stadig stå som svoren talsmand for de 8 timer – og ikke lade byggefagene ene om at agitere herfor – mente »*Politiken*« at en ny overenskomst måtte vedtages. Bladets hovedtema var således: uden byggekonflikten næppe nye forhandlinger om de 8 timer. – »*Hovedstaden*« berørte samme tema, men søgte i højere grad at dele sol og vind lige mellem fagbevægelsen og byggefagene. Bladet anførte, at 8-timers tanken næppe var blevet ført igennem uden arbejderklassens faglige organisering og Socialdemokratiets vedholdende agitation. Hertil føjedes dog, at bygningsarbejderne ved deres udholdenhed i foråret 1919 havde sat skub i bevægelsen og dermed bidraget til sejren. – Ud fra det konkrete tilfælde konkluderede man sluttelig, at en vis decentralisering næppe var til skade, da DsF ikke altid var lige velegnet til at formidle medlemmernes ønsker ⁶⁴.

»*København*« og »*Berlingske Tidende*« anskuede forliget ud fra arbejdsgivernes synsvinkel. DA & MF høstede anerkendelse for at have følt tidens pulsslag og medvirket til realiseringen af de 8 timer. Hertil føjede »*København*«, at arbejdsgiverne stod ekstra stærkt, da overenskomsten åbnede mulighed for at lukke munden på de rebelske byggefag ⁶⁵. Man hæftede sig her mere ved arbejdsgivernes velovervejede taktiske skridt og mindre ved forligets substans.

Kun »*Dagbladet*«, »*Dagens Nyheder*« og »*Finanstidende*« polemiserede direkte imod forliget. Ud fra en nationaløkonomisk betragtning blev hovedtrækkene i arbejdsgivernes argumentation mod de 8 timer endnu engang demonstreret. Man spåede, at normalarbejdsdagen ville føre til dyrere produktion, stigende priser og en dårligere placering i den internationale konkurrence ⁶⁶.

Venstreoppositionens talerør og dele af den borgerlige presse tildelte byggefagene en afgørende betydning for udviklingens gang. Såvel »*Klassekampen*« og »*Solidaritet*« som »*Politiken*« og »*Hovedstaden*« betragtede presset fra venstre – fra den fagoppositionelle strømning – som en udløsende faktor. »*København*« var inde på samme tanke, idet man hævdede, at arbejdsgiverne især havde sat sig til forhandlingsbordet for at pacificere bygningsarbejderne.

De traditionelle argumenter mod forkortet arbejdstid fremdroges også

denne gang, men viste sig kun som en efterklang af den tidligere massive modstand. DA & MF havde accepteret normalarbejdsdagens indførelse, og største delen af den borgerlige presse samstemte heri.

At januarforliget blev så hurtigt revideret, skyldtes givetvis DsF's ønske om at fremstå som den instans, der indførte de 8 timer – kun på denne måde formåede man at dæmpe byggefagenes og venstrefløjens kritik. Presset fra neden var således ikke uden virkning, hvilket finder bekræftelse i DA & MF's samtidige vurderinger og DsF's position på arbejdsmarkedet i foråret 1919⁶⁷.

Den reducerede arbejdstid i udlandet indebar samtidig, at DA & MF kunne godtage de 8 timer uden større modstand.

Gennemførelsen

Allerede i maj måned opsøgte en række forbund og fag – under henvisning til forligets punkt 3 – de respektive arbejdsgiverorganisationer for at fremme gennemførelsen af de 8 timer.

Malerfaget og de københavnske bygningsarbejdere sikredes normalarbejdsdagen inden udgangen af maj, og en lang række forbund og enkeltstående fag – såvel i som uden for landsorganisationen – fulgte trop i juni og juli⁶⁸.

17. maj-forligets carte blanche til umiddelbare forhandlinger blev således udnyttet med held.

8-timersdagen og lovgivningsmagten

Pres fra fagbevægelsen

I sommeren og efteråret 1918 intensiverede den faglige arbejderbevægelse bestræbelserne for en løsning af arbejdstidsproblemet.

Den 14. august rettede DsF's forretningsudvalg henvendelse til indenrigsministeren om at gennemføre 8-timersdagen i alle virksomheder med kontinuerlig drift. Man gjorde opmærksom på, at kravet var gennemført i enkelte tilfælde, men ofte på bekostning af andre arbejdskrav. Staten ønskedes derfor inddraget for at hindre, at gevinster på arbejdstidsområdet medførte ofre på andre områder¹.

– Af mere vidtrækkende karakter var de resolutioner, som et par lokale fagforeninger vedtog i august måned.

Arbejdernes fællesorganisation i Slagelse fandt, at arbejdsløsheden og de vanskelige ernæringsforhold måtte udfordre regeringen til hurtigst at gennemføre normalarbejdsdagen.

De københavnske snedkere og stolemagere mente ligeledes, at tiden var

inde til en høj prioritering af arbejdstiden, og opfordrede den socialdemokratiske rigsdagsgruppe til fornyet indsats for de 8 timer ².

Landsorganisationens henstilling den 14. august var af moderat karakter, eftersom indenrigsministeren kun blev anmodet om at medvirke til en begrænset 8-timersdag. I løbet af efteråret skærpedes tonen imidlertid; man krævede kort og godt normalarbejdsdag for alle arbejdere.

I dagene 11.–13. november mødtes repræsentanter for de skandinaviske landes faglige landsorganisationer i København, hvor der blev gjort status over arbejderklassens stilling efter Verdenskrigen. Som kompensation for krigstidens byrder anbefaledes bl. a. lovfæstet 8 timers arbejdsdag. Fagbevægelserne skulle fortsat arbejde for kortere arbejdstid, men samtidig fastslog man, at arbejderklassen kun kunne nå en fuldt tilfredsstillende løsning ved at anvende sin politiske indflydelse.

Denne strategi – at presse rigsdagen til initiativ og tillige føre kravet frem ved arbejdsmarkedsforhandlinger – fastsloges yderligere på et ekstraordinært repræsentantskabsmøde den 28. og 29. oktober i DsF. Efter almene proklamationer mod krig og imperialismen og opråb, der varslede til kamp for socialismens gennemførelse, tog man fat på at behandle det konkrete, afgrænsede emne: lovbefalet maximalarbejdsdag. Parallelt hermed forberedtes oplæg til DA & MF, hvor kortere arbejdstid opstilledes som et hovedkrav ³.

At man fra fagbevægelsens side ønskede arbejdstidsproblemet løst ad lovgivningens vej var velkendt – dette synspunkt blev netop lagt for dagen ved de tilbagevendende majdemonstrationer. Nok så afgørende var det imidlertid, at 8-timers kravet i efteråret 1918 fik samme vægt som fordringen om dækning af prisstigningerne. Det ene problem skulle ikke gå forud for det andet.

Ligeledes må de tiltagende uroligheder på arbejdsmarkedet i sommeren og efteråret 1918 formodes at have øvet pres på de politiske beslutningsorganer. De københavnske bygningshåndværkere foretog arbejdsnedlæggelser, Arbejdernes Fællesbageri blev ramt af strejke, »Solidaritet« – syndikalisterne organ – tordnede mod Socialdemokratiet og dets borgerliggjorte ledere, og den 13. november proklamerede syndikalisterne generalstrejke uden dog at opnå videre tilslutning. Kun på Grønttorvet i København lykkedes det at lamme trafiklivet ⁴.

Forslag om 8-timersdag ved døgndrift

Urolighederne på den aktionerende venstrefløj fandt sit modstykke i Socialdemokratiets fornyede indsats for reformlovgivning. Den 13. november udsendte partiet et manifest til det arbejdende folk. Heri fremhævedes det, at

arbejderbefolkningen havde båret krigens byrder, og at tiden nu var inde til en vidtgående politisk og økonomisk demokratisering. Opråbet konkretiseredes i 18 punkter. Der ønskedes f. eks.

indskrænkning i de militære foranstaltninger, forberedelse til ophævelse af det hidtidige militærsystem, kontrol med bankvæsen og produktion, igangsættelse af offentlige arbejder, indførelse af 8 timers arbejdsdagen, i første række for papirfabrikker og andre virksomheder med kontinuerlig drift, afskaffelse af natarbejde i bagerier.

Principperne i dette manifest havde tillige fået den radikale regerings tilslutning⁵.

Socialdemokratiet havde tilkendegivet sin position og bl. a. på arbejdstidsområdet varslet en løsning, der dog skulle foregå i flere tempi. I første række stod skifteholdsarbejderen.

November-manifestets fordring om normalarbejdsdag udmøntedes i praktisk politik den 22. november, da Th. Stauning debuterede som social- og arbejdsminister med »Forslag til lov om indførelse af 8 timers arbejdsdag i fabriksvirksomheder med døgndrift«.

Lovforslaget påbød, at ingen arbejder ved døgndrift måtte have en længere bruttoarbejdstid end 8 timer i døgnet – en regel der dog kunne overskrides efter nærmere fastsatte bestemmelser. For det første kunne arbejdsdagen udstrækkes til 16 timer i døgnet, såfremt den samlede arbejdstid i tre på hinanden følgende uger ikke overskred 168 timer. For det andet gjaldt loven ikke ved reparationer, sygdom og et afgrænset arbejde. For det tredje kunne indenrigsministeren efter indstilling fra arbejdsrådet give dispensation til sæsonvirksomheder. Endelig blev foretagender, hvor døgndriften ikke strakte sig over en måned i løbet af et kalenderår, helt fritaget fra lovens bestemmelser⁶.

Forslaget var et beskedent skridt frem mod normalarbejdsdagens totale gennemførelse. Det tog kun sigte på skifteholdsarbejderne, men denne gruppe kunne til gengæld forvente en daglig reduktion på 4 timer fra 12 til 8 timer.

I øvrigt var den socialdemokratiske rigsdagsgruppe ikke interesseret i, at der rejstes videregående krav i øjeblikket. Man mente, at en skærpet kurs kunne hindre vedtagelse af det forelagte lovforslag⁷.

Partiernes reaktion

Debatten, der fulgte efter forslagens fremsættelse, koncentrerede sig især om det rimelige i overhovedet at lovfæste arbejdstiden. Havde staten i det hele taget ret til at gribe ind i arbejdsmarkedets forhold, spurgte man.

Socialdemokraten Peder Hedebøl greb problemet historisk an. Han mente, arbejdsgiverne i tidens løb havde indtaget en så stejl holdning til forkortet arbejdstid, at der ikke var opnået resultater af betydning. Den socialdemokratiske ordfører fandt derfor kun en udvej: lovgivningsmagten måtte tage sig af sagen. Stauning underbyggede yderligere denne opfattelse. Han fremførte, at en fredelig løsning på 8-timers kravet kunne sikres ad lovgivningens vej, specielt hvis man skred til en videregående lovfæstelse heraf. Overdroges problemet derimod til det private arbejdsmarked, forudså han, at en konflikt kunne opstå – arbejdere og arbejdsgivere ville stå stejlt over for hinanden, forhandlingerne mislykkes og en storkamp bryde løs ⁸.

Socialdemokraterne understregede, at en almindelig lovfæstet 8-timersdag var nødvendig, men man undlod at præcisere, hvornår yderligere initiativer kunne ventes.

Den socialdemokratiske opfattelse hentede rygdækning hos arbejdsrådet, der havde behandlet forslaget og enstemmigt vedtaget det. Ligeledes arbejds- og fabrikstilsynet kunne tiltræde en lovgivning om 3-holds drift. Man anførte, at arbejderne umuligt selv kunne gennemføre en så radikal reduktion, som der her var tale om ⁹. Kravet vandt således bred støtte hos sagskundskaben.

Det radikale Venstre støttede forslaget, og partiets ordfører tilføjede, at 8-timers tanken måtte videreføres i stat og kommune, samt hvor de sociale og hygiejniske forhold krævede det ¹⁰.

Venstremanden Sigurd Berg kunne i det konkrete tilfælde acceptere en lovfæstet arbejdstid, da den især berørte fabrikker med sundhedsfarlige arbejdsforhold, men der skulle være tale om en undtagelse.

Ifølge Venstres samfundssyn var forhandling og overenskomst mellem arbejdsgivere og arbejdere den ideale fremgangsmåde, som fremdeles burde holdes i hævd ¹¹.

De konservative var af samme anskuelse. Især landstingsmanden L. Lauen sen påpegede, at forslaget hørte hjemme i et helt andet forum, nemlig hvor arbejdernes og arbejdsgivernes repræsentanter blev stillet ansigt til ansigt. Partiet bed imidlertid dette grundsyn i sig og godkendte loven, ikke mindst fordi arbejdsgivernes repræsentanter i arbejdsrådet havde accepteret forslaget. – Man følte sig faktisk presset til et standpunkt, der ikke harmonerede med konservative ideer. Den ambivalente holdning kom således klart for dagen, da partiet i sidste fase af lovens behandling skulle argumentere for en godkendelse. Partiet udtalte, at man ikke ville undlade at stemme for loven, da den alligevel skulle føres igennem, men det private initiativ burde iøvrigt have frit spillerum ¹².

Rigsdagens to oppositionspartier vendte sig utvetydigt mod en almindelig lovfæstet 8-timersdag. Såvidt var holdningen fra 1890 uændret. Det foreliggende, begrænsede forslag godtog man imidlertid, men med en vis tøven – især fra konservativ side. På den anden side var der hos Socialdemokratiet en tendens til at skyde kravet om en generel lovfæstet maximalarbejdsdag i baggrunden. Parterne nærmede sig således hinanden.

I anden række drøftede man de fremførte argumenter for forslaget gennemførelse. Stauning havde opstillet tre hovedgrunde: hensynet til arbejdernes sundhed, bekæmpelsen af den arbejdsløse armé og varetagelsen af arbejderklassens berettigede krav om sociale fremskridt. Forslagsstilleren fremhævede, at arbejdet i virksomheder med døgn drift i sig selv rummede en fare for sundheden eftersom 12 timers arbejdsdag – skiftende mellem dag og nat – gjorde arbejderen yderst receptiv over for psykiske og fysiske sygdomme. Stauning anførte tillige, at forslaget kunne give beskæftigelse til 1000 arbejdsløse, og understregede endelig, at den sociale lovgivning havde ligget i dvale i 4 år – alt medens flere og flere byrder var blevet væltet over på arbejderne. Socialdemokratiet betragtede derfor våbenstilstanden som et signal til iværksættelse af en række reformer, hvor 8 timers arbejdsdag stod først på dagsordenen¹³. Arbejderne skulle have kompensation for krigstidens skæve fordeling af de økonomiske goder.

Oppositionspartierne gik ikke nærmere ind på en diskussion af disse argumenter bortset fra den konservative F. Pitzner, der ikke kunne godkende det socialdemokratiske syn på arbejdsløsheden. Han fandt det på sin vis glædeligt, at arbejdsløse kunne komme i arbejde takket være nedsat arbejdstid, men mente dog, at udviklingen ville overflødig gøre sådanne indgreb. Hvor Stauning forfægtede gennemgribende foranstaltninger til arbejdsløshedens bekæmpelse, ytrede Pitzner betænkelighed herved. Han fremholdt i stedet, at en produktionsudvidelse ville følge i krigens spor og efterspørgselen dermed stige¹⁴.

Det var således snarere grundlæggende principper end det aktuelle spørgsmål, der her konfronteredes. Ønsket om en metodisk bekæmpelse af arbejdsløsheden – og for Socialdemokratiet var nedsat arbejdstid et eksempel herpå – stilledes over for idealet om markedets frie udvikling. Parterne lå hinanden fjernt i grundbetragtninger. Dette hindrede dog ikke, at samtlige partier godkendte den begrænsede reform.

Forslaget den 22. november 1918 og den vedtagne lov af 12. februar 1919 var næsten identisk. Bruttoarbejdstiden i tre på hinanden følgende uger blev fastsat til 160 timer og ikke 168 timer som først foreslået. Initiativtageren til denne korrektion var Peder Hedebøl, der påpegede, at 168 timers reglen

ville betyde et tilbageskridt for arbejdere ved oliemøller, hvor maximalarbejdstiden for 3 uger lød på 160 timer. Det var således arbejdstiden i denne industrigren, der anså sig til en stramning af det oprindelige forslag¹⁵.

Loven indebar en daglig nedsættelse på 4 timer for omkring 2800 skifteholdsarbejdere ved følgende døgn driftsvirksomheder: kornmøllerier, sukker raffinerier, bryggerier, spritfabrikker, saltraffinerier, teglværker, lervarefabrikker, kalkværker, cementfabrikker, glasværker, papirfabrikker, oliemøller og svovlsyrefabrikker¹⁶.

Erhvervslivets reaktion

Arbejdsgivernes repræsentanter i arbejdsrådet og Det konservative Folkeparti havde accepteret Staunings forslag, omend uden større begejstring¹⁷.

På lignende vis stillede erhvervslivets ledere sig skeptisk over for en række punkter i forslaget, men kun i enkelte tilfælde fremkom en total fordømmelse.

Hvor 3-holds skift allerede var indført, fremkaldte reformen ikke synderlig modstand. Dette gjaldt således Københavns Brødfabrik, et par svovlsyrefabrikker, de fleste gasværker samt A/S Dansk Soyakagefabrik. Brødfabrikens ledelse bemærkede dog, at man ikke kunne sanktionere absolutte grænser for overarbejde.

Hvor de 8 timer blev påtvunget ved lov, var det ligeledes reglen om overarbejde, man rettede skytset imod – i stedet krævedes, at den enkelte virksomhed fik fri adgang til at fastlægge overarbejdstiden. Således udtalte Danske Handelsmøllers Arbejdsgiverforening, papirfabrikkernes ledere, Teglværksforeningen og Foreningen af Danske Cementfabrikker, at fordringen om en maximalarbejdstid på tre uger måtte tages af bordet, såfremt de 8 timer blev gennemtruffet¹⁸.

Arbejds- og fabrikstilsynets beregninger over reformens økonomiske konsekvenser fremkaldte ligeledes protest fra erhvervslivets ledere. Tilsynet havde ud fra en arbejdskrafttilgang på 50 % konkluderet, at udgiften – målt i procent af produktionsprisen – i de fleste fag ville være ubetydelig. Over for denne beregningsmetode fremhævede nogle virksomheder, at man ville få et skarpere billede af lovens økonomiske følger, om man fulgte bevægelserne i de samlede arbejds lønninger før og efter driftsændringen¹⁹.

Andre virksomheder fremførte, at reformen rummede en latent fare for landets konkurrenceevne.

Papirfabrikkerne påpegede, at udenlandske konkurrenter i kraft af egne ressourcer havde et forspring, der yderligere ville blive styrket, om Sverige og Norge bibeholdt 2-holds drift, og Tyskland vendte tilbage hertil. Man kon-

kluderede, at en isoleret gennemførelse af de 8 timer i Danmark ville stille industrien i en usikker situation.

Handelsmøllerne spåede, at den nye lov ville medføre en brydsom rivalisering med U. S. A. og Tyskland, og saltindustrien nærrede – med udsigt til en merudgift – ængstelse for afsætningsvilkårene, ikke mindst fordi industrien stod uden nogen form for beskyttelse.

Arbejdsgivernes konkurrenceargument var velkendt. Vi har set det fremført i og uden for Danmark i det 19. årh., men ræsonnementet mistede sin kraft, efterhånden som mange europæiske lande nedsatte arbejdstiden efter 1. Verdenskrig. Den 23. november 1918 fik Tyskland 8 timers arbejdsdag; Norge vedtog en 8 timers lov den 11. juli 1919, og Sverige opnåede de 8 timer den 17. oktober 1919. Tendensen var klar – der sporede under de indre opgør efter krigen en stærk nedgang i arbejdstiden ²⁰.

Erhvervslivets ledere øvede kritik, men den bastante modstand mobiliseredes ikke. Udadtil markeredes en forsigtig godkendelse af lovforslaget. Man tilkendegav, at Danmark ikke kunne indtage en særstilling på arbejdstidsområdet, og lod medlemmerne forstå, at 10 timers arbejdsdag og derover hørte en svunden tid til ²¹.

Konklusion

Parolen om de 8 timer blev båret frem af den faglige og politiske arbejderbevægelse. I henved 30 år var det et af Socialdemokratiets vigtigste her og nu krav, men tanken vandt ikke genklang hos modstanderne, og arbejderne parti havde ikke den fornødne styrke til at føre kravet alene igennem. Først efter krigen, da arbejderklassen stod med en række opsparede krav, og revolutionære strømninger gik hen over Europa, opstod de nødvendige forudsætninger for kravets realisering.

Fagbevægelsen øvede i 1918 pres over for politikere i rigsdag og kommuner og søgte samtidig at opnå resultater gennem forhandling på arbejdsmarkedet.

Især de københavnske bygningsarbejdere, der blev stærkt støttet af den syndikalistiske presse, arbejdede for en øjeblikkelig indførelse af kortere arbejdstid. I sommeren 1918 fremførtes kravet om en weekend-ordning, og foråret 1919 var det ligeledes byggefagene, der holdt fast ved fordringen om en normalarbejdsdag. Presset fra de oppositionelle venstregrupper var således stærkt medvirkende til 17. maj-forliget, hvor DsF og DA & MF indgik aftalen om 8 timers arbejdsdag.

Gennemførelsen af de 8 timer for skifteholdsarbejdere, etaternes arbejdere og de kommunale arbejdere voldte ikke større problemer. På disse felter reali-

serede Socialdemokratiet og Det radikale Venstre normalarbejdsdagen ad politisk vej efter opfordring fra fagbevægelsen og under indtryk af den sociale uro.

Tiden selv bar ikke kravet frem til sejr, som hævdet af J. A. Hansen og Otto Jensen. Tendensen til nedsat arbejdstid hos vore handelspartnere var medvirkende til en forholdsvis gnidningsløs indførelse af de 8 timer i Danmark, men uden en aktiv indsats fra fagbevægelsen var kravet næppe blevet realiseret.

I omtrent tre decennier holdt den socialdemokratiske arbejderbevægelse liv i kravet om en normalarbejdsdag og gennemførte det til sidst på fagligt og politisk plan – dog under stærkt tryk fra fagbevægelsens venstreopposition¹.

Internationales gamle krav blev gennemført, men ikke lovfæstet.

Kilder, litteratur og forkortelser

Arkivmateriale

Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv

DsF's arkiv:

Referater, tryksager, korrespondance angående DsF's repræsentantskabsmøder og generalforsamlinger 1918–1919 samt arbejdstiden generelt.

Erhvervsarkivet

Dansk Arbejdsgiverforenings arkiv:

Referater, tryksager, korrespondance angående DA & MF hovedforhandlinger 1918–1919 samt arbejdstiden generelt.

DA & MF's forhandlingsprotokoller for 1918 og 1919 (hjemlånt fra Arbejdsgiverforeningen).

Folketingets Arkiv:

Forhandlingsprotokoller for Den socialdemokratiske Rigsdagsgruppe 1917–1918 (herunder sommersamlingen 1918) og 1918–1920.

Fagforeninger

Jord- og Betonarbejdernes Fagforening i København.

Jord- og Betonarbejdernes forhandlingsprotokol 1918–1919.

Murerarbejdsmændenes fagforening i København.

Forhandlingsprotokol for Murerarbejdsmændenes Fagforening 1916–1920.

Murernes Fagforening i København

Forhandlingsprotokol for Murersvendenes Fagforening for København og Omegn 1915–1918.

Murersvendenes forhandlingsprotokol for generalforsamlinger 1919 for Murersvendenes Fagforening af 1919 for København og Omegn.

Forgæves efterspurgt materiale

LO Forhandlingsprotokol for DsF 1918–1919.

Tømrernes Fagforening i København:

Forhandlingsprotokol for Tømrernes Fagforening i København 1918–1919 (gået tabt).

Aviser, tidsskrifter og andre periodica

Arbejderen 1905, 1918, 1919

Arbejdsgiveren 1918, 1919

Avisen 1890

Berlingske Tidende 1918, 1919

Dagbladet 1890

Dagens Nyheder 1890, 1919

Finanstidende 1919

Hovedstaden 1919

Jærn- og Metalarbejderen 1919

Klassekampen 1919

København 1890, 1919

Medlemsblad for Bageri- og Konditorarbejdernes Forbund 1919

Morgenbladet 1890

Nationaltidende 1890

Papirindustriarbejdernes Forbund i Danmark 1915, 1917, 1918

Politiken 1890, 1918, 1919

Social-Demokraten 1889, 1890, 1919

Solidaritet 1918, 1919

Rigsdagstidende 1918–1919

Litteratur og trykte kildeskrifter

Sophus Agerholm og Anders Vigen: Arbejdsgiverforeningen gennem 25 Aar, 1896–1921. 1921.

Gustav Bang: Den socialistiske Fremtidsstat. 1903.

Beretning om DsF's virksomhed 1917–1918, 1922–1923, 1923–1924.

Oluf Bertolt: M. Chr. Lyngsø. En Dansk Arbejdsmand. 1944.

Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: En Bygning Vi Rejser bd. 2. 1955.

Betænkning afgivet af Arbejdstidskommissionen af 1919. I *Industri og Håndværk.* 1920.

Betænkning om Virkningerne af en Arbejdstidsnedsættelse i Danmark. 1952.

Kjeld Bjerke og Niels Ussing: Studier over Danmarks Nationalprodukt 1870–1950. 1958.

Julius Braunthal: Geschichte Der Internationale bd. 1. Hannover 1961.

Henry Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse. Første del til ca. 1880. 1938.

Chr. Christensen: Forhandling eller direkte Aktion. Pjece 1919.

Einar Cohn: Danmark under Den store Krig. 1928.

Johs. Dalhoff: Krigsaarenes Lønpolitik s. 1–36 i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 3. række, 29. bd. 1921.

Danmarks Historie: De nye Klasser 1870–1913 bd. 12 af Vagn Dybdahl. 1965.

Danmarks Historie: Velfærdsstaten på Vej 1913–1939 bd. 13 af Erik Rasmussen. 1965.

Dansk Biografisk Leksikon. 1933–1944.

- Dansk Kommunalarbejder Forbund 1899–1924* af Th. Thomsen og R. Olsen. 1924.
- Dansk Tekstilarbejderforbund gennem et halvt Aarhundrede 1885–1935* af Otto Jensen. 1935.
- De københavnske Murerarbejdsmænds Organisationshistorie*. Udg. i Anledning af 50 Aars Jubilæet 1930. 1930.
- Maurice Dommanget: Histoire Du Premier Mai*. Paris 1953.
- DsF, Protokol for generalforsamlingen 24.–26. april 1919*.
- Emil og Victor Elberling: Rigsdagens Medlemmer gennem 100 Aar, 1848–1948*. 1949–1950.
- Festskrift i Anledning af Sporvejs- og Omnibusfunktionærernes Organisations 25 Aars Jubilæum*. 1897–4. januar – 1922 af Karmark Jensen. 1922.
- J. A. Hansen: De samvirkende Fagforbund gennem 25 Aar*. s. 257–275 i *Nationalekonomisk Tidsskrift*. 3. række, 30. bd.. 1922.
- Hustømrrerforeningens faglige Afdeling*. 1880. 30. marts 1955. 1955.
- C. E. Jensen og F. J. Borgbjerg: Socialdemokratiets Aarhundrede* bd. II. 1904.
- Jord- og Betonarbejdernes Fagorganisations 50 Aars Stiftelsesfest den 3. april 1934* af Axel Olsen, Carl Hansen og Peter Andersen. 1934.
- Karl Kautsky: Maximalarbejdsdagen*. 1894.
- Jak. Kr. Lindberg: Indtægtsforskydninger i Danmark 1908–1920* s. 289–319 i *Nationalekonomisk Tidsskrift* 3. række 29. bd. 1921.
- L. Lewis Lorwin: The International Labor Movement*. New York 1953.
- Karl Marx: Kapitalen*. Första Boken. Uddevalla 1969.
- Poul Milhøj: 45 Timers Ugens Indførelse 1958–1960*. 1960.
- Poul Milhøj: Lønudviklingen i Danmark 1914–1950*. 1954.
- Murerarbejdsmændenes Fagforenings 75 Aars Jubilæum*. 1955.
- Murernes Historie i 300 Aar 1623–7. marts – 1923*. 1923.
- Georg Nørregård: Arbejdsforhold indenfor Dansk Håndværk og Industri 1857–1899*. 1943.
- Otte Timers Arbejdsdagen*. 1893. (i bl. a. *Socialdemokratiske Skrifter* 2.).
- Louis Pio: Socialistiske Blade*. 1876.
- Protokoll des Internationalen Arbeiter-Kongresses zu Paris 1889*. Nürnberg 1890.
- Erik Rasmussen og Roar Skovmand: Det Radikale Venstre 1905–1955*. 1955.
- Schultz Danmarks Historie* bd. 6 af P. Munch. 1943.
- Curt Sørensen: Den syndikalistiske Ideologi i den danske Arbejderbevægelse* s. 273–315 i *Historie*, Ny række VIII, 3. 1969.

Forkortelser

- AG. Arkiv = Arbejdsgiverforeningens Arkiv
- DA & MF = Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening
- dl. = delegeretmøde
- DsF = De samvirkende Fagforbund
- FF = Folketingets Forhandlinger
- Fp = Forhandlingsprotokol
- gf. = Generalforsamling
- hb. = hovedbestyrelsesmøde
- LF = Landstingets Forhandlinger
- rep.møder = repræsentantskabsmøder
- RT = Rigsdagstidende
- Soc.-Dem. = Social-Demokraten

Noter og henvisninger

Indledning

1. *45 timers ugens indførelse 1958-60* er udarbejdet af en arbejdsgruppe under ledelse af P. M. Dette arbejde er koncentreret om en økonomisk-sociologisk analyse, hvor arbejdstidsnedsættelsens virkninger på produktionen samt arbejderne tilpasning til de 45 timer er undersøgt m. h. t. sammenligningen med 1918-19 jvf. s. 150-56.
2. *Schultz Danmarks Historie* bd. VI, 137 f.
3. *Danmarks Historie* bd. 13, 184-89.
4. *J. A. Hansen*, 257-75, specielt 269. Udtalelserne er fremkommet i en situation, hvor de københavnske bygningsarbejdere stod udenfor DsF. Virkningen af disse aktioner for arbejdstidsnedsættelse gøres betydningsløs, hvis man anlægger J. A. Hansens synsvinkel - 8-timersdagen ville jo komme under alle omstændigheder. Om J. A. Hansen har fremhævet de udenlandske forhold for at ignorere de københavnske byggefags indsats, kan der kun gisnes (jvf. iøvrigt s. 1).
5. *Dansk Tekstilarbejderforbund*, 285.
6. *Under Samvirkets Flag*, 425. I samme bog findes en lignende vurdering af A. Kocik, side 123.
7. *Agerholm og Vigen*, side 334 og 345. Bogen er skrevet i 1921 på et tidspunkt, hvor DA & MF søgte de i 1919 givne indrømmelser, der karakteriseres som vidtgående, revideret. Man gjorde nu gældende, at man havde vist imødekomenhed p. gr. a. den specielle efterkrigs-situation.
8. *En Bygning Vi Rejser*, side 16-24.
9. *Murernes Historie i 300 Aar*, side 125.
10. *Jord- og Betonarbejdernes Fagorganisation*, side 68 f, 74.
11. *De Københavnske Murerarbejdsmænd*, side 55.
12. *Murerarbejdsmændenes Fagforening*, side 25, 87. Skrifterne nævner nok den revolutionære strømning, således novemberrevolutionen i Tyskland, men ved karaktergivningen er forholdet mellem DsF og byggefagene holdt for øje.
13. *Bertolt: M. Chr. Lyngsie*, side 116.
14. *Dansk Kommunalarbejder Forbund*, side 151.
15. *Spørvejs- og Omnibusfunktionærernes Organisation*, side 141.

Kravet om 8-timers dagen rejses

1. *Braunthal*, side 206 f og 215. De to rivaliserende kongresser var en naturlig konsekvens af den uenighed, som faktisk herskede mellem de socialistiske partier, der grundlagdes i Europa og U. S. A. i 1880'erne, jvf. *Lorwin*, side 19 f.
2. *Protokoll des Internationalen Arbeiter-Kongresses zu Paris 1889*, side 121 ff - Iøvrigt er det bemærkelsesværdigt, at man før Raymond Lavignes forslag havde vedtaget en 8 timers maximalarbejdsdag for unge arbejdere. 8 timers princippet var åbenbart ikke så selvfølgelig, at det straks blev vedtaget med gyldighed for alle arbejdere. *Dommanget*, side 97.
3. *Protokoll des I. A. K.*, side 126.
4. *Protokoll des I. A. K.*, side 98 f, 107.
5. *Protokoll des I. A. K.*, 97 ff.
6. *Protokoll des I. A. K.*, side 86. C. G. afsluttede sin tale med følgende udtalelse: »8-timersdagen er et første skridt hen mod arbejdets befrielse fra kapitalen«. Herpå høstede han - ifølge protokollen - bifald, men i talen beskæftigede han sig udelukkende med en reduceret arbejdsdag og dens umiddelbare betydning for arbejderne.
7. *Protokoll des I. A. K.*, side 87 f, 96 f. Anarkisten Lucian Weils indlæg var formet som en direkte kritik af C. G.'s tale.
8. *Dommanget*, side 256, 180.
9. *Kautsky*, side 88 f.

10. *Marx*, side 198 f. K. M.'s tanke om mer-arbejdstid og nødvendig arbejdstid (den tid der går til at producere samfundets nødvendige behov) genfinder vi f. eks. i det danske Socialdemokratis pjece »Otte timers Arbejdsdagen«, jvf. side 7-14.
11. *Pio*, side 25.
12. *Bang*, side 88 f.
13. *Soc.-Dem.* 11/9 1889. Reference til beslutningen om de 8 timer i Paris støder man på i *Soc.-Dem.* 11/9 1889, 6/4 1890 samt i en række andre her anførte numre.
14. *Soc.-Dem.* 6/4 1890, 17/4 1890 – i dette nummer spores en mere tilbageholdende tillid til en reduktions virkning på arbejdsløshed, specielt i forbindelse med større industrielle kriser.
15. *Dagbladet* 9/5 1890. Her og i det følgende er kun debatformen analyseret. En vurdering af, hvorvidt en reduktion kunne bøde på arbejdsløsheden, ville kræve kendskab til f. eks. faglig og geografisk mobilitet.
16. *Soc.-Dem.* 11/9 1889, 13/9 1889, 6/4 1890, 17/4 1890. I sidste nummer gives eksempler på, hvorledes arbejdere i København har højere løn og kortere arbejdstid end arbejderne i provinsen. – *Soc.-Dem.* har dog næppe fuldt ud taget geografiske og branchemæssige faktorer med ind i billedet.
17. *Avisen*, 29/4 1890.
18. *Soc.-Dem.* 11/9 1889, 6/4 1890.
19. *Dagens Nyheder* 7/5 1890, 29/4 1890.
20. *Nationaltidende* 3/5 1890, *Politiken* 3/5 1890. Hvad der kan siges om normal-arbejdsdagen er snart sagt, hedder det her.
21. *Morgenbladet* 30/4 1890. Højrebladene var iøvrigt yderst tilfredse med, at *Morgenbladet* havde taget afstand fra S. på dette punkt, jvf. *Dagbladet* 4/5 1890 og øvrige henvisninger.
22. *København* 2/5 1890.

Den økonomiske baggrund for arbejdstidsnedsættelsen

1. *Milhøj, Lønudviklingen i Danmark*, side 12 ff. Afsnittet er iøvrigt en kortfattet oversigt over de foreliggende undersøgelser om løn- og produktionsudvikling i tiden før 8-timersdagens indførelse. Selvstændige betragtninger på dette felt ligger udenfor denne fremstillings rammer.
2. *Johs. Dalhoff, Nat. øk. tidsskrift*, 1921, side 10.
3. *Jak. Kr. Lindbergs* artikel i *Nat. øk. Tidsskrift* (1921, side 289-19) er skrevet ud fra ønsket om at klarlægge den klassekamp, der fandt sted under krigen. Artiklen var et opgør med den opfattelse, at fagforeningerne gik fra sejr til sejr, jfv. f. eks. s. 307. Det sidste kan man naturligvis argumentere for, hvis man hæfter sig ved den reallønsfremgang, der blev opnået i slutningen af 1918. – Iøvrigt er Lindbergs undersøgelse – trods sit foreløbige tilsnit – blevet anvendt i senere værker, jvf. *Milhøj: Lønudviklingen i Danmark 1914-50*.
4. *Ang. denne problemstilling jvf. Betænkning om Virkningerne af en Arbejdstidsnedsættelse i Danmark*, 1952. Her konkluderer man, at produktionsfremgang og tilstrækkelig arbejdskraft hver især understøtter kravet om kortere arbejdsdag. Dog udtrykkes beklagelse over, at arbejdsløsheden som regel er stor, når produktionen er lille, jvf. s. 57 f.
5. *Cohn*, side 74, 164.
6. Også hvis vi betragter nettofaktorindkomsten i 1929-priser i forhold til arbejdsstyrken, kan man konstatere en gennemsnitlig årlig stigningstakt i de år, kravet om en 8-timersdag førtes frem. Denne tilføjelse er nødvendig, da en forandring i befolkningens størrelse ikke nødvendigvis svarer til ændringerne i arbejdsstyrken. jvf. *Bjerke og Ussing*, side 29 f, tabel 15. Om den økonomiske udvikling generelt, jvf. *Bjerke og Ussing*, side 9-15.

Arbejdsmarkedet

1. *Arbejderen* 6/5 1905, det må bemærkes, at man syntes indstillet på at erhverve reduceret arbejdstid, selv om der ikke opnåedes nogen kompensation.
2. *Beretning om DsF's Virksomhed 1917-1923*, Tillæg. I tillæggets tabel a, hvor det nye medlemsantal er opgivet, ser man, at rekrutteringen især er sket til grupper med lang arbejdstid. Medregnes arbejdstiden for vinterhalvåret, bliver den gennemsnitlige arbejdstid for 1918 9 timer.
3. *Solidaritet* 6/4, 13/4 1918.
4. *Murersvendenes Fp. 1915-18*, gf. 29/4. Ifølge fagets overenskomst var arbejdstiden i sommerhalvåret – også for lørdagens vedkommende – fastsat fra kl. 6 til 17 med 1/2 times frokost og 1 times middag. Accepteredes kravet, ville det betyde en ugentlig forkortelse på 4 t jvf. *Arbejderen* 27/7 1918.
5. *Murersvendenes Fp. 1915-18*, gf. 13/6. Bestyrelsen forlangte skriftlig afstemning. Af 748 tilstedeværende stemte 540 for fortsættelse.
6. *De københavnske Murerarbejdsmænds Organisationshistorie*, side 51.
7. *Politiken* 20/6, 23/6, *Jord og Betonarbejdernes Fp. 1918-19*, gf. 14/7. Weekendforslaget på gf. var forinden vedtaget på nogle arbejdspladser. Som hos murerne synes der også her at have været en stærk medlemsopbakning. – I øvrigt beskæftigede gf. sig som alternativ mulighed med en daglig forkortelse på 1 time, men den engelske uge blev dog ført igennem for at vise solidaritet med bygningsarbejderne.
8. *Arbejdsgiveren* 4/9; ifølge *Politiken* 9/10 var der tale om standsninger kl. 12. *Arbejdsgiverens* udsagn må formodes at være det korrekte, da det er en udskrift af DfVs-kendelse.
9. *Arbejdsgiveren* 27/7, 14/9 1918.
10. *Arbejderen* 21/9, *Jord- og Betonarbejdernes Fp.*, gf. 16/8. Her foreslog bestyrelsen at trække 14/7-beslutningen tilbage. Der blev imidlertid argumenteret mod dette udspil under henvisning til, at murerne derved ville komme til at stå alene. 455 stemte for forslaget, 619 imod.
11. *Arbejdsgiveren* 9/10; her gives udtryk for, at murerarbejdsmændene roligt kunne følge trop, thi når svendene ikke mødte, havde arbejdsmændene intet at gøre. – For tømrernes vedk. er der ikke registreret noget bodsbeløb.
12. *Murersvendenes Fp. 1915-18*, gf. 9/8, gf. 2/9, gf. 18/9, *Politiken* 20/8.
13. *Murersvendenes Fp. 1915-18*, gf. 22/9, *Murerens Historie*, side 112 f.
14. *DA & MF Fp. 1918*, hb. møde 2/10 – her diskuteredes således, hvordan man skulle forholde sig til arbejdstidsproblemet.
15. Murerarbejdsmændene vedtog 16/10 at ophøre med weekend, jvf. *Fp.* gf. 16/10. *Jord- og Betonarb.* på gf. 29/9, jvf. *Fp.* 29/9.
16. *Murerens Historie*, side 116, *Politiken* 17/1 1919.
17. *Murerarbejdsmændenes Fp.*, gf. 22/1. Her understregede et par talere, at der ikke måtte rokkes ved de 8 timer, hvilket ikke blev modsagt. Der synes ikke hos medlemmerne at have været tvivl om den kompromisløse linie. 2. strejkevarsler blev således vedtaget enstemmigt.
18. *Murersvendenes Fp. 1919*, konst. møde 4/2. Enkelte tilstedeværende modsatte sig dannelsen af en fagforening. Man ville ikke piskes ind under en organisations rammer, hed det.
19. *Hustømmerforeningens faglige Afdeling*, side 11, *Politiken* 17/1.
20. *Arbejdsgiveren* 29/1 1919.
21. *DA & MF Fp.* 1919, del. møde 24/1, hb.møde 31/1. Agerholm, direktøren for DA & MF, vendte sig her klart mod følgende udtalelse: »Var det nu så forfærdeligt, om man indenfor byggefagene indførte 8 timers arbejdsdag«. Protokollen stemmer på dette punkt overens med byggefagenes fremstilling: *Soc.-Dem.* 1/3.
22. Karakteristikken af DsF's position er et ræsonnement, der støtter sig til fremstil-

- lingen i afsnittet om hovedorganisatio-
nerne.
23. *DA & MF Fp.* del.møde 7/2, *Murerarbejdsmændenes Fp.* best.møde 15/2, *Murervændernes Fp.* gf. 28/2.
 24. *Arbejdsgiveren* 25/4. 3085 stemte mod og 154 for. Der herskede således udbredt enighed om den konsekvente kamplinie.
 25. Syndikalismen i Danmark er i sammenfattet form behandlet af *Curt Sørensen* i *Historie Ny Række VIII*, 3. Iøvrigt er anvendt *Chr. Christensen: Forhandling eller direkte Aktion*, 5 ff, side 12 ff.
 26. *Solidaritet* 25/1, 31/1, 12/2.
 27. *Solidaritet* 17/2, 20/2, 21/2.
 28. *Solidaritet* 29/4. Det må understreges, at *Solidaritet* før lockouten nok manede til kamp, men dog samtidig stillede sig forstående over for en evt. vaklende holdning fra byggefagenes side jvf. *Solidaritet* 12/2.
 29. Jvf. f. eks. *Klassekampen* 13/10, 26/10 1918. Iøvrigt var Socialistisk Arbejderparti langt mere centralistisk orienteret end syndikalisterne, jvf. note 10.
 30. *Klassekampen* 19/2, 5/2 1919.
 31. *Soc.-Dem.* 26/2, 29/5.
 32. *Soc.-Dem.* 1/3. Rassow holdt således majtalen 1919, jvf. *Klassekampen* 2/5.
 33. Antallet af syndikalister i byggefagene kan ikke fastslås. Derimod kan det konstateres, at samarbejdet mellem byggefagene på den ene side og syndikalisterne samt Socialistisk Arbejderparti på den anden side fik bred tilslutning, jvf. *Murernes Fp.* gf. 22/5. *Murerarbejdsmændenes Fp.* 20/6. Kun enkelte eksempler på modstand mod den førte kamplinie er observeret, jvf. *Murerarbejdsmændenes Fp.* 20/5, læserbreve i *Soc.-Dem.* 21/2, *Politiken* 21/2. I sidste tilfælde udtrykkes således modstand mod »syndikalistiske regler for faglig kamp«, et synspunkt, der imidlertid ikke var i overensstemmelse med den førte politik.
 34. *Murerarbejdsmændenes Fp.* 15/2; arbejdsministeriet havde anmodet byggefagene om at vælge en repræsentant til Arbejdstidskommissionen. Man enedes imidlertid om kun at deltage, såfremt lockouten ophævedes, og den frie aktionsret sikredes. En fordring, der i forhold til socialdemokraternes holdning var radikal.
 35. *Solidaritet* hævdede i en polemik med *Soc.-Dem.*, at det var de socialdemokratiske bestyrelser, der gik i spidsen for de 8 timer, og ikke folk knyttet til de »afvigende« venstregrupper. Dette er en tilsnigelse jvf. *Solidaritet* 1/2. Iøvrigt har medlemspresset i et vist omfang været afgørende for den konsekvente holdning jvf. *Murerarbejdsmændenes Fp.* gf. 22/1.
 36. *Arbejderen* 2/11 1918.
 37. *Arbejderen* 16/11 1918, AG Arkiv Hovedf. sort nr. 4c.
 38. *DA & MF* 27/11, 13/12 1918 – Sophus Agerholm: jvf. *DBL Supplement*, side 131. S. A. blev direktør i 1918.
 39. *Arbejderen* 30/11, *DA & MF Fp.* 27/11 18.
 40. *DsF. Arkiv*, DsF Rep.møder og Gf.sag 11–21, *Arbejderen* 4/1 1919.
 41. *Arbejderen* 18/1 19, cirkulære af 10/1 DsF.Arkiv, jvf. note 40.
 42. *DA & MF Fp.* 1919 del.møde 3/1, hb. møde gf. 10/1. M. Ballin jvf. *DBL bd.* 2, 55–58. M. B. blev i vide kredse opfattet som en personifikation af varefordyrelsen. Medlem af DA & MF's hovedbestyrelse.
 43. *Arbejderen* 18/1 1919, *Arbejdsgiveren* 15/1 1919.
 44. Som note 43 samt *Arbejderen* 4/1.
 45. *Arbejderen* 25/1, *Arbejdsgiveren* 29/1.
 46. *DA & MF Fp.* 1919 del.møde 3/1, hb. møde 10/1.
 47. *Arbejderen* 1/2 1919; akkordpriserne udregnedes på lignende vis.
 48. *Arbejderen* 15/2.
 49. *Soc.-Dem.* 26/2.
 50. *Klassekampen* 8/2.
 51. *Solidaritet* 11/1, 13/1, 16/1, 28/1.
 52. *Solidaritet* 31/1, 12/2, 22/4, 26/4.
 53. *Klassekampen* 5/2, 19/2.
 54. *Arbejderen* 29/3.
 55. *Soc.-Dem.* 25/2.
 56. *DsF, Protokol for gf. 24.–26. april*, side 16.
 57. *DA & MF Fp.* hb. 13/5. Fremhævelsen

- af udviklingen i udlandet kan også ses som et forsøg på at få modvillige kræfter i DA & MF til at godtage en ny arbejdstidsændring. Nogen større opposition synes der dog ikke at have været tale om. Man resignerede snarere, jvf. Ballin's udtalelse: »DA & MF's politik havde til 1914 været klog, men under de nuværende verdensforhold måtte den erkendes at have spillet fallit«, jvf. *Fp* del.møde 22/4.
58. *Arbejdereren* 24/5. Her er forhandlingsforløbet refereret og de to udkast givet.
59. *AG Arkiv Arbejdstiden* sort.nr. 11a Overenskomst.
60. *Soc.-Dem.* 16/5, 25/5.
61. *Arbejdereren* 24/5, referat af rep.møde 15/5, hvor repræsentanter for elektrikerne, træindustriarbejderne, tobaksarbejderne, papirarbejderne samt jord- og betonarbejderne tilkendegav en vis utilfredshed.
- DsF's indsats fremhæves f. eks. i *Jærn og Metalarbejderen* maj, *Medlemsblad for Bageri- og Konditorarbejdernes Forbund* juni.
62. *Solidaritet* 27/4.
63. *Klassekampen* 2/5, 18/5, 21/5.
64. *Hovedstaden* 16/5, *Politiken* 26/4, 28/4.
67. *DA & MF Fp.* del-møde 22/4 – formanden udtalte her, at DsF ifølge hans opfattelse ville stå som den instans, der indførte de 8 timer. Jvf. iøvrigt del.møde 24/1 hvoraf fremgår, at en murermester ikke var uvillig til at acceptere de 8 timer – også ad denne vej kunne der være øvet pres nedefra og opefter.
- Ønsket om at lade hovedorganisationerne aftale en ny arbejdstid – og stille problemet i bero i de enkelte organisationer – gav M. Chr. Lyngsø også udtryk for hos jord- og betonarb. *Fp.* for disse del.møde 28/4.
68. *AG Arkiv Arbejdstiden* sort. nr. 11a to oversigter over 8 timers arbejdsdagens indførelse hos de udenfor og under DsF stående fag.

Pres fra fagbevægelsen

1. *Arbejdereren* 318.
2. *DsF Arkiv, Rep.møde* og 2 resolutioner sag 11–21.
3. *Arbejdereren* 21/9, 2/11 1918.
4. *Danmarks Historie* bd. 13, side 160–65, jvf. iøvrigt kapitlet om arbejdsmarkedet.
5. *En Bygning Vi Rejser*, side 17 f.
6. *RT 1918/19 A.* sp. 3025 f.
Th. Stauning overtog den 18. november en del af indenrigsministeriets sager efter opfordring fra de radikale. Den socialdemokratiske leder fik overdraget sagsområder, der vedrørte arbejderforhold, arbejdsløshedslovgivning, sygekasser, ulykkesforsikring m. m. Arbejdstidslovgivningen henhørte således under Th. Stauning – der var etableret en snævrere forbindelse mellem regeringen og dens støtteparti jvf. *En Bygning Vi Rejser*, side 18 f; *Fp. for Soc.-Dem.'s Rigsdagsgruppe* 27/9 1918.
7. *Fp. for Soc.-Dem.'s Rigsdagsgruppe* 27/11. Man anmodede DsF om at modvirke, at der i øjeblikket rejstes videregående krav. Da der kom forskellige henvendelser om 8 timers arbejdsdag for statens arbejdere, meddelte gruppen dog det øvrige ministerium, at den gav sin fulde støtte hertil. Jvf. *Fp.* 18/12.
8. *RT 1918/19 FF* sp. 2135 f, 2152 f. P. Hedebo: se *Elberling*, bd. 3, side 88.
9. *RT 1918/19 A* sp. 3028, 3031 f.
10. *RT 1918/19 FF* sp. 2140, 2159.
11. *RT 1918/19 FF* sp. 2129, 2131. Sigurd Berg: se *Elberling*, bd. 1, side 33.
12. *RT 1918/19 LF* sp. 924, 981, 986. Om den tøvende holdning hos de konservervative jvf. *AG Arkiv Forh. 1918* sort. nr. 4c: Alex Foss og L. Lauersen beklagede dybt rådets enstemmige vedtagelse af 8-timers forslaget.
13. *RT 1918/19 FF* sp. 1812 ff.
14. *RT 1918/19 FF* sp. 2155, 2142. F. Pitzner: se *Elberling* bd. 3, side 201.
15. *RT 1918/19 FF* sp. 2137, forslaget: A sp. 3025, vedtagelsen: C sp. 341, 371.
16. *RT 1918/19 A* sp. 3033 f, det nøjagtige tal opgives til 2740. En række mindre

- bedrifter, såsom virksomheder for afvulkanisering af gummi, destillation af mineralolie, kaolinslemmerier og emailfabrikker, er ikke medregnet, hvorfor det opgivne tal er afrundet. Ej heller arbejdere ved brødfabrikker og gasværker er inkluderet i tallet, da der her i stort omfang var gennemført 3-holds drift. – I Københavns Brødfabrik indførtes 8-timersdagen i 1898 jvf. AG Arkiv *Forh.* 1918 sort. nr. 4c.
17. To kildesteder angiver, at man sanktionerede det socialdemokratiske forslag for ikke at gøre ondt værre. a) Direktør Weitemeyer udtalte på et møde 27/11 19, afholdt af industrifagenes fælleskommission, at arbejdsgiverrepræsentanterne havde tiltrådt forslaget for at undgå et skrappere. b) S. Berg til L. Lauersen hos kg. iflg. brevferat: »Det gælder om at forme sagen således, at toget holder ved det stoppested vi ønsker –«. Jvf. AG Arkiv *Forh.* 1918 sort. nr. 4c møde 27/11, brev fra Pitzner til formanden S. C. Hauberg. Udtalelserne må ses som afparinger over for kritiske røster (primært A. Foss og L. Lauersen), der ikke ville lade sig spise af med småændringer i overarbejds- og overgangsbestemmelserne.
18. Korrespondance fra de enkelte virksomheder til DA & MF. AG arkiv *Hovedf.* 1918 sort. nr. 4c. Hvor virksomhedernes holdning i øvrigt er omtalt henvises til denne note.
19. *RT* 1918/19 A sp. 3033 f. Den forøgede udgift i procent af produktionsprisen: kornmøllerier 1/2, sikkerraffinaderier 1/3, bryggerier under 1, teglværker 3 à 4, kalkværker 5, cementfabrikker 4, glasværker 1, papirfabrikker 4, oliemøller 1, svovlsyrefabrikker 1. – Beregningerne er foretaget under forudsætning af, a) at virksomhederne ikke besvarede forkortelsen med faldende produktion b) at der ikke foretoges rationalisering af driften med henblik på reduktion af udgifterne. – Angående kritik af beregningsmetoden jvf. note 18, f. eks. skrivelse fra Foreningen af Danske Cementfabrikker.
20. *Betænkning ang. Arbejdstiden i Udlandet*, side 26, 34, 37. I slutningen af 1918 havde DA & MF ved henvendelse til den norske broderorganisation fået underretning om regeringens 8-timers planer (jvf. note 18). Arbejdsgiverne – og i alle tilfælde ledelsen – var således bekendt med udviklingen i Norge og Tyskland i december måned, da virksomhederne indsendte deres skrivelser.
21. *Arbejdsgiveren* januar 1919. I artiklen pointeredes dog at Danmark ikke burde gå i spidsen med de 8 timer. Set i sammenhæng med forhandlingerne mellem DsF og DA & MF må indlægget imidlertid ses som et udtryk for, at arbejdsgivernes ledelse var indstillet på at vise elasticitet i arbejdstidsspørgsmålet – såvel på det private arbejdsmarked som over for regeringen.

Konklusion

1. Nærværende konklusion adskiller sig således fra de 4 omtalte forklaringskate-

gorier på siderne 8–10, men har dog træk til fælles med B og C.

Kniplersker på Gram og Nybøl Gods 1761

AF EBBA BUSCH

Gennem mere end et par århundreder var knipleriet en vigtig beskæftigelse for en stor del af den sønderjyske kvindelige befolkning. Fra kort før 1600 er det kendt fra Tønderegnen, hvorfra det efterhånden bredte sig til de øvrige nordslesvigske amter. I 1700-tallet nåede denne kniplingsindustri sit højdepunkt, men fra de første årtier af det 19. århundrede begyndte nedgangen som følge af ændringer i moden.

I artiklen er hovedvægten lagt på at analysere kniplerskernes sociale og miljømæssige baggrund med udgangspunkt i bevarede revisionslister fra Gram og Nybøl Gods fra året 1761.

Da enkegrevinde, gehejmerådinde Anna Sophie Rantzau Schack døde i 1760, havde hun i sit testamente bestemt, at hendes stedsøns yngste søn, Frederik Christian Schack skulle overtage Gram og Nybøl gods tillige med hendes sjællandske besiddelser, Giesegård, Spanager, Ottestrup og Juelund, og at der skulle oprettes et stamhus af disse. Lige efter arveudlægget blev der i 1761 foretaget en revision over Gram og Nybøls ejendomme; i denne beskrives bygningernes struktur og tilstand, kreaturhold, havernes beplantning, beboernes brændselskilde, deres hovpligt og erhverv¹. Disse lister åbner mulighed for at belyse den sociale baggrund for godsets folk ret indgående. Her er det af særlig interesse, at der blandt de erhvervsdrivende findes 46 navngivne og nogle anonyme kniplersker, hvorved der gives lejlighed til at få indblik i deres miljø på dette tidspunkt inden for det sluttede samfund, som udgøres af et gods.

Det er velkendt, at knipleriet som husflid har beskæftiget en stor del af den kvindelige befolkning i Nordslesvig gennem et par hundrede år. Fra en spædbegyndelse i Tønder by og omegn i slutningen af 1500-tallet har kniplingsindustrien efterhånden bredt sig herfra til Åbenrå og Haderslev amter. Således kunne amtmanden for Haderslev amt allerede i 1735 i de kendte indberetninger om den økonomiske tilstand melde, at knipleriet blev drevet især i Hvidding og Nørre Rangstrup herred²; Frøs herred omtales ikke. Nogle år senere i et reskript af december 1740, blev det bestemt, at der fra 1741

Anna Sophie Rantzau
(1689–1760) blev gift med
greve Hans Schack i 1711.
Foto efter maleri af A. Nansen.

og i en række år fremover skulle indsendes designationslister (erhvervslistes) over kniplersker fra alle de egne, hvor sådanne måtte virke³. Desværre er kun et fåtal af disse lister bevaret for Haderslev amt, og mangler i al fald fra de sogne, hvori Gram og Nybøl gods da havde jorde⁴. Revisionen over godset fra 1761 er således den tidligst kendte kilde til belysning af kniplerskers forhold i dette område.

På skemaet er opført de boliger på godset, i hvilke der ifølge revisionen fandtes kniplersker. En gennemgang gav 46 navngivne kniplersker samt nogle anonyme, som holdt til hos Dorthe Sadlers Ottosdatter i bolig nr 16 i Gram by. Den topografiske fordeling af hjemstedet for disse kniplersker inden for godsets område er således:

Fole sogn		Ø. Linnet sogn		Rødding sogn	
Fole by	3	Ø. Linnet	1	Brendstrup	1
Ganderup	1				
Gram sogn				Nustrup sogn	
Gram by	5	(+ anonyme)		Gabøl	1
Skjoldager	3			Ålkær	1
Tiset	10				
Kastrup	7				
Vesterlinnet	5				
Enderupskov	2				

Godsets kniplersker 1761.

Antal	Alder	Forældres erhverv	Soc.	Bopæl	Bolig nr.	Knipested
1	14	boelsmand	o	Gram by	Gram 10	hjemme
1	32	1/3 boelsmand	o	—	— 14	—
1	12	sømand	⊙	—	— 16	—
Flere				—		Gram by
1	24	boelsm./feltber.	o	—	— 23	Gram
1	32	boelsmand		—	— 25	—
1	20/30	aftægtsmand	v	Skjoldager	— 29	Stenderup
1	24	aftægtskone	o	—	— 31	hjemme
1	7	boelsenke	o	—	— 34	—
2	20	afd. fribonde	⊙	Kastrup	— 36	Kastrup
	17	afd. fribonde	⊙			—
1	11	lejefolk		—	— 43a	hjemme
2	24	fribonde		—	— 46	—
	22					—
1	35	aftægt/trælbonde	v	—	— 53	—
1	21	aftægt/trælbonde	v	—	— 56	—
2		lejefolk		Tiset	— 86a	hjemme
						—
1	24	trælbonde		—	— 100	Tiset
1	12	1/2 boelsmand		—	— 102	hjemme
1	24	inderste		—	— 103a	—
1	20	1/4 boelsmand		—	— 108	—
2	36	1/2 boelsmand		—	— 109	—
	30					—
1	19	1/2 boelsmand		—	— 110	—
1	29	afdøde	⊙	Vesterlinnet	— 124	—
1	24	afd. boelsmand	o	—	— 132	—
1	28	1/2 boelsmand		—	— 134	Bevtoft
2	15	1/2 boelsmand		—	— 135	hjemme
	13					—
1	36	afd. 1/2 boelsm.	o	Fole by	— 172	—
1	23	1/2 boelsmand		—	— 175	—
1	28	afd. 1/2 boelsm.	⊙	—	— 181	—
1	29	afd. 1/4 gårdm.	⊙	Ganderup	— 201	Ganderup
1	11	1/2 gdrn. nu i tj.		Brendstrup	— 223	Brendstrup
5	29	1/4 gdrn.	+	—	— 225	hjemme
	20		+			—
	17		+			—
	12		+			—
	12		+			—
1	—	aftægtsmand	v	—	— 229	Skads
1	21	afd. inderste	o	Østerlinnet	— 240a	hjemme
1	37	afd. 1/2 boelsm.	o	Ålkær	— 248	Brøndlund
1	18	1/2 boelsmand		Gabøl	— 253	Emmerlev
1	10	afd. boelsmand	o	Tiset	Nybøl 8	hjemme
1	23	afd. 1/2 gårdm.	o	Enderupskov	— 28	—
1	24	boelsmand	+	—	— 33	—

Anm.: soc. = pigernes sociale stilling i familien:
Faderløs = o

Moderløs = +
forældreløs = ⊙

Forældre på aftægt = v
Kilde: Se note 1.

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort over Sønderjylland 1804.

Eksempel på knipling fra senrokotiden.

Denne fordeling viser, at hovedparten af kniplerskerne stammer fra boliger i umiddelbar nærhed af Gram slot, med størst koncentration i Gram by, Tiset, Kastrup og Vesterlinnet (jfr. kort s. 63).

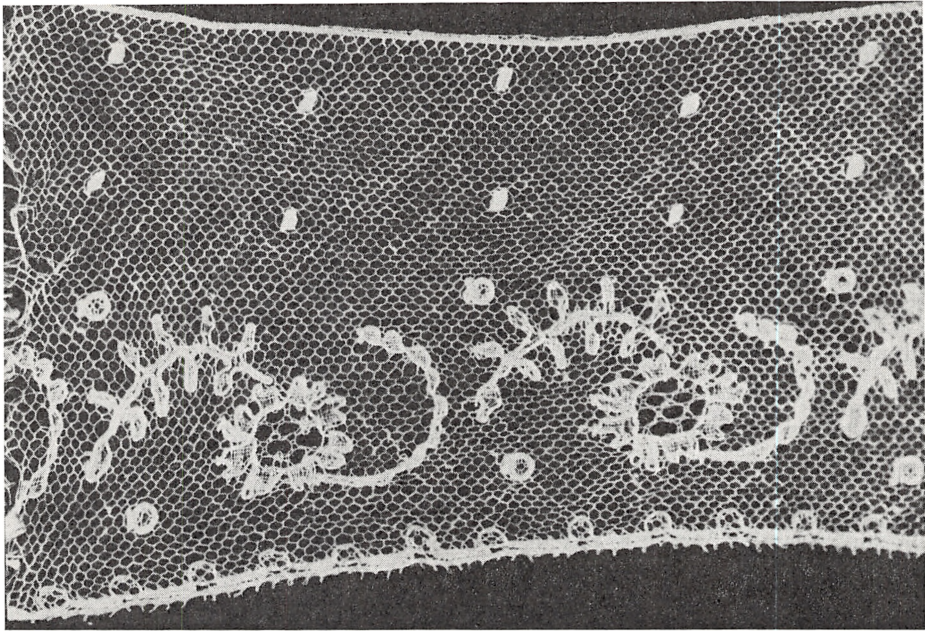
Alderen er opgivet på 43 af kniplerskerne; den spænder fra 7 til 37 år og fordeler sig således på følgende aldersgrupper:

0-9 år	10-19 år	20-29 år	30-39 år
1	14	21	7

Heraf fremgår det, at tyngdepunktet lå hos kniplersker i tyverne, der udgjorde knapt 49 % af det samlede antal. Godt 32 % bestod af teenagere, medens de i trediverne kun repræsenteredes af godt 16 %. Den store tilbagegang i antal i denne sidste aldersgruppe skyldes muligvis, at mange kniplersker først giftede sig efter det 30.te år, hvorpå de så indstillede knipleriet. En undersøgelse over kniplerskers giftealder ud fra kirkebøger i syv sogne (deriblandt også Gram sogn) i Tørring Len i tiden 1814-1850 har vist, at kniplersker ofte blev gift ret sent⁵. På grund af det meget stillesiddende arbejde blev kniplersker uegnet til andre hverv i hus og mark, og da flere tilmed også var forkrøblede eller svagelige, ansås de dengang for mindre egnede til

ægteskab og derpå følgende moderskab, hvorfor de også ifølge samtidens skribenter skulle være mindre efterspurgte på ægteskabsmarkedet. Det skal dog indskydes, at kniplerskers forholdsvise sene giftealder kunne skyldes, at de gennem deres erhverv kunne ernære sig ganske godt og derfor ikke behøvede at være så afhængig af en forsørger.

Ovennævnte aldersgruppering viser som sagt, at knipleriet på Gram og Nybøl gods i 1761 hovedsagelig blev båret af unge piger og børn i aldersklassen fra 10 til 30 år. Dette falder ganske godt i tråd med de iagttagelser, der tidligere er gjort ud fra de føromtaltede erhvervslistes over kniplersker fra 1741 og årene fremover⁶. At knipleriet i tiden omkring 1760 først og fremmest blev drevet af de helt unge og børn må ses på baggrund af den kniplateknik, der var fremherskende i rokokkotiden, hvor moden krævede helt spindelsvævsfine kniplinger af flortynd tråd med tætte gravurelignende, elegant stiliserede blomstermotiver i tæt lærredsslag på en »grund«, der både var vanskelig og sendrægtig at fremstille (jfr. fig. 3). Denne teknik krævede af udøversken ikke blot et skarpt syn, men også en blød hånd med velplejet hud, der ikke tålte at blive udsat for hårdt kvindearbejde i hus og mark. Dette var sikkert hovedårsagen til, at den gifte kniplerske fandt det vanskeligt at fortsætte med sit erhverv, i al fald så længe denne specielle kniplateknik var enerådende. Denne antagelse synes at blive bekræftet af, at alle kniplersker på revisionslisten var ugifte; ingen gifte kvinder eller enker var medtaget. I den erhvervsliste over kniplersker, der fra Gram gods indsendtes til Kommercekollegiet ca 50 år senere i 1810, er derimod 162 af de da i alt 362 kniplersker anført som gifte eller enker⁷. Disse tal viser for det første et meget stærkt opsving i knipleriet på godset, for det andet, at det nu var muligt enten at fortsætte knipleriet ind i ægteskabet eller eventuelt genoptage det ved indtruffen enkestand, og endvidere, at det kunne udøves til langt op i årene. Blandt de 162 var der således 6 i 80-års alderen, der endnu knipliede. Ydermere omfattede 1810-optællingen også deltids-kniplersker, d. v. s. de der knipliede om vinteren samt de gifte, der kun knipliede lejlighedsvis, fordi de havde hænderne fulde af husligt arbejde. Den store forskel i antal af kniplersker i 1761 imod 1810 samt forekomsten af kniplende gifte og enker på listerne i 1810 må ses på baggrund af den ændrede kniplingsteknik. Omkring 1800 begyndte kniplingerne at blive smallere og forholdsvise grove med en åben, let fremstillelig tyllsbund med stærkt stiliserede, ofte ret tørre blomstermotiver, der for det meste var samlet i en smal kantdekoration (jfr. fig 4). Denne enklere teknik med grovere tråd og ret ukomplicerede mønstre var mindre krævende og kunne derfor udføres af langt flere og tilmed af ældre personer med mindre skarpt syn og grovere hud på hænderne.

Knipling fra begyndelsen af 1800-tallet.

Det var sædvane, at småpiger i alderen 6 til 7 år sattes til at lære at kniple, og i løbet af en 6 års tid skulle de være fuldt udlærte og være i stand til at tjene en passende dagløn ved knipling fra det 13.de eller 14.de år. Ifølge alderslisten her har omtrent halvdelen af teenagerne været under 13 år. Kun en eneste lille pige på 7 år repræsenterede den yngste aldersgruppe, de små på under 10 år, der fornylig var sat i lære. Nyrekrutteringen til knipleriet har derfor været ringe på godset i tiden omkring 1760.

Egentlige knipleskoler fandtes ikke i 1700-tallet i Nordslesvig. Undervisningen foregik hos en udlært og erfaren kniplerske, der modtog småpigerne i sit hjem enten som dag-elever eller som kostgængere. De sidstnævnte boede da i hendes hus og fik også kosten der. Lærerinden eller »læremor«, som hun hed dengang, modtog ugentlig betaling af forældrene efter en forud aftalt pris samt lidt extrabetaling i form af naturalier som mælk, gryn, flæsk m. v. ⁸. På Gram og Nybøl gods fandtes der omkring 1761 to kniplersker, som kan have givet undervisning. Den ene var Dorthe Sadlers Ottodatter i bolig nr. 16 under Gram, der foruden en adopteret lille pige på 12 år anføres at have nogle kniplersker boende hos sig i huset. Desværre er hverken deres antal, navn eller alder opgivet, men det kan have drejet sig om mindreårige piger, der for længere eller kortere tid har boet hos hende for at modtage undervisning; havde det været voksne personer, var de nok blevet nærmere omtalt. På et

mere sikkert grundlag står vi over for en anden kniplerske, Maren Simonsdatter eller Simens i bolig nr. 181 i Fole sogn, idet hun er kendt fra et indsendt bønsskrift af 7 juli 1756 til grevinde Schack. I dette anmodes hendes nåde om at skaffe Maren oprejsning for en uretfærdighed, der var blevet hende begået af en mand i Ganderup by, der i utide og uden gyldig grund pludselig havde fjernet sine to småpiger, som den 24 Februar samme år var blevet sat i kniplelære hos Maren, der i den mellemliggende tid havde ofret både »Flid og Kost« på pigerne. Hun ønskede derfor en passende godtgørelse, fordi hun, siden den tid pigerne begyndte hos hende, i syv uger »ikke havde Knipleskrin på sin Skjød sig selv til Gavn«, og fordi hun indtil dato havde haft dem på kost⁹.

Af skemaet fremgår det endvidere, at 33 af pigerne kniplede hjemme, medens 12 andre (tillige med de anonyme hos Dorthe Sadlers) kniplede uden for hjemmet; alderen på disse 12 ligger mellem 18 og 37 år, og det må således have været fuldbefarne kniplersker, der kunne tjene tilstrækkeligt til at kunne betale for deres ophold. Det fremgår ikke af revisionen, hvorvidt disse 12 kniplersker samtidig var i tjeneste, men dette forekommer lidet sandsynligt på grund af de førnævnte detaljer i forbindelse med fremstillingen af kniplinger; det har snarere drejet sig om kostgængere. Både senere beretninger og folketællingerne bekræfter, at bønderne i Nordslesvig, især i de egne hvor jorden var ringe, havde en ekstra indtægt ved at tage »fremmede« kniplersker i huset, enten som logerende eller kostgængere. I 1735-indberetningen for Åbenrå amt kunne amtmanden meddele, at husværten betaltes ugentlig¹⁰.

Hovedparten af kniplerskerne på godset boede som sagt hjemme, enten hos deres forældre eller nærmeste familie. Dette var også det mest naturlige, så længe kniplerskerne var mindreårige (under konfirmationsalderen). Nicolai Haase mener dog, at alle kniplersker oprindeligt har boet hjemme, så længe industrien blev drevet som et bierhverv. Først da en handelsmæssig afhængighed af forlæggeren eller fabrikanten opstod, og kniplieriet blev en levevej, ændredes dette forhold, og pigerne blev kostgængere¹¹. Dette modsiges imidlertid af de iagttagelser, der indhentes under undersøgelsen af erhvervslisterne fra 1741 og fremover, hvor det syntes mere lokalt end tidsmæssigt bestemt, om kniplerskerne var hjemme- eller udeboende.

I de dårlige hedeegne, hvor agerdyrkning og høbjergning gav ringe indtægtsmuligheder, var det en fordel at have en talrig døtreflok, der kunne forblive hjemme og ernære sig ved knipling uden at skulle tage tjeneste hos fremmede. Mange forældre måtte prise sig lykkelige over denne extrafortjeneste, idet pigernes indtægt kom forældrene til gode indtil myndighedsalderen. Der påhvilede til gengæld forældrene visse forpligtelser, der foruden

føde, husly og klæder omfattede, at de skulle holde pigerne flittigt til skole, for at de kunne lære at skrive og læse og blive undervist i bibelshistorie, samt at de blev »befordret til Confirmation og Guds Bod«, noget det må have skortet lidt på, for allerede i 1742 havde lensgrevinden måttet udsende en instruks, hvis punkt 10 gik ud på, at ingen måtte sætte pigebørn til at kniple, før de først i det ringeste havde lært Luthers Katekismus og var blevet examineret deri af sognepræsten ¹².

Af de 44 kniplersker, hvis sociale position i hjemmet er kendt, lader en gruppe på lidt over halvdelen, 27 i alt, sig udskille. Den omfatter de faderløse (mærket o på skemaet), de moderløse (mærket +), de forældreløse (mærket ⊙) samt dem, hvis forældre var på aftægt (mærket v). Af de 27 var 11 faderløse, 6 moderløse, 6 forældreløse, mens 4 havde forældre på aftægt. Dette viser, at over halvdelen af de unge kniplersker på godset rent familjemæssigt havde social slagside, et indtryk der yderligere bestyrkes gennem en betragtning af forældrenes sociale miljø, der kendes for 43 kniplerskers vedkommende. For disse er faderens erhverv opført på nedenstående skema, hvor der skelnes mellem tre kategorier: de fungerende, de afgæede og de afdøde.

Denne fordeling viser, at majoriteten udgjordes af boelsmandsklassen, idet 21 fædre (knap 49 %) kunne henføres hertil. På revisionslisten skelnes der yderligere mellem hele, halve, tredjedels og fjerdedels boelsmænd; over halvdelen var halve boelsmænd; ydermere var fem af de hele og halve boelsmænd afdøde. Dertil kommer, at de tre aftægtsmænd nederst på skemaet muligvis skal henregnes til denne gruppe. Gårdmandsklassen, der omfatter de fri-, fæste- og trælbønder samt de halve- og fjerdedels gårdmænd, udgjorde den næststørste gruppe på 14 mænd (c. 32 1/2 %). Den mindste og sidste gruppe på 8 mænd (ca. 18 1/2 %) omfattende inderster, leje- og tjenestefolk, samt 3 aftægtsfolk, hvis tidligere erhverv ikke var udspecificeret.

Det er almindeligt kendt, at kniplersker i Nordslesvig i 17- og 1800-tallet for størstedelen rekrutteredes fra den lavere del af almuen, såsom boelsmænd og inderster. Dette synes også at have været tilfældet på Gram og Nybøl gods i 1761. Gårdmandsdøtre blev derimod i almindelighed ikke sat til at kniple, med mindre særlige omstændigheder gjorde sig gældende, som for eksempel at faderen eller begge forældre var døde eller kommet på aftægt. Det forholdsvis store antal af kniplende gårdmandsdøtre her på godset må nok forklares ved, at seks af pigerne har været socialt »trykkede« ved en faders død eller gåen på aftægt.

Konklusionen må derfor blive, at det i overvejende grad var blandt landbefolkningens underklasse, og da især fra de »små hjem«, hvor forsørgeren var bortfaldet, at man satte piger til at kniple.

Kniplerskernes fædres erhvervsforhold.

	I funktion	På aftægt	Afdød	I alt
Fribonde	2	—	1	3
Træl- og fæstebonde	1	2	1	4
1/2 gårdmand	—	—	1	1
1/4 gårdmand	5	—	1	6
Boelsmand	4	—	3	7
1/2 boelsmand	10	—	2	12
1/3 boelsmand	1	—	—	1
1/4 boelsmand	1	—	—	1
Inderster etc.	2	—	1	3
Tjenestefolk	2	—	—	2
Aftægt i alm.	—	3	—	3
I alt	28	5	10	43

Kniplersker har holdt til i 37 af revisionslistens boliger, og disse har været genstand for en mere eller mindre indgående beskrivelse, der omfatter boligens kategori, konstruktion, tilstand samt omfanget af havebrug og husdyrhold. Endelig findes opført brændselskilde samt eventuel part i teglovn. Bortset fra kategoribetegnelse mangler syv boliger helt beskrivelse¹³.

De konstruktive detaljer kendes fra 26 boliger, hvoraf de 18 var boelsteder, resten gårde. Husene opdeltes i fag, og der skelnedes mellem grundmur, bindingsværk, tavlmur, ler- og risvægge. Boelstederne havde fra 3 til 10 fag, hvoraf to boliger havde udlejet et par fag (bolig nr. 10 og 25). I fire af boelstederne havde alle fag været af lervægge, i to fandtes lervægge side om side med tavlmur, medens to havde en kombination af lervægge, tavlmur og bindingsværk; tre boelsteder bestod udelukkende af bindingsværk og tavlmur. Grundmur forekom i syv af boelstederne, enten kombineret med lervægge alene eller sammen med tavlmur og bindingsværk. Kun to boelsteder betegnes som forfaldne, det ene endda som meget (bolig nr. 16 og 34). De var begge lejede.

Gårdene havde fra 5 til 40 fag, og i 4 var alle fagene af lervægge, medens 2 havde en kombination af lervægge, tavl og bindingsværk. En enkelt bestod af bindingsværk, grundmur og lervægge, kun en enkelt gård var helt grundmuret.

Hverken inderste- eller aftægtsboliger angives at have haft havebrug eller kreaturhold. Var aftægtsboligen derimod i en gård, var det almindeligt, at der ved overdragelsen af gården sikredes aftægtsfolkene et aftalt mål af naturalier. Der har boet kniplersker i aftægtsboligen i 3 af gårdene.

Revisionslisten giver oplysning om husdyrhold i 14 af boelstederne, og af disse har kun to været uden køer. Af resten har otte haft hver en ko, seks har endog haft to. I elleve af boelsstederne har der været fårehold, det største på fire, det mindste på to får. Svin fandtes derimod kun eet sted. Bistader stod i otte haver, de fire på kollektiv basis. Antallet af stader varierer fra et til syv.

Omfanget af kreaturhold kendes fra otte af gårdene, hvor kniplersker har holdt til. Hesteholdet bestod således i syv af gårdene af 4-5 heste og et par plage. I to gårde fandtes stude som trækdyr, 2 til 4 stykker. Der har været køer på alle de omtalte gårde (mellem 1 og 8), og de fleste har haft et tilsvarende kviehold. Alle har holdt får, fra 3 til 20 stykker. Fem af gårdene har haft hver et svin. Bistader var opsat i halvdelen af gårdene i et antal fra 1 til 14.

Der gives oplysning om havebruget i 19 af boelstederne, hvor alle har haft en kålhave til kål og rødder, men to af dem har dog været meget små, den mindste så lille, at der kun var plads til ejerskens brændsel. I elleve af haverne har der stået frugttræer, mest æbletræer, et enkelt pæretræ fremhæves. Æbletræernes antal varierer fra et til fire. En enkelt boelsted har tilmed haft lidt humle på gærdet. Havebrug kendes fra fem af gårdene, der alle har haft kålhaver, de fire med æbletræer og to med lidt humle.

Om syv af boelstederne vides det, at de har haft en tørvegrøft, hvis størrelse ikke angives, bortset fra to, een som betegnes som lille og en anden som både lille og dårlig. Om to hedder det, at de har haft tørv og klyne til nødtøftighed. To har kunnet hente deres tørv på Gramby hede og en tredie på Skjoldager hede. Om en enkelt siges det, at vedkommende ikke har haft nogen tørvegrøft og derfor har været nødsaget til selv at købe brændsel.

Brændselskilden for fire af gårdene kendes, de tre har haft tørve- og klynegrøft til at dække deres behov, den fjerde derimod kun lidt. Endelig oplyses det, at een gård har haft halvpant i en ny teglovn. Da Gram og Nybøl gods lå i en skovfattig egn (jfr. kortet s. 63) har byggematerialet til gårde og boelsteder først og fremmest været ler, kampesten og tegl, og det var ikke ualmindeligt, at man på Vesteregnet, hvortil Gram hører, havde andel i en teglovn. Træ har dog været anvendt i form af bindingsværk og risfletning. De solideste fag har været af grundmur, de ringeste af ler eller lerbeklaskede risvægge. Den sociale lagdeling gårde og boelsteder imellem træder ret stærkt frem både med hensyn til antal af fag og valg af byggemateriale. De ringeste og dårligste fag har været bygget helt af ler, og har boligen da tilmed været i forfalden stand, har den været direkte usund. På grund af manglende opvarmingsmuligheder og dårligt brændsel (som her i en træfattig egn mest var

tørv) har mange opholdsstuer sikkert været kolde og klamme, hvilket især gik ud over kniplersker, der med deres stillesiddende arbejde havde et større varmebehov end de kvinder, der var beskæftiget ved husligt arbejde. Fra 1800-tallet vides det, at kniplersker kunne varme en teglsten på ildstedet, svøbe den i en klud og derefter lægge den ind under skørterne, medens de sad og kniplede, for derved at holde sig lidt varme. Brystsyge eller tuberkulose har sikkert været almindeligt blandt disse kvinder, og kirkebøgernes dødsregistre vidner da også om flere kniplersker, der er bukket under for tuberkulose i en ret ung alder.

Havebruget i de boliger, hvor der har boet kniplersker, har kunnet give disse et kosttilskud i form af kål og rødder. Da æbletræer tilmed fandtes i en del haver, har vinterkosten kunnet suppleres med lidt vitamintilskud i form af æbler fra træer, der også kunne anvendes som gymnastikredskaber, idet pigerne et par gange om dagen sendtes ud af læremor for at hænge i armene fra æblegrenene for derved at rette den krumme ryg ud efter den foroverbøjede stilling ved kniplebrættet¹⁴. Mælk og honning har også kunnet være indbefattet i den ellers så nøjsomme kostplan, medens det derimod nok har ligget lidt tungt med sulemad og kødtilskud, der højst har bestået af lidt saltet eller røget fårekød.

På indberetningslisten fra Gram og Nybøl gods over kniplersker i 1810 er det omhyggeligt anført, til hvem de enkelte kniplersker plejede at afhænde de færdige kniplinger. Dette er desværre ikke tilfældet i revisionslisten fra 1761. Handel med kniplinger uden for hjemstedet var afhængig af opnåelse af en koncession eller bevilling, der i årene 1760 efter indsendt ansøgning udstedtes af Kommercekollegiet i København. En gennemgang af kollegiets privilegie- og koncessionsprotokoller viste, at kun meget få kniplingshandlere havde erhvervet en sådan koncession i tiden omkring 1761. Der fandtes faktisk ingen privilegeret kniplingshandler på selve godset, men til mænd i nærliggende sogne, især under Haderslev Øster Amt (Nustrup, Skrydstrup, Jels og Oksenvad sogne) var der blevet udstedt 11 koncessioner til kniplingshandel i årene 1762–63. Flere af disse har uden tvivl drevet deres handel uden koncession før dette tidspunkt, og det er muligvis blandt disse, at man skal søge eventuelle aftagere af de kniplinger, der fremstilledes på godset i 1760-erne.

Revisionslisten har betydning ikke blot fordi den oplyser en del om kniplerskers miljø, men især fordi den er den hidtil ældste kilde til belysning af knipleindustrien på Gram og Nybøl gods. Det førnævnte ret store antal af mindreårige og unge piger samt den svagt repræsenterede nyrekruttering tyder endvidere på, at man her står over for et begyndelsestadium i kniple-

riet i dette område, hvis flittige kniplersker igennem mange år bidrog til landets økonomi.

Noter og henvisninger

1. Landsark. f. Sdr.jylland: *Gram Gods Arkiv*: Revision o. Gram & Nybøl gods 1761.
2. Rigsarkivet. *Kommerce Kollegiets Tyske Jr.sager* 1735, 253, og do *Tyske forestill.* 1737 no. 79.
3. *Kom.kol. Tyske Forestillinger* 21. dec. 1740.
4. *Ebba Busch: Erhvervskontrol m. kniplersker i N.slesv.*, Arkiv 2. bd. nr. 2 1968, 74.
5. *Ebba Busch: Miljøforskning o. kniplersker ud fra kirkebøger*, i Arkiv 3. bd. nr. 3, 1971, 271 ff.
6. So note 4, 75.
7. Landsark. f. Sdr.jylland: *Forsk. vedr. knipling 1742-1841*: Liste o. kniplersker på Gram & Nybøl gods 1810.
8. *Ebba Busch: En »storkerede« fra Vesteregnet*, i Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, 104.
9. Som note 7.
10. *Kom.Kol. Tyske sekretariat*: Jr. litra A nr. 20.
11. *Nicolai Haase: Das Aufkommen des gewerbl. Grossbetriebes Schl.-Holstein*, i Quellen & Forschungen z. Geschichte Schl.-Holstein 1926, 308.
12. *H. P. Sørensen: Træk af Gram Sogns hist.* 1963, 268.
13. Bolig nr. 23, 29, 36, 43 a, 103 a, 223 og 240 a. Af disse er de to aftægtsboliger (den ene endda udlejet), to andre er indersterboliger. Nr. 23 er selvejerboel.
14. Som note 8, 105.

Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse

AF ERIK NORDHOLT

Erhvervspartiets historie, dets sociale og erhvervmæssige rekrutteringsgrundlag og den samfundsopfattelse, dets ledere havde, er emnet for denne artikel. Samfundsopfattelsen skildres her fra partiets syn på de forskellige politiske emner, der optog partiet særligt. Derfor ses begrebet »samfundsopfattelse« meget bredt som en fællesnævner over partiets politiske kamp for den smånæringsdrivende mellemstands eksistens. Da Erhvervspartiets samfundsopfattelse og hele politiske observans var identisk med den såkaldte mellemstands observans, kan man passende benytte et citat fra Middelstandens Avis fra den 7. oktober 1917 som motto over artiklen: »Mellemstanden er vort Samfunds Kærne og Rygrad, og den er sig dette bevist. Derfor ved den også, at dens Ødelæggelse vil være ensbetydende med det danske Samfunds Ødelæggelse, og derfor har den ikke alene Ret til men også den Pligt til selv at træde frem i Skranken for dette Samfunds Værn, hvis den skulle komme til det Resultat, at saadan Opræden er nødvendig«.

Til den såkaldte mellemstand regnede man følgende grupper: smånæringsdrivende håndværkere og handlende, landmænd, folk fra liberale erhverv og funktionærgrupper. Blandt disse henvendte Erhvervspartiet sig til de smånæringsdrivende. Det vil imidlertid fremgå af artiklen, at der ofte indenfor partiet var uenighed om, hvorvidt partiet skulle henvende sig til andre mellemstandsgrupper.

Indledning

Næringsloven af 1857 betegner et vendepunkt i det danske organisationsliv. Håndværk og handel kunne nu ikke længere sikre sin eksistens på baggrund af laugsprivilegierne. Derfor måtte man finde andre organisationsformer til varetagelse af erhvervenes interesser. Dette fremmedes også af, at antallet af næringsdrivende øgedes som følge af befolkningstilvæksten og byernes udvikling ¹.

Muligvis under indflydelse af en lignende udvikling i Tyskland opstod der i Danmark en såkaldt »middelstandsbevægelse« ². De mange næringsdrivende samlede sig i lokale handels- og håndværkerforeninger, samtidig med at bran-

cheforeningernes antal steg. Disse foreninger samlede sig herefter i store, landsdækkende organisationer, der herved som repræsentanter for flere medlemmer havde større mulighed for at øve politisk indflydelse. Håndværkerne og de småindustridrivende samlede sig fra 1878 i »Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk«³. De større handlende dannede 5 år efter »Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation«⁴, medens detailhandlerne dannede to af hinanden uafhængige organisationer »De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation« fra 1890⁵ og »De samvirkende Detailhandlerforeninger i Danmark« fra 1907⁶.

Samtlige organisationer optrådte som pressionsgrupper i det politiske spil. Næringslovskommissionen af 1890 blev således nedsat på foranledning af de to dengang eksisterende organisationer. Herefter var deres indflydelse på lovgivningsmagten jævnt stigende, organisationerne optrådte dels enkeltvis, dels i samarbejde i deres forsøg på at øve indflydelse på lovgivningsmagten.

Ønsket om egen repræsentation i rigsdagen har naturligvis også optaget sindene i organisationerne. Disse fandt det i høj grad urimeligt, at byerhvervene ikke i større omfang deltog i rigsdagsarbejdet, som i stadig stigende grad omfattede netop byerhvervenes forhold. Spørgsmålet i denne forbindelse var, om man skulle søge opstilling i tilknytning til de eksisterende politiske partier, d. v. s. lade organisationerne som sådan gøre deres indflydelse gældende tværs over alle politiske skillelinier, eller man skulle søge at etablere et selvstændigt byerhvervsparti. Da det især var håndværk og detailhandel, der havde vanskelighed med at vinde gehør hos partierne, var det naturligvis også i disses organisationer, dette spørgsmål blev behandlet.

En af de mest aktive personer indenfor denne politiske fløj var sekretæren i »Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk«, konsulent Julius Wulff. Samtidig med, at Wulff var folketingsmand for Højre, udgav han en lille pjece i 1898 med titlen: »Er Tiden ikke moden til en Byerhvervs-Politik«⁷. Dette skrift blev senere ofte af Erhvervspartiets mænd benyttet i agitatorisk øjemed, idet mange af de punkter, Wulff anførte, også blev partiets synspunkter. Wulff indledte sin pjece med en gennemgang af byerhvervenes politiske afmagt som følge af valglovens ensidige begunstigelse af landbruget, idet landbrugets repræsentanter som regel fik flertal i enkeltmandskredsene. Desuden fandt han fejl i den hidtidige politiske udvikling, idet han mente, at alle partierne i for høj grad koncentrerede sig om »storpolitiske« spørgsmål som for eksempel forsvarsvæsen og skolevæsen, bedømt ud fra partiernes doktrinære synspunkter og uden forbindelse med praktiske interessed spørgsmål. Skulle de næringsdrivende i dette system opnå noget, måtte de bejle til partiledernes gunst. Wulff kritiserede kraftigt denne »Supplikanternes farlige

Vej«, hvorved de næringsdrivendes handlekraft og selvstændighedsfølelse dysse- des i søvn. Intet parti på rigsdagen vovede et tilstrækkeligt forsvar for by- erhvervenes interesser. De to agrarpartier tog sig af landbruget. Socialdemo- kratiet tog sig af arbejderne. Tilbage blev Højre, der vel til dels havde været båret oppe af byerhvervenes udøvere, men derudover også af større landbru- gere. Partiet havde derfor taget afstand fra al såkaldt »klassepolitik« og stræbt efter at repræsentere det samlede folks almene eller højere interesser. I en tid, hvor »materielle interesser« burde være fremtrædende, kunne Højre efter Wulffs mening ikke repræsentere de næringsdrivende. Wulff ønskede en så- dan interessepolitik indført i rigsdagen. Denne ville ikke skabe egoisme, tvært- imod ville der blive fred om de højere spørgsmål, som man hidtil alene havde kæmpet for. Spørgsmål om skole, videnskab og kunst ville blive løst på et fri- gjort grundlag og ikke efter umodne, doktrinære principper.

Den næringsdrivende stand måtte derfor nu tage fat selv. Hvis byerhver- venes sag ikke skulle ødelægges til skade for dem selv og for nationen, måtte deres udøvere rive sig løs fra de forskellige storpolitiske spindelvæv og ikke bekæmpe hinanden som tilhængere af partierne Højre, Venstre og måske Socialdemokratiet.

I pjecens sidste afsnit ses det, at Wulff tilsluttede sig tanken om, at de næ- ringsdrivendes organisationer skulle danne grundstammen og organisere denne politiske borgerbevægelse. Han mente, at organisationerne af oven- nævnte grunde nu måtte ophøre med at være upolitiske. Herved ville man få en mægtig hær, der kunne værne om den næringsdrivende borgerstands in- teresser⁸.

Selv om der fandtes mellemstandsfolk i samtlige politiske partier har det vel især været Højre, der tiltrak mellemstanden. Af den grund søgte Wulff da også især at tage afstand fra dette parti.

I 1915 skiftede Højre navn til Det konservative Folkeparti. Samtidig fik partiet et nyt program. Med dette program må man sige, at mellemstanden havde fået sit politiske parti. Programmet, der var forfattet af redaktør As- ger Karstensen, satsede meget på netop at vinde mellemstanden⁹. Dog var man i visse kredse noget skeptisk overfor disse gode hensigter. Således gav »Middelstandens Avis«, der var organ for Middelstandens Vælgerforening i Århus, udtryk for, at den ikke troede på, at det nye konservative folkeparti ville forlade det gamle parti Højres hidtidige principper, der byggede på store kapitalinteresser og godsejerprivilegier¹⁰. Det viste sig jo også senere, at partiets mellemstandsfløj mistede dominansen overfor storkapitalen, således at partiets venstrefraktioner med Asger Karstensen så sig nødsaget til at for- lade Det konservative Folkeparti¹¹.

Redaktør Julius Wulff,
1852–1924.

Julius Wulff interesserede sig først og fremmest for erhvervpolitiske spørgsmål, som han gang på gang tog op i folketinget, hvor han sad i årene 1895–1918. Wulffs hovedsynspunkt var, at dansk erhvervsliv skulle beskyttes, og heri skal baggrunden for hans indtræden i Erhvervspartiet i 1918 søges.

Denne udvikling i Det konservative Folkeparti i perioden 1915–17 og videre frem, hvor mellemstandsinteresserne, der var fremherskende i det nye program, langsomt blev svigtet til fordel for en politik, der i større grad begunstigede kapitalinteresserne, er ved siden af den omfattende organisatoriske udvikling indenfor mellemstandens egne rækker en del af baggrunden for dannelsen af Erhvervspartiet i 1918. Den konservative svigten af mellemstandens interesser blev flere gange fremhævet af Erhvervspartiets ledere.

Hertil kom endnu et væsentligt argument for dannelsen af Erhvervspartiet i verdenskrigens udbrud og de medfølgende erhvervsmæssige restriktioner i forbindelse med »Den overordentlige Kommission«s arbejde. Fra mellemstandens side betragtede man indgrebene som et resultat af ministeriet Zahles socialiseringsbestræbelser. Dertil kom, at man var utilfreds med, at standens organisationer ikke var repræsenteret i kommissionen.

Erhvervspartiets historie

Oplæg til partiets dannelse

Den handelsmæssige blokade, forårsaget af krigen, begyndte i løbet af 1916–17 at kunne mærkes alvorligt, og varemangel blev følgen. Samtidig udvikle-

des regeringens og kommissionens økonomiske restriktioner voldsomt¹. Disse restriktioner gik især hårdt ud over detailhandelen, der i forvejen følte sig ramt af en lav købeevne i befolkningen. Handelsorganisationerne og fagpressen søgte at dæmme op for de mange restriktioner, der efter deres opfattelse greb hæmmende og ødelæggende ind i handelserhvervenes virke². I løbet af foråret og sommeren 1917 fremførtes atter tanken om et selvstændigt parti til varetagelse af erhvervsinteresser³.

Ideen om et sådant parti blev i løbet af sommeren videreført i håndværkerkredse. I bladet »Dagblad for Industri og Haandværk« førte redaktøren, konsulent Julius Wulff en debat med læserne om sine tidligere nævnte synspunkter. Denne debat viste, at der absolut ikke var enighed om disse synspunkter, idet mange var nervøse for, at håndværkerstanden trods alt var for splittet op i de eksisterende partier og ikke kunne løsrive sig fra de gamle partiopdelinger⁴. Debatten var dog medvirkende til, at spørgsmålet om en sådan »standspolitik« blev drøftet på Fællesrepræsentationen for Industri og Haandværks regionale delegeretmøder i Middelfart, Ribe og København i september 1917.

På disse møder udtalte man ønskeligheden af, at Fællesrepræsentationens program blev revideret og offentliggjort. Desuden opfordredes bestyrelsen til, når dette måtte anses for formålstjenligt, at forberede dannelsen af et erhvervs parti eller konstituere Fællesrepræsentationen som sådan. Hermed var de tanker, Wulff udtrykte i 1898, endelig slået igennem⁵.

Formanden for Københavns Detailhandlerforening Laur. Jensen førte denne ide videre indenfor »De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation«, hvor den blev drøftet på møderne i september og oktober. Laur. Jensen udtrykte her utilfredshed med myndighedernes manglende hensyntagen til den næringsdrivende stand. Han fremførte derfor ønsket om samarbejde mellem organisationerne, dannelsen af en stor stærk organisation, udelukkende båret oppe af erhvervsinteresser⁶.

Dette forslag om samarbejde vandt tilslutning i de to nævnte organisationer. Samarbejdsudvalg fra begge blev nedsat i oktober måned, og det lykkedes desuden at få De samvirkende Detailhandlerforeninger i Danmark med i arbejdet⁷.

De tre medvirkende organisationer udpegede deres topledere som repræsentanter i det nyetablerede samvirke. Således deltog foruden Laur. Jensen isenkræmmer C. Galle og grosserer C. V. Bunck, henholdsvis formand og næstformand for De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation; fra Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk deltog bl. a. formanden, bagermester Johs. Pitzner,⁸ og for De samvirkende Detailhandler-

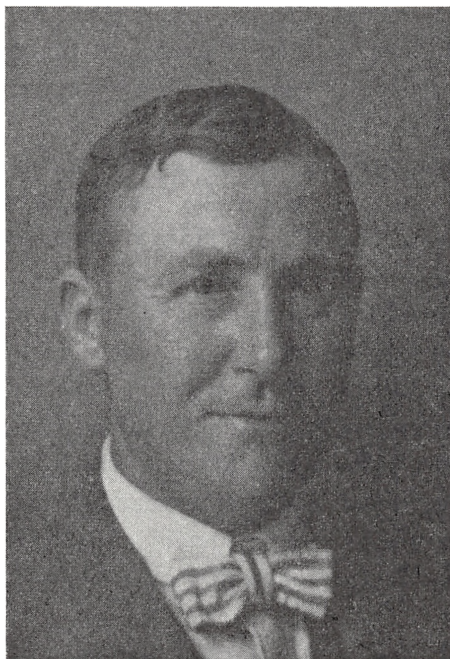
foreninger i Danmark deltog formanden, købmand J. G. Schjær og næstformanden smørhandler Ludv. Poulsen⁹. Det, at det netop var topledere, der deltog, viser, at man ventede noget af dette samvirke. Foruden disse deltog bl. a. tobakshandler H. O. Hansen, der fik betydning som folketingsmand for Erhvervspartiet.

Det er ikke lykkedes at finde et eneste referat af dette samarbejdsudvalgs møder. Man kan dog fastslå, at samarbejdet ikke lykkedes, dertil var man trods alt for splittet. Møderne har sikkert afdækket politiske divergenser. Man har været enige om målet: at skabe bedre forhold for de næringsdrivende, men derimod ikke om midlerne. Ud fra senere politisk stillingtagen kan man fastslå, at Laur. Jensen og H. O. Hansen har tilsluttet sig tanken om dannelse af et selvstændigt erhvervsparti, medens andre, f. eks. Pitzner og J. G. Schjær ville gå den sædvanlige vej ved at øve indflydelse på de bestående partier. Pitzner havde konservative sympatier, medens Schjær fortsat var medlem af Det radikale Venstre. Man må desuden i denne forbindelse bemærke, at flere blandt de øvrige repræsentanter fra Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk var fabrikanter. Disse har sandsynligvis ønsket et samarbejde med henblik på at øve indflydelse på de konservative, men har ikke kunnet gå med til at danne fælles parti med den mindre detailhandel. Hvor når dette samvirke mellem håndværk og detailhandel ophørte, vides ikke. Håndværkerne udtrådte måske allerede af udvalget før nytår 1918 og fortsatte arbejdet indenfor deres egen organisation.

Håndværkernes syn på et eget politisk parti

På delegeretmødet i Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk i september måned opstod som tidligere nævnt tanken om programændring i forbindelse med ønsket om politisering. Et sådant nyt program blev udarbejdet af bestyrelsen i løbet af efteråret og offentliggjort først i januar 1918¹⁰. Paragraf 11 i dette program angiver den nye politiske linie: »Samlet Optræden ved Folketings- og Landstingsvalg for at opnaa ovennævnte Formaal ved at indsætte det størst mulige Antal Repræsentanter for Mellemstanden paa Rigsdagen. Tilsvarende Optræden ved Valg af Kommunalbestyrelser i By og paa Land«. Det væsentlige ved paragraffen er, at der ikke står noget om dannelse af et selvstændigt parti for de erhvervsdrivende, således som hensigten var på delegeretmøderne i september. Dog kunne paragraffen bruges ved ny partidannelse, hvis beslutning herom blev taget. Det blev vedtaget, at endelig beslutning skulle træffes på et ekstraordinært landsdelegeretmøde den 21. februar 1918.

Det er sandsynligvis Fællesrepræsentationens formand Johs. Pitzner, der på

Handelsgartner Ludvig E. Boa, 1882–1926. Købmand Laurits Chr. Jensen, 1867–1931.

Ludvig Boa var medstifter af Erhvervs partiet og indvalgt i folketinget i 1920. I 1922 var han blandt stifterne af Det frisindede Landparti. Boa var formand for Københavns Handelsgartnerforening 1919–21.

Laurits Jensen havde en lidt broget politisk løbebane. Han begyndte som folketingskandidat for Højre i 1913, blev medlem af folketinget som repræsentant for Erhvervs partiet, som han var medstifter af og formand for frem til 1922. I 1924 opstillede han som kandidat for Venstre.

grund af sine forbindelser med de konservative langsomt begyndte at dreje stemningen bort fra ideen om at konstituere organisationen som selvstændigt parti.

I mellemtiden fortsatte debatten for eller imod politisering af Fællesrepræsentationen dels i fagbladene dels på møder. Af de forskellige debatindlæg ses det, at der ikke var enighed om spørgsmålet ¹¹.

På et afgørende delegeretmøde den 21. februar resulterede uenigheden i, at kun 50–60 % stemte for en resolution, der gik ud på, at Fællesrepræsentationen skulle varetage dannelsen af et nyt mellemstandsparti. Under pres fra Pitzner og som følge af det store mindretal besluttede man derefter i første omgang at søge indflydelse hos de eksisterende partier ¹². Bestyrelsen indledte straks forhandlinger med Det konservative Folkeparti, der på sin side kun kunne være interesseret i at forpurre denne politiske bevægelse. Partiet opstillede derfor Johs. Pitzner og oldermænden for Københavns Malerlaug Claus J. Olsen ved folketingsvalget i april 1918. Med dette var Fællesrepræ-

sensationens bestyrelse tilfreds, og tanken om selvstændig opstilling var for denne organisations vedkommende indtil videre opgivet¹³. Endnu et forsøg herpå i forbindelse med organisationens ordinære delegeretmøde i september 1918 blev atter forpurret ved formanden Pitzners indflydelse¹⁴.

Det må dog nævnes, at adskillige medlemmer og enkelte brancheforeninger allerede da havde tilsluttet sig det fra juni oprettede Erhvervsparti. Ligeledes havde redaktøren af Fællesrepræsentationens blad Julius Wulff klart tilkendegivet, at han med sit blad ville arbejde for det nye parti¹⁵.

Ovenstående afstemning ved delegeretmødet i februar viste imidlertid, at op mod 80–90 % af de københavnske delegerede ønskede en tilslutning til et erhvervsparti. Af den grund indledte Erhvervspartiets ledere i løbet af 1918–1919 en kampagne blandt de københavnske håndværkerorganisationer¹⁶. På et større møde i Københavns Haandværkerforening juli 1919 medførte dette arbejde, at denne forening under ledelse af formanden, malmester Claus J. Olsen, der led nederlag som konservativ kandidat 1918, besluttede at indmelde foreningen i Erhvervspartiet som kollektivt medlem¹⁷.

Detailhandlernes initiativ

Jul. Wulffs ideer var i mellemtiden blevet videreført af detailhandlerne. På et stort erhvervsmøde den 15. januar 1918, hvor alle interesserede detailhandlerorganisationer deltog, stillede Laur. Jensen straks forslag om dannelse af et erhvervsparti. Modstanden mod denne tanke viste sig dog også her slagkraftig. Især frarådede medlemmerne fra De samvirkende Detailhandlerforeninger i Danmark, J. G. Schjær, Ludv. Poulsen, købmand Georg Hansen, København, og købmand Carl Laursen, Århus, dannelse af et politisk parti, idet man frygtede, at en sådan særliste ville splitte de borgerlige partiers stemmetal, så den radikal-socialistiske regering ville blive styrket. De ville dog gerne gå med til fortsat samvirke mellem organisationerne. På mødet besluttede man derfor at danne et fælles samarbejdsudvalg – Erhvervskomiteen – til varetagelse af fælles interesser. Dette udvalgs første opgave var at overtale de politiske partier til at opstille detailhandlere ved det kommende valg. På mødet vedtog man desuden et formålsprogram, der for mange paragraffers vedkommende ordret var taget fra Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværks nye program¹⁸. Hermed tilkendegav man fra detailhandlernes side det fortsatte ønske om, at mellemstanden, i dette tilfælde håndværkerne og detailhandlerne, skulle optræde som fællesgruppe i det politiske spil. Man må hertil bemærke, at beslutningen herom blev taget før håndværkerne havde opgivet tanken.

Tirsdag den 15. januar 1918 blev dette program og »erhvervskomiteen«

dannet. Denne dag regnedes senere for Erhvervs partiets stiftelsesdag, til trods for, at det politiske parti endnu ikke var dannet.

I modsætning til håndværkerne lykkedes det ikke for detailhandlerne at nå til en tilfredsstillende ordning med partierne. Disse var ikke villige til i tilstrækkelig grad at imødekomme detailhandlernes krav om sikre pladser ved det førstkommende folketingsvalg. Af den grund ændrede medlemmerne fra De samvirkende Detailhandlerforeninger indstilling, og man besluttede enstemmigt først i marts måned at danne et erhvervs parti og opstille en erhvervsliste i København, hvor man på grund af forholdstalsvalgmåden for dette område havde tilstrækkelig mulighed for at få valgt repræsentanter ved folketingsvalget¹⁹.

Situationen i marts var altså den, at de to store detailhandlerorganisationer sluttede op om en fælles erhvervsliste. Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk sprang fra. Som nævnt sluttede dog mange af de københavnske mesterorganisationer alligevel i den følgende tid op om handelsorganisationernes initiativ.

Folketingsvalget 1918

Det gjaldt naturligvis om hurtigst muligt at komme igang med valgarbejdet. Allerede den 15. marts forelå navnene på erhvervslistens 10 kandidater²⁰. Navnene med Laur. Jensen og J. G. Schjær som nr. 1 og 2 viser samarbejdet mellem »De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation« og »De samvirkende Detailhandlerforeninger i Danmark«.

Valgagitationen påbegyndtes øjeblikkeligt med flammende artikler i fagpressen og på valg møderne. Disse blev altid betegnet som »dundrende successer«. Man appellerede foruden til de selvstændigt handlende til alle de samfundsborgere i almindelighed, der anså bevarelsen af en solid selvstændig middelstand for en værdifuld bærende grundpille i samfundsudviklingen²¹. Et punkt, mange af talerne fremhævede, var, at erhvervslisten var upolitisk, forstået således, at listen ikke kunne indgrupperes i den normale partiopdeling fra højre til venstre. Partiet forfægtede alene faglige synspunkter, som i forvejen manglede i det politiske arbejde. Derfor kunne man forvente at få stemmer fra samtlige eksisterende partier. Man genkender heri synspunkterne fra Wulffs ovennævnte pjece.

Ved valget fik Erhvervslisten 11.917 stemmer og dermed Laur. Jensen valgt ind i folketinget. Selv om man havde håbet ligeledes at få J. G. Schjær valgt, blev resultatet stort set regnet for tilfredsstillende. Begyndelsen til et middelstandsparti var nu lagt, – og det kun på to måneder. Man regnede med, at det ville gå bedre, når bevægelsen blev landsomfattende og optrådte samlet

over hele landet. »Dagblad for Industri og Haandværk« var desuden utilfreds med resultatet hos de konservative, hvor man kun havde fået Johs. Pitzner valgt som eneste repræsentant for de næringsdrivende ²².

Middelstandsforeningerne

Samtidig med de ovennævnte forsøg på at omdanne de næringsdrivendes fagorganisationer til et politisk parti, udvikledes der nogle steder i landet under påvirkning fra lignende udvikling i Tyskland såkaldte »middelstandsforeninger«, hvis formål var at samle alle med selvstændige erhverv beskæftigede mænd og kvinder, også folk fra de liberale erhverv til en fælles mellemstandspolitik for derved at opnå større politisk indflydelse.

Allerede 1911 oprettedes en sådan forening i Århus ²³, men først 1915 søgte man i større grad at udbrede bevægelsen, idet repræsentanter for 18 byer samledes om denne opgave ved et møde i Århus, hvor man vedtog et politisk program ²⁴. Dog synes tilslutningen ikke at have været overvældende, idet kun ganske få foreninger, f. eks. i Silkeborg og Århus, eksisterede 2 år efter.

Ved kommunalvalgene i 1917 fik man i Silkeborg indvalgt to byrådsmedlemmer ²⁵, hvorimod man i Århus ikke havde held med sig. Ved landstingsvalgene i 1918 håbede man på større held, idet man regnede med at kunne øve indflydelse på valgmandsvalgene. Til dette arbejde dannede man en forening med navnet: »Fællesorganisationen af Middelstandens Vælgerforeninger i 5. Landstingskreds« ²⁶. Trods ihærdig propaganda blev valgene dog en stor fiasko, idet man kun fik valgt 1 valgmand ²⁷.

Af disse middelstandsforeningers formålsparagraffer ses det, at man havde haft tanker om videre politisk sigte end rent erhvervsfaglige spørgsmål. Man tog således også stilling til spørgsmål om landets neutralitet, kongedømmet, kirkelige spørgsmål, folkeskole og borgerligt ægteskab. Desuden satsede man på et bredt rekrutteringsgrundlag, idet man ønskede medlemmer fra samtlige mellemstandsgrupper. Den ide at lade de næringsdrivendes organisationer danne et politisk mellemstandsparti tog man af samme årsag afstand fra. Der til kom, at man i middelstandsforeningerne fandt fagorganisationerne for konservativt prægede. Især havde man i denne henseende noget at udsætte mod lederne af Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk. Jul. Wulff var endda ofte genstand for angreb på grund af sit medlemskab af Det konservative Folkeparti. Følgen af denne holdning måtte være, at middelstandsforeningerne skulle danne selvstændige vælgerforeninger, uafhængige af fagorganisationerne ²⁸.

Trods forsøgene på at skabe et bredt rekrutteringsgrundlag i disse forenin-

ger har den overvejende del af medlemsskaren, foruden enkelte sagførere med privat praksis, sikkert været selvstændige smånæringsdrivende. Derfor var tilslutningen fra middelstandsforeningerne til det nydannede Erhvervs parti i løbet af 1918 heller ikke vanskelig, idet medlemsskarens sociale og erhvervs-mæssige baggrund jo var den samme.

Detailhandlerorganisationerne trækker sig ud

Da håndværkernes store organisation havde undsagt erhvervsbevægelsen sin støtte, måtte denne fortsat bygge sin eksistens på detailhandlerorganisationerne. Disse begyndte imidlertid i løbet af 1918 at trække sig ud af den politiske bevægelse. Partiet blev dog endnu i juli 1918 støttet af De samvirkende Detailhandlerorganisationer øst for Storebælt, fordi formanden J. G. Schjær arbejdede for partiet. Men i provinsorganisationerne fandt man arbejdet umuligt, da valgloven med flertalsvalg i enkeltmandskredse her ikke tillod et politisk arbejde af så snæver faglig karakter²⁹.

De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentations tilknytning til Erhvervs partiet ophørte i løbet af 1919 langsomt, sandsynligvis som følge af uoverensstemmelser mellem foreningens nye formand, grosserer C. V. Bunck og formanden for Erhvervs partiet Laur. Jensen, der også var medlem af bestyrelsen for Fællesrepræsentationen. Ud over personlige har der også været politiske uoverensstemmelser mellem de to personer. Bunck, der oprindeligt var en varm tilhænger af erhvervsbevægelsen, betragtede det nye erhvervs parti som et støtteparti til de konservative. Denne tanke passede imidlertid ikke parti-formanden Laur. Jensen. Han stemplede i sine mange taler de konservative som forrædere af de mindre erhvervsdrivendes sag, og han arbejdede ihærdigt for at markere Erhvervs partiets selvstændige stilling. Da det endelige brud kom i oktober 1919, trak Bunck hele sin organisation ud af det hidtidige politiske samarbejde med partiet³⁰. Selv lod han sig opstille hos de konservative og blev landstingsmand i september 1920.

Erhvervs partiet som landsparti

Trods forsøgene på et knytte forbindelse mellem organisationerne og partiet har man i partiledelsen dog set nødvendigheden af at skabe et selvstændigt partiapparat. Det var naturligt at søge forbindelse med middelstandsbevægelsen i Jylland, idet man her havde en organisation at bygge videre på. Den 28. april 1918 var Laur. Jensen, J. G. Schjær og H. O. Hansen hovedtalere ved et stort møde i Århus. Laur. Jensen gennemgik bevægelsens historie. H. O. Hansen holdt en aktuel tale om ulemperne ved tobaksrationering og tobaksmonopol, der på dette tidspunkt var stærkt debatteret, og fremhæ-

vede desuden, at det nye partis opgave var at bekæmpe statssocialistiske eksperimenter, der tilsigtede at lamme det private initiativ ³¹.

I Århus gik man som tidligere nævnt ind for tanken om at organisere partiet alene på basis af middelstandsforeningerne, som de fandtes i Jylland. Men nu, da de to store detailhandlerorganisationer havde gennemført det, som man åbenbart ikke kunne gennemføre i middelstandsforeningerne, indvilgede man i at indlede samarbejde med københavnerne. Den 4. juni 1918 vedtog man på et møde at anmelde partiet som selvstændigt parti med navnet: »Erhvervspartiet« til folketingets formand ³².

Hen på efteråret 1918 påbegyndte man en landsomfattende kampagne med det formål at få etableret lokalafdelinger i de enkelte valgkredse. De landsdækkende fagorganisationer havde da opgivet politiseringstanken, idet kun de københavnske organisationer fortsatte ideen. Den positivt indstillede fagpresse refererede i denne tid talrige succesrige vælgermøder rundt i landet ³³.

Kredsforeningen for København-Frederiksberg blev stiftet den 28. februar 1919. Med Københavns Håndværkerforenings indmeldelse i partiet blev det vedtægtsbestemt, at håndværkerforeningen og handelsorganisationerne hver skulle udpege 9 medlemmer til bestyrelsen, hvortil ligeledes var knyttet formændene for de 18 valgkredse ³⁴. På generalforsamlingen den 25. september 1919 afløste Claus J. Olsen den hidtidige formand for kredsafdelingen Laur. Jensen. J. G. Schjær blev næstformand, Ludv. Poulsen kasserer og redaktør Wulff sekretær ³⁵.

Den århusianske middelstandsforening indmeldte sig i december 1918 i Erhvervspartiet ³⁶. Foreningens ide at drive vælgerforeningen uafhængigt af fagorganisationerne var således opgivet. Dette bekræftedes af, at det var 30 århusianske handels- og mesterforeninger, der den 17. marts 1919 indkaldte til nyt stiftende møde. Købmand Carl Laursen, formanden for De samvirkende Detailhandlerforeninger i Jylland, blev formand og malermester C. Chr. Nielsen næstformand ³⁷. Selv om Carl Laursen havde modsat sig, at hans organisation deltog i det politiske arbejde, havde han dog hermed indvilget i som person at træde ind i partiet.

Vedtægterne for de jyske kredsforeninger under Erhvervspartiet viser i deres opbygninger hen til arven fra middelstandsforeningerne. Det gælder således foreningerne i Vejle (21. februar 1919), Fredericia (23. marts 1920) og Århus (17. marts 1919) ³⁸.

Landspartiets første delegeretmøde blev afholdt den 27. marts 1919 hos Wiwel (Wiwex) i København. I referatet gøres opmærksom på, at mødet havde en foreløbig karakter, idet der endnu ikke var dannet vælgerforeninger i alle amter. I mødet deltog ca. 70 delegerede. Laur. Jensen aflagde politisk

beretning om sit folketingsarbejde, og J. G. Schjær talte om det fremtidige arbejde. Derefter rejstes spørgsmålet om omfanget af det politiske arbejde, hvorvidt det skulle være fagbestemt som hidtil eller bygge på mere bred folkelig basis. Det drejede sig altså om spørgsmålet om en programudvidelse. Især medlemmerne fra århusafdelingen ønskede en udvidelse og en navneforandring til »Folkeparti« eller »Borgerparti«. Man nåede frem til en beslutning om, at man ikke endnu skulle søge en udvidelse. Foreløbig havde partiets eneste rigsdagsmand tilstrækkeligt i de rent faglige spørgsmål. Da spørgsmålet atter blev aktuelt i 1922, resulterede det i partiets sprængning. Mødet besluttede iøvrigt, at man over hele landet af agitatoriske grunde burde tage samme navn. Dette spørgsmål var blevet rejst af repræsentanten fra Vejle, urmager Jensen, der nævnte, at man i hans kreds havde besluttet at fastholde navnet: Middelstandens Vælgerforening.

Det væsentlige ved mødet var valg af overbestyrelse. Til formand valgtes Laur. Jensen, næstformand blev malermester C. Chr. Nielsen fra Århus, købmand H. Holm, Charlottenlund, blev kasserer og redaktør Runeklint fra Handelsavisen sekretær. Resten af bestyrelsen udgjordes af lokalrepræsentanter: en mand fra hver amtskreds. Landsstyrelsen udarbejdede senere vedtægter for hele landspartiet ³⁹.

Agitationen for dannelse af nye kredsafdelinger tog kraftigt til mod slutningen af 1919 og begyndelsen af 1920, da man regnede det for sandsynligt, at der snart blev valg. Selv om møderne som regel endte med oprettelse af ny kredsafdeling, havde man dog vanskeligheder visse steder, især hvor de lokale ledere af håndværkerforeningen eller handelsforeningerne var konservative. Ellers fortsatte arbejdet med konstituerende møder i kredsafdelingerne op mod valget i april 1920, idet det gjaldt om at være færdig til valgkampen. Ved valget manglede man dog opstilling i 6 amter.

Rigsdagsvalgene 1920

Ved opstilling af folketingskandidater måtte man nu tage hensyn til både håndværkere og handlende. For hovedstadens område var dette endda vedtægtsbestemt. Vedtægternes par. 4 bestemte herom, at der skulle vælges lige mange kandidater for handelsstanden (med beslægtede erhverv) og håndværkerstanden. Håndværkerkandidaterne skulle opstilles efter indstilling fra de af Haandværkerforeningens repræsentantskab valgte bestyrelsesmedlemmer. Kandidater af handelsstanden skulle opstilles efter indstilling af denne stands repræsentanter i bestyrelsen ⁴⁰.

Den 11. april forelå den endelige liste over hovedstadens kandidater ⁴¹.

Spidskandidaterne i de tre storkredse var for søndre storkreds Laur. Jensen, for vestre storkreds J. G. Schjær og for østre storkreds oldermand for Københavns Tømrermesterlaug, cand. polyt. O. V. Kayser. Kayser var i faglig henseende en betydningsfuld mand, idet han beklædte en række tillidposter i fagorganisationerne. De øvrige 15 af hovedstadens kandidater var ligelig fordelt mellem håndværkere og handelsfolk.

I provinsen var det et problem at finde egnede og villige kandidater, hvilket ses af, at der kun var 15 opstillede til april-valget for hele provinsen. Otte af disse kandidater havde fast bopæl i København. Det var således tydeligt, at hovedstaden var det dominerende område for Erhvervspartiet.

Valget skulle foregå efter en ny valglov, der var blevet vedtaget den 11. april. Denne valglov afskaffede flertalsvalg og indførte kredsvalg over hele landet med tillægsmandater. Et af Erhvervspartiets mål var gennemførelse af rent forholdstalsvalg for hele landet. Derfor var man imod den nye valglov. Trods de øvrige partiers propaganda om, at en stemme på Erhvervspartiet var en tabt stemme⁴², må man dog sige, at partiet havde bedre muligheder under den nye valglov end under den tidligere, idet man nu havde bedre muligheder for valg i provinsen.

Valgets hovedspørgsmål for de borgerlige partier var et opgør med regeringen Zahle. Den trussel om generalstrejke, der var opstået som følge af påskekrisen, var tillige med regeringens økonomiske politik blandt årsagerne til dette opgør. I denne debat deltog Erhvervspartiet som borgerligt parti på lige fod med de øvrige borgerlige partier. Man holdt sig ikke tilbage for at anklage »G. S. partierne« for ønsket om at »socialisere samfundet«, hvilket ville betyde »samfundets forarmelse, stilstand og tilbagegang for handel og industri«, og ligeledes »ophævelse af borgernes grundlovmæssige rettigheder«⁴³. Som argumenter fremførte man regeringens lovgivning og lovforslag, herimellem eksempelvis forslag til trustlov – der vil blive gennemgået senere – og forslag til lærlingeloven af 1919, der ville »berøve de næringsdrivende indflydelsen på den ungdom, den selv oplærte, idet lovforslaget indeholdt bestemmelser om oprettelse af kommunale lærlingekommissioner til overvågelse af lærlingenes forhold«⁴⁴. Som alternativ til denne politik anførte man Erhvervspartiets politiske formål, hvorunder man især fremhævede »frihed« og »selvstændighed« på næringslovens område⁴⁵. Desuden fremhævede man partiet som bølgebryder mod socialismen. Erhvervspartiet var det eneste borgerlige parti, der ville være i stand til at hente stemmer fra den socialistiske fløj og derved tilføre det borgerlige samfund forøget kraft og styrke⁴⁶.

Partiet fik 29.279 stemmer, heraf 16.265 i hovedstaden og 13.014 i provinsen. O. V. Kayser og Schjær blev valgt i hovedstaden, H. O. Hansen i Skan-

derborg og handelsgartner Ludv. Boa i Københavns Amt. Formanden Laur. Jensen blev imod alles forventning ikke valgt ⁴⁷.

Bortset fra skuffelsen over Laur. Jensens nederlag betragtede man dog valget positivt i fagpressen ⁴⁸. Den kendsgerning at partiet i København kun fik godt 4000 stemmer mere end i 1918 tyder dog på, at håndværkerne i København ikke fulgte opfordringen fra Haandværkerforeningen om at nedbryde gamle partiskel og stemme på Erhvervs partiet, der fulgte de faglige interesser. Redaktør Rune Klint, der siden De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentations brud med Erhvervs partiet havde været negativt indstillet til Erhvervs partiet, mente, at Laur. Jensens nederlag skyldtes hans ensidige angreb på de konservative, idet mange håndværkere og handlende ønskede et samarbejde mellem de konservative og Erhvervs partiet ⁴⁹.

Med aprilvalget toppede tilslutningen til Erhvervs partiet. Ved valgene den 6. juli og 21. september 1920 steg partiets stemmetal i provinsen, men gik ialt tilbage på grund af stemmesvigt i hovedstaden. Resultatet blev, at J. G. Schjær led nederlag ⁵⁰. Frugthandler C. N. Espersen fremførte i Frugthandlerbladet som mulig årsag til nederlaget, at partiets pressedækning var for svag, så at mange næringsdrivende endnu ikke kendte partiets synspunkter ⁵¹.

Partiet blev støttet af Dagblad for Industri og Haandværk, Dansk Handelsblad og Frugthandlerbladet, hvorimod Handelsavisen, redaktør Rune Klints avis, som nævnt var sprunget fra. Desuden blev der i Gentofte af den lokale kredsforening, som kaldtes Erhvervssamvirket, udgivet et blad »Erhvervsbladet«, redigeret af købmand H. Holm, Charlottenlund. Middelstandens Avis, der blev redigeret i Århus, udkom ikke i 1920. Under valgene blev der i København udgivet en valgavis. Erhvervs partiets pressedækning strakte sig kun til ovennævnte blade. Den almindelige dagspresse omtalte kun partiet ganske sjældent, og når det skete, var det oftest i negative vendinger. Derfor kan Espersen have ret i sin vurdering af årsagen til valgets udfald.

Pressespørgsmålet blev ivrigt debatteret omkring valgene. Man var utilfreds med, at handel og håndværk hver havde sit blad, der støttede Erhvervs partiet. Det ville være mere praktisk og billigere at træffe aftale med et allerede etableret blad end at starte et helt nyt blad. Haandværkerforeningen i København pegede på Dagblad for Industri og Haandværk som en mulig løsning. Emnet blev berørt på partiets hovedbestyrelsesmøde den 17. maj 1920 ⁵². Resultatet af debatten kendes ikke. Muligvis er det disse bestræbelser, der resulterede i, at man i oktober 1921 fik et blad med navnet »Erhvervsavisen«, af hovedbestyrelsen anerkendt som officielt organ for Erhvervs partiet, redigeret af fabriksbestyrer A. Faarup.

1920.

Valgoppraab

til

alle selvstændige Vælgere af den næringsdrivende Stand.

Den 6te Juli staar Valget atter for, Kampen gælder ogsaa denne Gang for eller imod den røde Alliance, for eller imod Stats- og Kommunesocialisme, Arbejdsro og Arbejdskraft.

Statsdrift er daarlig og dyr,

dette kan ingen i vort Folk bedre tale med om end netop den frie og frihedelskende Middelstand, alle ved vi, at saa snart Staten griber ind, saa trænges Individualismen i Baggrunden og Funktionarismen med det minimale personlige Ansvar træder i Stedet, dette er ikke mindst Samfundet daarligt tjent med, derfor gælder det den 6. Juli om at styrke og fæstne den Sejr, Erhvervspartiet vandt den 26. April.

Vi ønsker at skabe gode Kaar for danske Embeds- og Bestillingsmænd, men vi kræver fuld Arbejdsydelse i og fuldt personligt Ansvar for den Gærning, der er disse Mennesker betroet, hvis det ikke sker, vil Administrationen blive en Byrde i Stedet for en Hjælp for vort Erhvervsliv.

Man har søgt at skræmme Vælgerne med, at Erhvervspartiet vil virke splittende paa de samfundsbevarende Kræfter, ja man har endogsaa forsøgt at indbilde selvstændigt tænkende Mennesker, at vort Parti kunde øve Stemmespild. Disse Paastande er blevet eftertrykkeligt tilbagevist ved Resultatet den 26. April.

Ingen staar saa skarpt i Kampen imod Socialradikalismen som den danske Haandværker- og Handelsstand, vi staar i forreste Linie, det er os der bliver løbet over Ende, hvis Socialdemokratiets samfundsomvæltende Teorier skal føres ud i Livet, det er os der af Socialdemokratiet kaldes for

Snyltedyrr paa Samfundslegemet,

os der i lange Tider har baaret Hovedparten af Landets Skattebyrde.

Her i Lyngbykredsen naaede vi ved sidste Valg et meget smukt Resultat, det smukkeste i hele Landet, vi viste, hvad der kan naas, naar den rette Dørgaand raader, og Angst- og Splittelsestalen vises derhen, hvor den hører hjemme, nemlig til det partipolitiske Rummels Rekvisitkammer.

Næringsdrivende Middelstand

mod frejdigt frem med dine Krav: Frihed til at virke, Hjemmets og Arnens Ukrænkelighed, bort med Huslejeskat og alle saadanne Indgreb i Privatlivet, der betager den enkelte Lysten til Økonomi og Retten til at nyde Frugten af sit Arbejde.

Ingen maa blive hjemme den 6. Juli, alle maa møde frem og stemme for **personlig Frihed og borgerlig Selvstændighed.**

Ludv. E. Boa.
Folketingsmand.

Trykt i N. T. Krøyers Bogtrykkeri, Lyngby.

Valgoppraab fra Erhvervspartiet før valget den 6. juli 1920.

Elementer i argumentationen genfindes hos nogle politiske grupper i dag. Med knap 30.000 stemmer havde Erhvervspartiet kulmineret ved det foregående valg i april 1920; ved julivalget mistede partiet købmand Schjær i hovedstaden.

Valgsamarbejde med Venstre 1920–21

Samtidig med, at Laur. Jensen bevidst uddybede kløften til de konservative, søgte han imidlertid et vist samarbejde med Venstre om fordeling af udvalgspladser i folketinget. I valgåret 1920 udvikledes dette samarbejde, idet Erhvervs partiet indgik listeforbund med Venstre i hovedstaden i forbindelse med valgmandsvalgene til landstinget⁵³. Venstre i hovedstaden bestod af en lille gruppe, der tilhørte det almindelige parti Venstre, og af »Vælgerforeningen af 1918«. Det var venstre fraktioner med speciel bymæssig politik, der lå forholdsvis tæt op ad Erhvervs partiet. Trods valgsamarbejdet led fælleslisten dog ved begge valg den 30. juli og 24. september nederlag⁵⁴.

Erhvervs partiets mange nederlag bevirkede, at man ved kommunalvalgene i marts 1921 adskillige steder i landet gik i samarbejde med de øvrige borgerlige partier. Flere steder resulterede samarbejdet i, at partiet blev repræsenteret på kommunalt plan⁵⁵.

I hovedstaden fortsatte man ved kommunalvalget i marts 1921 forbindelsen med byvenstre, efter at forhandlingerne med den konservativt prægede kommunale vælgerforening var brudt sammen. Sammen dannede man »Den liberale Borgerliste« og opstillede et fællesprogram⁵⁶. »Liste F« fik dog kun to valgt ind i borgerrepræsentationen. Her kom frugthandler C. N. Espersen til at repræsentere Erhvervs partiet.

Uoverensstemmelser med Haandværkerforeningen

Forbindelsen med byvenstre har sikkert ikke været gavnlig for Erhvervs partiet. Noget tyder på, at man fra håndværkerside var utilfreds med alliancen⁵⁷. Byvenstre var trods alt en del af et parti, der ønskede frihandel, medens man fra industri og håndværks side ønskede beskyttelsestold. Haandværkerforeningens oldermænd begyndte at tvivle på Erhvervs partiet. Hermed begyndte de urolige år for partiet, der medførte den endelige opløsning.

De mange valgfiaskoer medførte ønske om at ændre partiets struktur. Alle rede i foråret 1921 blev der udarbejdet forslag til nye vedtægter for kredsafdelingen i København. I de nye vedtægter demokratiserede man bestyrelsesvalget, idet man afskaffede ideen med 9 »fødte« medlemmer fra henholdsvis håndværkerne og de handlende. I stedet udpegede de 18 kredsformænd nu et antal mellemmer af særlig betydning for partiet, der sammen med dem selv skulle danne bestyrelsen⁵⁸. Trods protester fra Haandværkerforeningen⁵⁹ blev de nye vedtægter vedtaget på generalforsamlingen den 22. juni 1921⁶⁰. Hermed havde partiet definitivt forladt ideen med at lade organisationerne danne det politiske parti. Julius Wulffs ideer var hermed endelig

forladt. Hans kommentar i Dagblad for Industri og Haandværk lå da også på linie med kritikken fra Haandværkerforeningen. Selv om Haandværkerforeningen alligevel ikke ganske mistede interessen i partiet, var der dog skabt en baggrund for det kommende års indre stridigheder, der førte til den endelige spaltning i efteråret 1922. Man må dog gå ud fra, at Haandværkerforeningen endnu havde nogle af sine oldermænd siddende i partiets bestyrelse.

Partiets spaltning

Debatten om, hvorvidt Erhvervs partiets politik alene skulle baseres på erhvervsinteresser, eller hvorvidt partiets program skulle udvides til at gælde andre spørgsmål, var fortsat siden partiets start i 1918. Især højskoleforstander Broder Nissen, Hornsyld, agiterede i avisartikler for, at det nye parti skulle gå »folkevejen« og optage mere end rent faglige spørgsmål i sit program. Desuden foreslog han at lade partiet skifte navn til »Mellemstandspartiet«⁶¹.

Partiets formand Laur. Jensen svarede Broder Nissen med, at partiet måtte vente med en sådan udvidelse, til der var skabt en større repræsentation i folketinget⁶². Man må dog sige, at Laur. Jensen alt i alt ikke ønskede, at partiet skulle beskæftige sig med andet end erhvervsfaglige spørgsmål. Lignende synspunkter gjorde sig gældende ved valgene i 1920. I valg pjecen »Hvad er Erhvervs partiet« meddeltes det udtrykkeligt, at partiet kun henvendte sig til den næringsdrivende del af mellemstanden, der ifølge pjecen udgjorde 17 % af vælgerne⁶³. Selv om denne pjec gav udtryk for partiets officielle opfattelse, har disse synspunkter ganske givet ikke fået fuld tilslutning i hele partiet. Synspunkterne var jo direkte i modsætning til Broder Nissens opfattelse. Man må i denne forbindelse også erindre, hvad der tidligere var kommet til udtryk i de jyske middelstandsforeninger.

Efter valgene fremkom Broder Nissen atter med sit ønske om at give partiet en programudvidelse og et nyt navn, der bedre svarede til det »frisindede folkeparti«, som det efter hans mening burde være⁶⁴. Partiets valgfiaskoer medførte ligeledes ønsket om at forsøge noget nyt.

I løbet af 1921–1922 blev Erhvervs partiet sprængt på dette spørgsmål om udvidelse af partiets berøringsflader og i denne forbindelse på spørgsmålet om programændring og navneændring.

En fløj indenfor partiets ledelse ønskede at slutte forbindelse med andre mellemstandsgrupper og indledte derfor forhandlinger med frafaldne konservative politikere, heriblandt redaktør Asger Karstensen, godsejer Johan Knudsen og repræsentanter for professor Bircks opløste parti »Centrum«. Ligeledes optog man forhandlinger med tjenestemænd og repræsentanter fra Konservativ Arbejderforening for at få disse grupper draget med ind i det ud-

videde parti ⁶⁵. Især virkede det frastødende på mange, eksempelvis formanden Laur. Jensen, at den tidligere konservative redaktør Asger Karstensen deltog i forhandlingerne. Denne havde fra 1918 været en af Erhvervspartiets største modstandere og havde haft flere sammenstød med partiets ledere. En række af Karstensens synspunkter faldt imidlertid sammen med de synspunkter, som man fandt hos flere af Erhvervspartiets mænd. Da han i 1920 brød med Det konservative Folkeparti, udtalte han ved enkelte lejligheder, at han godt kunne tænke sig at danne et nyt parti, bestående af venstrefløjen af Venstre, Erhvervspartiet og Det frie Socialdemokrati, der var blevet oprettet af den udstødte socialdemokrat redaktør Marott ⁶⁶.

Forhandlinger om en sådan udvidelse blev indledt i januar 1922. Fra Erhvervspartiets side deltog bl. a. folketingsmand H. O. Hansen, redaktør af Erhvervsavisen, cigarhandler H. Holm, Charlottenlund, borgerrepræsentant C. N. Espersen og Ludv. Poulsen ⁶⁷. Sammen med de ovennævnte grupper udarbejdede man et større program for det kommende mellemstandsparti ⁶⁸.

I disse forhandlinger deltog Laur. Jensen ikke. Han ønskede sammen med en ortodoks gruppe bevarelse af de gamle partirammer, hvorimod man nok var villig til en begrænset programudvidelse ⁶⁹. Tilhængerne af denne ortodokse linie skal groft set findes blandt Haandværkerforeningens medlemmer i København, hvor de fleste oldermænd forholdt sig negative overfor partiudvidelsen. Den uortodokse linie blev ledet af ovennævnte forhandlingsgruppe, der også tegnede det nye parti efter splittelsen.

Selv om Erhvervspartiets forhandlingsmedlemmer fremførte, at de havde haft hovedindflydelsen på ovennævnte program ⁷⁰, bærer det dog præg af at være sammensat af synspunkterne fra de forskellige grupper, der søgte optagelse i partiet (jfr. nedenfor s. 92) ⁷¹. Her skal kun nævnes nogle punkter, der især vakte utilfredshed hos oldermændene, for yderligere at begrunde uoverensstemmelserne. Det drejede sig således om § 9, der fastslog princippet om frihandel, idet dette gik mod håndværkets principielle ønske om beskyttelsestold for de danske håndværks- og industrivarer. Desuden om næringsfrihedsparagraffen (§ 12), der brød med håndværkets ønske om indførelse af tvungen fagkundskab for opnåelse af næringsbrev, hvilket princip man netop kæmpede for at gennemføre i den da arbejdende næringslovs-kommission. Man fremførte også modstand mod § 14, der omhandlede embeds- og funktionærklassens forhold, idet man overhovedet ikke ønskede, at Erhvervspartiet skulle knytte forbindelse med disse grupper ⁷².

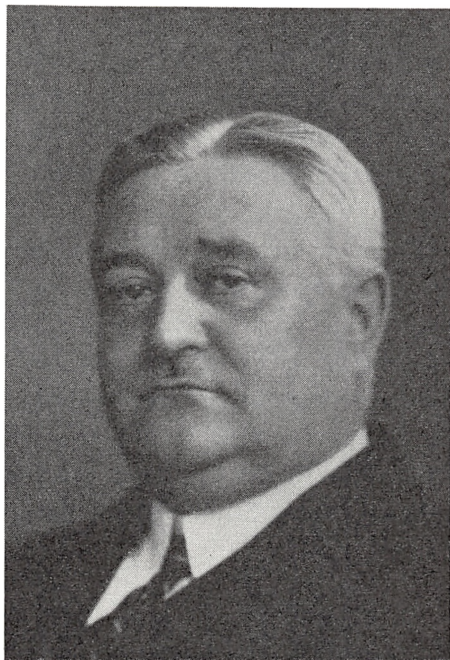
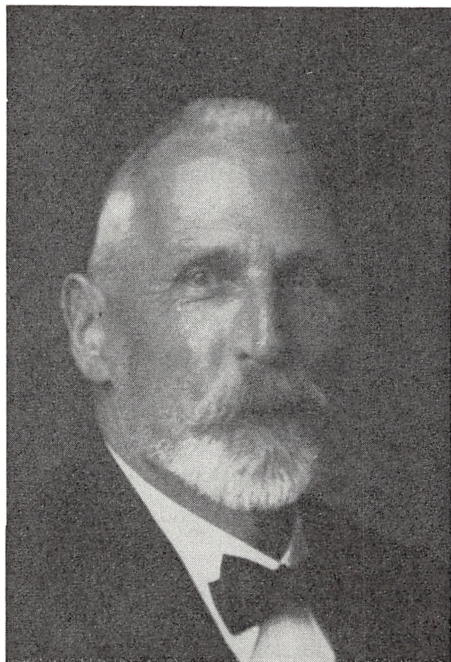
På et delegeretmøde den 23. april 1922 blev det nye program imidlertid vedtaget. Dog lykkedes det at nedstemme et par paragraffer, foreslået af Asger Karstensen, om radikal nedskæring af militæruddgifterne og om det sønder-

jyske spørgsmål, hvor man anerkendte den nuværende grænse. Et forslag om navneforandring blev også nedstemt. Udover de erhvervsfaglige paragraffer indeholdt partiets program nu andre politiske emner som skole-, kirke- og ædruelighedsspørgsmål. Hermed var linjen fra middelstandsforeningerne og Broder Nissens ønske om et bredt »folkeparti« eller »mellemstandsparti« blevet gennemført. Det var dog på bekostning af den anden fløjs deltagelse. Laur. Jensen tog konsekvensen af sit nederlag og meldte sig ud af partiet. Endnu lykkedes det imidlertid at undgå splittelsen, idet man nedsatte en midlertidig bestyrelse med Ludv. Poulsen som formand og repræsentanter fra begge fløje, der skulle arbejde for at tilpasse partiet til det nye program ⁷³.

I løbet af sommeren 1922 blev det imidlertid klart, at splittelsen måtte komme. Tilhængerne af det nye program arbejdede tydeligvis hen mod en navneændring og en optagelse af de udenforstående grupper til trods for, at dette var nedstemt på delegeretmødet i april ⁷⁴. I august blev bestyrelsen sprængt på spørgsmålet, idet tre medlemmer, folketingsmand O. V. Kayser, hoffotograf Peter Elfelt, ⁷⁵, København og kunstdrejer P. Andersen, Århus ikke kunne acceptere dette ⁷⁶; men på det ordinære delegeretmøde i slutningen af august vedtoges det med 11 stemmer mod 16 at danne et nyt parti: »Det frisindede Landsparti«, hvori også deltog de nye grupper ⁷⁷.

Den uforsonlige stemning, der herskede sommeren igennem, medførte, at flertallet af bestyrelsen fordømte og frasagde sig forbindelsen med »Erhvervsbladet«, der betegnede sig som Erhvervspartiets officielle organ, redigeret af A. Faarup, idet Faarup bekendte sig som modstander af deres ideer. I stedet opfordrede bestyrelsen medlemmerne til at abonnere på H. Holms blad: »Erhvervsavisen«, der »gav loyal Besked om Partiet« ⁷⁸. Faarup ophørte øjeblikkeligt med udgivelsen af bladet, hvad enten det skyldtes mangel på abonnenter eller træthed som følge af stridighederne. Jul. Wulff fortsatte dog sin bitre modstand mod ændringerne i *sit* blad: Dagblad for Industri og Haandværk.

Tilhængere og modstandere af de nye ideer rettede voldsomme udfald mod hinanden. Redaktøren for Erhvervsavisen H. Holm stemplede modstandernes politik som ensidig klassepolitik efter tidligere tiders lavs- og oldermandssynspunkter ⁷⁹. Oldermænd, muremester Carl Smith udtalte til bladet »København«, at det nye program mindede lidt for meget om »radikal-socialismen« ⁸⁰. Holm begrundede i ovennævnte artikel navneændringen med, at den skulle tilkendegive, at der boede frisind i det nye parti, og at der altid energisk skulle arbejdes for lige ret for alle til samfundet hørende borgere. Dernæst ønskede man at tilkendegive med navnet, at enhver beskyldning om snæverhed skulle være borte, og at man skulle få et uvilkårligt ind-

Tømrermester O. V. Kayser, 1856–1925.

Urtekræmmer C. N. Espersen, 1877–1938.

O. V. Kayser var folketingsmand for Erhvervs partiet fra april 1920. Han fortsatte på denne post efter splittelsen 1922, men lod sig ikke genopstille i 1924. O. V. Kayser var oldermand for Københavns Tømrerlaug 1909–21 samt medlem af Arbejdsgiverforeningens hovedbestyrelse.

C. N. Espersen havde en fortid i Det radikale Venstre, hvem han havde repræsenteret i Borgerrepræsentationen; han var formand for Vildt- og Grønhandlerforeningen i København og medlem af hovedbestyrelsen for De samvirkende Detailhandlerforeninger i Danmark. I 1920 optrådte han som folketingskandidat for Erhvervs partiet; i 1922 medstifter af Det frisindede Landsparti.

tryk af, at dette parti frem i tiden ville arbejde for samfundets tarv i almindelighed.

Det frisindede Landsparti fik en overbestyrelse på 21 medlemmer bestående af medlemmer fra alle interesserede mellemstandsgrupper fra samtlige landsdele, således at man virkelig kan sige, at man her forsøgte at danne et bredt mellemstandsparti.

Stridighederne indenfor Erhvervs partiet kan ud fra ovennævnte gennemgang se ud til at have været en slags »paladsstridigheder«, således at forstå, at de ikke berørte de menige medlemmer af partiet. Det skyldes, at det naturligvis er lettest at udtale sig om, hvorledes sagerne udviklede sig i partiets ledelse. Derimod er det ganske anderledes vanskeligt at udtale sig om de menige medlemmers stillingtagen til programudvidelse og navneændring. I løbet af sommeren 1922 blev der afholdt talrige debatmøder rundt i vælger-

foreningerne, hvor tilhængere og modstandere af de nye ideer udtalte deres synspunkter. Hver for sig mente de, størstedelen af mødedeltagerne stod bag deres synspunkter. Det samme gentog sig efter den endelige spaltning ved delegeretmødet. Herefter afholdt de to grupper selvstændige møder rundt i valgkredsene »med stor tilslutning«. Begge påberåbte sig flertallet i de forskellige valgkredse ⁸¹.

Endnu et træk skal nævnes i forbindelse med stridighederne. Kun 38 lokalforeninger af 77 havde besvaret en bestyrelsesanmodning om udtalelse i forbindelse med udvidelsesplanerne. Desuden synes antallet af fremmødte ved møderne at have været ret lille. H. O. Hansen udtalte eksempelvis, at 5–600 havde været tilstede ved møderne i de 18 københavnske kredse, heraf havde kun 32 stemt mod navneændringen ⁸². Udtalelsen tyder på, at medlemstallet og i det hele taget interessen for partiet fortsat var dalende siden valgene i 1920. Stridighederne har ganske givet ikke været god reklame for partiet.

To partier

Få dage efter delegeretmødet lod folketingsmand O. V. Kayser en politisk bombe sprænge, idet han meddelte, at han agtede at fortsætte sit rigsdagsarbejde i Erhvervs partiets navn ⁸³. Dette var katastrofalt for Det frisindede Landsparti, idet dette parti hermed nødvendigvis måtte samle 10.000 underskrifter for at deltage i rigsdagsvalgene.

Den 4. september fulgtes Kaysers udspil op, idet den gruppe, der var gået imod Det frisindede Landsparti, erklærede, at den ville fortsætte Erhvervs partiets hovedstadsafdeling. Samme dag nedsattes en foreløbig bestyrelse med vognmand Henrik D. Petersen som formand ⁸⁴. Ved Erhvervs partiets vælgermøde 11. september 1922 indmeldte partiets tidligere formand Laur. Jensen sig atter i partiet ⁸⁵.

Ved valget i 1924 opstillede Erhvervs partiet kun i hovedstaden. Man udgav et mindre valgblad »Mellemstanden« redigeret af hoffotograf P. Elfelt. I dette blad forsøgte Jul. Wulff endnu engang at agitere for sin politiske ide, at interessepolitik burde være fremherskende i dansk politik, hvad Erhvervs partiet med sin erhvervs politik netop arbejdede for. Han henviste til, at partiet ikke kæmpede for snævre interesser, men for den borgerlige mellemstands interesser, der var identisk med hele det bestående samfunds interesser, således som han også skrev i 1898. Wulff henviste herefter til partiets første formålsparagraf, hvori han så partiets hovedformål: kampen mod socialismen ⁸⁶.

Partiet fik kun godt 2000 stemmer ved folketingsvalget i april 1924, hvilket ikke var nær nok til et mandat⁸⁷. Inden valget var Wulff blevet syg, og kort efter valgnederlaget døde han. Allerede før valgkampens begyndelse havde partiets stifter og tidligere formand Laur. Jensen opgivet kampen for Erhvervspartiet. Han tilsluttede sig partiet Venstre og var nu dettes kandidat ved valget.

Bedre gik det imidlertid ikke for Det frisindede Landsparti. Om dette partis landsmæssige udbredelse er det umuligt at udtale sig. Overbestyrelsen bestod af medlemmer fra alle dele af landet, men partiets kilde, Erhvervsbladet, udtaler sig kun om forholdene i hovedstaden. 14. oktober konstituerede bestyrelsen sig med borgerrepræsentant C. N. Espersen som formand, fabriksbestyrer O. Andersen som næstformand og direktør Ludv. Poulsen som kasserer. Blandt de øvrige medlemmer sås J. G. Schjær, restauratør P. Wunsch og folketingsmand H. O. Hansen⁸⁸. Det er besynderligt, at Asger Karstensen ikke sikrede sig en plads i den københavnske bestyrelse. Det vides, at han brød med Det frisindede Landsparti inden valget april 1924. Det er da muligt, at der allerede var uoverensstemmelser mellem Karstensen og partiet i oktober 1922. Karstensen selv nævner i sine erindringer, »Et liv i Politik«, at forsøgene på at forene de udtrådte af Folkepartiet, Erhvervspartiets rester og dr. Bircks »Centrum« bristede på grund af personernes indbyrdes rivaliseringer⁸⁹. Senere søgte også Karstensen opstilling i Venstre.

Det frisindede Landsparti deltog ikke i valget i 1924. De to folketingsmænd H. O. Hansen og Ludv. Boa begrundede dette med, at opstillingssamarbejdet i de forskellige amter var bristet, og at udenforstående havde undermineret partiets arbejde. Folketingsmændene sluttede med at takke for støtte og samarbejde og mente, at fremtiden sikkert ville vise, at partiets program i sig rummede spiren til den midtsamling i dansk politik, som måtte blive bærende i fremtiden, men som byernes store flertal endnu ikke var modnet til at drage nytte af⁹⁰. Denne begrundelse kunne tyde på, at partiet havde mistet den medlemstilslutning, som var nødvendig for gennemførelse af valgarbejdet. Måske har partiet ikke kunnet indsamle de nødvendige 10.000 underskrifter.

Flere af de personer, der var knyttet til Erhvervspartiet og Det frisindede Landsparti, fortsatte som nævnt deres politiske arbejde i andre partier. Laur. Jensen tilsluttede sig således allerede i januar 1924 partiet Venstre, og samme parti gik H. O. Hansen og Asger Karstensen over til. Venstre måtte vel på grund af sine liberalistiske synspunkter tiltrække en del af Det frisindede Landspartis tidligere medlemmer i større grad end Det konservative Folkeparti. Claus J. Olsen gik ret tidligt tilbage til de konservative⁹¹. De øvrige

medlemmer af Københavns Haandværkerforening er sandsynligvis også vendt tilbage til deres konservative baner. Købmand J. G. Schjær brød dog dette mønster, idet han tilsluttede sig de konservative på trods af sit tilhørsforhold til Det frisindede Landsparti⁹². Konsulent Jul. Wulff døde allerede 29. april 1924. Året efter døde oldermænd O. V. Kayser, og i 1926 døde handelsgartner Ludv. Boa.

Erhvervspartiets samfundsopfattelse

Den næringsdrivendes »samfundsmæssige betydning«

Nedenstående politiske emner bliver for visse emners vedkommende behandlet for at påvise Erhvervspartiets kamp for den næringsdrivende mellemstands eksistens. Det var dog ikke alene den egoistisk betonedede intention, der lå bag Erhvervspartiets politik. Det er i denne forbindelse også nødvendigt at fremdrage mellemstandens syn på sin egen samfundsmæssige betydning.

Fra socialdemokratisk side fremførte man ofte tvivl om den næringsdrivende mellemstands samfundsmæssige betydning ud fra den betragtning, at den udgjorde et unødvendigt fordyrende led i produktionen og omsætningen. Lignende synspunkter blev fremført af visse storkapitalister og agrarer. Fra mellemstandens side imødegik man naturligvis disse synspunkter ved at fremhæve dens samfundsmæssige betydning.

Allerede middelstandsforeningerne fremhævede standens betydning som et nødvendigt forbindende led mellem samfundets to sociale yderpunkter. I en artikel i Middelstandens Avis berørtes den forbindelse, håndværkerne og detailhandlerne havde nedefter til arbejderne, der forarbejdede produkterne, og opefter til fabrikanterne og grossererne. Hvert enkelt mellemlid indenfor den selvstændige næringsdrift måtte, hvis ejeren ville have sin forretning til at gå, nødvendigvis lære sine mange forskellige forretningsforbindelser at kende. Han måtte kende de levevilkår, under hvilke på den ene side storagraren, storfabrikanten og storgrosserereren, og på den anden side arbejdsmanden, husmanden, tyendet og funktionæren eksisterede. Artiklen fremhævede som konklusion den samfundsmæssige nødvendighed af den selvstændige middelstands politiske opvågning på grund af dette kendskab. Ved siden af den klassepolitik for sin egen sags skyld, som mellemstandens repræsentanter ville komme til at føre, måtte det være en selvfølge, at en stand, der som ingen anden havde den intimeste føling med alle samfundslag, netop ville kunne udføre et godt og dygtigt arbejde for alle samfundslag. På den anden side ville et sådant parti, der ikke var blindet af hverken stands- eller partifanatisme forstå at bremse de altfor vidtgående fordringer, der ofte stilledes af et

magthavende politisk parti til skade for samfundet i sin helhed og derfor også i sidste instans for selve dette partis enkeltpersoner ¹.

Denne artikel giver udtryk for den standsmæssige selvhævdelse, der rørte sig i middelstandsforeningerne. Synspunkterne kunne dog uden ændring overføres til Erhvervs partiets tilhængere. Kampen mod de socialistiske ideer og mod overdrevne kapitalsammenslutninger, der kunne true de små erhverv, var ikke blot en egoistisk særklassekamp, således som modstanderne hævdede. Denne kamp blev af Erhvervs partiets tilhængere betragtet som en samfundsmæssig nødvendighed, idet kampen gik ud på at bevare det frie initiativ »som Samfundets bærende Grundvold og al Fremskridts Drivkraft«, således som formålsprogrammets § 1 slutter ². Den samfundsmæssige selvhævdelse er netop udtrykt i denne sætning fra formålsprogrammet. Sætningen blev udgangspunkt for utallige agitationstalere. Man fremhævede således, at samfundet var bygget op på initiativ og foretagsomhed, og hvis dette blev taget bort, gik lysten til værdifrembringelse også bort, og samfundet ville gå sin ruin i møde.

Endnu et væsentligt argument for mellemstandens samfundsmæssige betydning – fremført i mange agitationstaler for Erhvervs partiet – var, at den selvstændige erhvervsdrift skaffede eksistensmuligheder for det størst mulige antal familier under uafhængige former. Naturligvis lå dette synspunkt også til grund for den ihærdige kamp mod »kommunesocialisme« og de mange tendenser til trust- og monopoldannelser, der skal behandles senere, idet disse medførte en begrænsning i antallet af selvstændige erhvervsdrivende.

Mellemstandens syn på sin egen samfundsmæssige betydning kom passende til udtryk i den artikel i middelstandspressen oktober 1917, som er blevet benyttet som et slags motto over artiklen »Mellemstanden er vort Samfunds Kærne og Rygrad, og den er sig dette bevidst; derfor ved den også, at dens Ødelæggelse vil være ensbetydende med det danske Samfunds Ødelæggelse, og derfor har den ikke alene Ret til, men også den Pligt, selv at træde frem i Skranken for dette Samfunds Værn, hvis den skulle komme til det Resultat, at saadan Opræden er nødvendig« ³. Lignende tanker havde konsulent Jul. Wulff jo udtrykt i sin pjece fra 1898. Hensigten bag disse tanker var, at mellemstanden i kraft af sin samfundsmæssige betydning skulle bringe sin fagmæssige kundskab frem og føre fagpolitik ind i rigsdag og kommunalråd, således som det blev udtrykt i § 5 i Erhvervs partiets formålsprogram af januar 1918 ⁴. Det hidtidige partivælde havde ikke været udtryk for det sande folkestyre, der var tanken med grundloven af 1849. Ministrene var fremmedgjorte for folket, og partivæsenet havde holdt sig døvt både for tidens tale og folkets krav. Derfor var det nødvendigt med en fornyelse i politik som af-

løser af det gamle partisystems »mugne og rustne partiflokler, der som fed smørsauce vældede ud af partiførernes munde«⁵. Denne politiske fornyelse skulle netop være gennemførelsen af større fagkundskab i landets styrelse, gennemførelse af en erhvervs politik. Samfundet bestod i forvejen af erhverv: af landbrugere, handlende, håndværkere, tjenestemænd. Det måtte være disse interessegrupper, der burde være repræsenterede i landets styrelse. Når mellemstanden derfor ønskede at lade sin fagkundskab repræsentere i landets styrelse, gjaldt dette også for samfundets øvrige grupper. Erhvervs partiet blev netop angrebet for at føre ensidig interesse politik, men det var netop interesse politik, partiet ønskede at føre, blot mente man, at partiets politik ikke var ensidig, men at dets interesse politik netop tjente til samfundets bedste⁶.

Konsulent Jul. Wulff fulgte disse ideer, da han i 1915 stemte mod den nye grundlov, idet han ønskede, at landstinget skulle sammensættes gennem interesse politiske principper, således som grundloven af 1849 netop tilsigtede, efter Wulffs mening. Valgretten til landstinget burde alene gives til den besiddende og næringsdrivende samfundsklasse: Enhver, der ejede et hus, være sig end så lille og enhver, der drev selvstændig næringsdrift, være sig end så ringe, skulle være vælger til landstinget, således at dette blev et mellemstands-landsting, skabt af og indrettet til at værne det bestående samfunds grundpiller.

I det følgende gennemgås først Erhvervs partiets kamp for mellemstandens eksistens mellem samfundets to poler. Derefter yderligere en række politiske punkter af særlig betydning for Erhvervs partiet.

Kampen for mellemstandens eksistens mellem »socialisme« og »liberalisme«

Erhvervs partiets første formålsparagraf lød: »Opretholdelse af den personlige Ejendomsret, den selvstændige Næringsdrift og i det hele taget Enkeltmands frie og selvstændige Udnyttelse af sine Evner som Samfundets bærende Grundvold og alt Fremskridts Drivkraft«⁷.

Denne paragraf blev gang på gang fremhævet af partiets agitationstalere. Disse så i denne paragraf Erhvervs partiets hele eksistensberettigelse. Paragraffen var hentet ordret fra Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværks formålsparagraf fra december 1917⁸, og den gik ordret igen i partiets svagt udvidede program af april 1920⁹. Derimod skiftede paragraffen ordlyd i de nye formålsparagraffer af april 1922. Dog fulgte man samme opfattelse i disses § 1: »Partiet vil arbejde paa at samle Folket om den individualistiske Samfundsopfattelse, der hævder den personlige Frihed, der frigør Initiativet i Produktionen og Omsætningen, og som kræver Ejendomsretten respekteret«¹⁰.

Ordlyden tilkendegiver, at Erhvervs partiet ønskede samfundets bevarelse i

sin »nuværende form«. Formålsparagraffens fremkomst kunne tyde på, at der var en reel fare for, at samfundet skulle ændre sig, at den selvstændige næringsdrift og den personlige ejendomsret skulle gå til grunde.

Den næringsdrivende mellemstand har følt sig presset af samfundets to økonomiske modpoler »socialisme« og »liberalisme«, i datiden også kaldet »individualisme«. I en længere artikel, der var trykt i mellemstandspressens samtlige aviser, blev der givet udtryk for en mellemstands-historieopfattelse ¹¹: I lavstiden havde man ifølge forfatteren gennemført det socialistiske princip. Lavene var socialistiske, idet grundprincippet jo var, at den enkelte ikke kunne stå alene. Lavet var medlemmernes værn mod alle overgreb, ulykker og nød, men det var tillige regulator, idet det eksempelvis også bestemte, hvor mange svende en mester måtte holde. Efterhånden blev denne kontrol mere og mere nærgående. Til sidst følte dette lavssystem som snærende bånd, der hindrede en fri udfoldelse. Forfatteren af denne artikel havde det synspunkt, at denne lavsocialisme var gennemgående i hele samfundet. Han karakteriserede systemet som »et utåleligt statstyranni«, hvor samfundet var alt og individet intet. Omslaget kom, og man fik manchesterliberalismen med dens individualisme og frihed. Om manchesterliberalismen sagde artiklen videre, at der ifølge naturen ikke herskede nogen kontrol eller beskyttelseslove; der måtte enhver skabning hytte sig selv. Lignende principper herskede blandt mennesker. Enhver skulle være sin egen lykkes smed og måtte ikke få den mindste hjælp fra samfundet. Ikke engang fattigvæsen skulle manchesterskolen kunne gå med til. Endnu mindre kunne man gå med til foreninger til gensidig hjælp eller sammenslutninger, der forsøgte at drive arbejdslønnen højere op. I et sådant system var individet alt og samfundet intet. Resultatet heraf blev et rigmandstyranni til den ene side og et proletariat til den anden side.

Hermed ophørte den rendyrkede liberalisme. En arbejderbeskyttelseslov blev gennemført. Dog undgik man ikke en arbejderbevægelse. Som en modpol til liberalismen opstod den socialdemokratiske bevægelse og dennes forsøg på at genindføre socialisme med ejendomsrettens afskaffelse og statens overtagelse af næringsdrift.

Efter denne gennemgang af forfatterens dialektiske historieopfattelse sluttede artiklen med en syntese om mellemstandens placering i dette system, der, som navnet sagde, var midt imellem socialisme og liberalisme: Standen kunne følge socialdemokraterne et godt stykke på vej i retning af »gensidig hjælp« på baggrund af organisationerne. Mellemstanden ønskede ligeledes gennemførelse af en sociallovgivning, der kunne give individet trykthed overfor nød, sygdom, alderdom, ulykke og arbejdsløshed. Dog ønskede man denne lovgivning efter forsikringsprincippet. Forskellen mellem Socialdemokratiet og mel-

lemstanden kom frem, når talen var om at give det socialistiske princip enerherredømme i samfundet. Her trådte mellemstandens individualistiske samfundsopfattelse frem. Mellemstanden ønskede et ligevægtssystem mellem socialisme og liberalisme. Intet lykkeligt samfund kunne bygges på ensidighed. Derfor var mellemstandens mål at skabe en enhed af de to i sig selv modsatte principper: socialisme og liberalisme. Hvor umuligt dette mål end syntes at være, gør forfatteren dog opmærksom på, at han fandt denne enhed udtrykt i Erhvervspartiets første formålsparagraf.

Bortset fra ovennævnte historieopfattelse, der må stå for forfatterens egen regning, er det på baggrund af det gennemgåede materiale sikkert, at mellemstanden kunne tilslutte sig artiklens konklusion¹². Man ønskede et næringsliv, der var bygget op på det private initiativ. Dette næringsliv skulle kunne udfolde sig uden andre statsindgreb end sådanne, som hensynet til almenvellet nødvendiggjorde.

Modsætningsforholdet til socialismen

Selv om mellemstanden ifølge ovenstående bemærkninger havde et vist modsætningsforhold til både socialisme og liberalisme, byggede dens eget samfundsyn dog som liberalisternes på en borgerlig, konservativ opfattelse. Derfor måtte fjenden i første række være socialismen med sine ensidige klassesynspunkter, der efter mellemstandens mening tilstræbte at ødelægge det bærende i et godt samfund, nemlig arbejdslysten og glæden ved at kunne frembringe noget gavnligt og dertil fjerne retten til at nyde goderne af eget arbejde¹³. Især efter påskekrisen 1920 deltog Erhvervspartiet, som ovenfor nævnt, i den kraftige kritik af »G. S. partiernes« forsøg på at gennemføre den socialistiske stat. Socialdemokratiet havde dog allerede længe under Staunings ledelse fjernet sig fra den revolutionære linie under indflydelse af kommende parlamentariske muligheder for engang i nær fremtid at overtage regeringsmagten. Alligevel betragtede man stadigvæk partiet som den socialistiske fjende, hvis mål det var at omstyrte det bestående samfund. Frygten herfor var blevet næret ved revolutionen i Rusland og ved syndikalistoptøjerne i Tyskland og ligeledes i Danmark i november 1918 ved grønttorvsspektaklerne¹⁴. Erhvervspartiets angreb på socialdemokraterne var talrige gennem samtlige seks år, partiet eksisterede. Da en del småerhvervsdrivende stemte socialdemokratisk, kunne det naturligvis også være af agitorisk betydning at knytte en forbindelse mellem disse samfundsomvæltende bestræbelser og Socialdemokratiet, idet sådanne småerhvervsdrivende jo blev betragtet som potentielle stemmer for Erhvervspartiet.

Kampen mod stats- og kommunesocialisme

Modstanden mod Socialdemokratiet udviklede sig især under og kort efter 1. verdenskrig, da Socialdemokratiet støttede den radikale regering. Man havde den opfattelse, at Socialdemokratiet havde vildledt de radikale i socialistisk retning. Her tænkte man især på den statsdirigering af erhvervslivet, der foregik under og efter krigen med hjemmel i augustloven af 1914 og den overordentlige kommissions prisreguleringer og avancebegrænsninger. Det kunne ofte knibe med i nuet at se berettigelsen af disse statsforanstaltninger, der begrænsede de næringsdrivendes i forvejen ret få indtægter. Disse forhold er som nævnt også en af årsagerne til Erhvervs partiets opståen¹⁵. Modstanden mod Socialdemokratiet kommer klart til udtryk i de større byers kommunalstyrelser, hvor Socialdemokratiet ofte var i flertal. Det brændende spørgsmål var her for den næringsdrivende stand langt overvejende kampen mod »kommunesocialismen«, således som det nævnes i Erhvervs partiets formålsparagraf nr. 2: »Energisk Kamp mod Stats- og kommunesocialistiske Indgreb i Borgernes Næringsdrift samt overhovedet mod alle Bestræbelser for at undergrave det selvstændige Erhverv«¹⁶.

Kommunesocialisme blev defineret som kommunens oprettelse af kommunale butikker eller ansættelse af kommunale håndværkere til bygning eller reparation af kommunal ejendom. Naturligvis måtte de næringsdrivende forholde sig som skarpe modstandere af disse indgreb på det frie initiativs område, både ud fra deres principielle opfattelse ifølge § 1 og ud fra økonomiske synspunkter. Man fandt det helt forkasteligt, at de næringsdrivende borgere, der betalte den overvejende del af kommunens skat, skulle være med til at finansiere forretninger, der konkurrerede med dem selv. Man havde iøvrigt det synspunkt, at det frie initiativ og den sunde konkurrence blandt de næringsdrivende ville medføre de kvalitetsmæssigt bedste resultater og de billigste priser, idet priserne ville finde sit naturlige leje mellem udbud og efterspørgsel på denne måde. Kommunesocialisme ville derimod fremme dovenskab blandt de ansatte, resultere i manglende fantasi og give kvalitetsmæssig dårlige resultater. Endvidere ville kommunesocialismen kræve en større kontorstab, og de ansatte tjenestemænd ville kræve høje lønninger, hvorved priserne ville stige¹⁷. Tilhængerne af kommunesocialisme, især socialdemokraterne, begrundede den kommunale drift med, at den påførte de selvstændige større konkurrence, hvilket ville resultere i lavere prisniveau¹⁸.

I forhold til mængden af privatudøvede virksomheder i landet var antallet af statslige og kommunale erhvervs virksomheder ret ringe¹⁹. Erhvervs partiet og fagorganisationerne fremdrog problemet ret ofte. Derfor kan man

få det indtryk, at man overdrev betydningen. Dog skete det kun ud fra den betragtning, at et socialdemokratisk styre kunne videreudvikle systemet. Derfor undlod man ikke gang på gang at følge sagen op.

I december 1918 rettede Københavns Haandværkerforening en skriftlig protest til borgerrepræsentationen over ansættelse af en kommunal maler, murer, snedker og tømrer til reparation af kommunale anlæg. Man mente ikke alene, at det var i principiel strid med en kommunes opgave at påføre den næringsdrivende borgerstand konkurrence, men også at det burde være en hovedopgave for kommunen at fremme enhver stands størst mulige trivsel og livsvilkår for derved at skabe gode skatteydere. Hvis ansættelse af kommunale håndværkere skulle have blot et skin af retfærdighed, måtte der foreligge vidnesbyrd om, at de selvstændige næringsdrivende ikke havde betjent kommunen godt, når de udførte dens arbejde. Henvendelsen berørte desuden, at standen havde tjent til at give byen trivsel og fremgang, at den havde givet ungdommen en god uddannelse, og at den havde forsørget standens gamle og derved aflastet kommunen for dennes forsørgelsespligt²⁰.

Et eksempel på kommunesocialismen indenfor detailhandlen fik man, da man i efteråret 1919 oprettede en kommunal grøntforretning på Grønttorvet i København. Oprettelsen skete på foranledning af borgerrepræsentationens velfærdsudvalg, der havde klaget over grønthandlernes priser. Velfærdsudvalget havde foretaget prøveindkøb hos grønthandlerne og havde påvist ret store avancer²¹. Dette bevirkede oprettelsen af den kommunale grønthandel den 20. september 1919. Den 27. september bevilgede borgerrepræsentationen under store protester fra C. N. Espersens side endnu nogle tusinde kroner til en udvidelse. Vildt-, Frugt- og Grønthandlerforeningen holdt i den anledning et stort protestmøde, hvor formanden, den ovenomtalte borgerrepræsentant C. N. Espersen, berettede, at årsagen til oprettelsen var den påstand, at samtlige frugthandlere tog for store avancer – op til 70 %. Han indrømmede, at nogle frugthandlere tog for store avancer, men det var ikke dem, man ramte med en kommunal frugthandel. Formanden for Handeltgartnerforeningen, den senere folketingsmand for Erhvervspartiet Ludv. Boa, fandt det rigtigst at tage til genmæle mod denne kommunesocialisme, idet det var forkert at bruge detailhandlernes egne skattepenge til at konkurrere dem selv ned med. Ødelægges en stand, ødelægges samtidig en klasse forbrugere og en klasse skatteydere. I stedet for at gribe ind overfor detailhandlerne burde samfundet regne med producenterne som prisregulatorer. De ville altid skride ind, når de handlendes priser var for høje. Protestmødet sluttede med vedtagelse af en resolution, der atter fremhævede den frie konkurrence som den eneste formålstjenlige prisregulator. Resolutionen tilken-

degav ligeledes tilliden til, at det personlige initiativ ville hævde sin overlegenhed. Man havde den bestemte opfattelse, at ingen af de af kommunen hidtil iværksatte virksomheder havde bragt det forbrugende publikum reelle fordele, hvorimod de under alle omstændigheder kun virkede til skade for de næringsdrivendes skatteevne. Desuden måtte det forbrugende publikum gennem forøgede skatter være med til at dække underskuddet, som en sådan virksomhed uvægerligt ville give ²².

Formanden C. N. Espersen var på dette tidspunkt radikal borgerrepræsentant. Som følge af sit partis holdning til spørgsmålet om kommunesocialisme i borgerrepræsentationen opgav han imidlertid dette hverv og meldte sig ind i Erhvervs partiet ²³. Ved kommunalvalgene i marts 1921 kom han atter ind i borgerrepræsentationen som repræsentant for Erhvervs partiet. Trods hans ihærdige modstand kunne han dog intet udrette i kampen mod det socialdemokratiske ønske om kommunesocialisme. Flere kommunale fiskehaller med udsalgssteder blev oprettet. Ligeledes kommunale blomsterbutikker ved kirkegårdene og koksudsalg direkte i tilknytning til gasværkerne udenom de private kokshandlere ²⁴.

Påstanden om, at disse kommunale virksomheder gav underskud er sandsynligvis rigtig. Den omstridte grønhandel på Grønttorvet blev nedlagt af samme grund i 1920 ²⁵. Det har imidlertid ikke været ønsket om et profitabelt kommunalt initiativ, der primært har været baggrunden for denne virksomhed. Det officielle formål var at skabe et konkurrerende led til den frie handel for at holde priserne nede. For Socialdemokratiet har der imidlertid været det politiske ønske, at kommunen i større grad skulle overtage produktionen og varedistributionen. Man betragtede detailhandelen som et unødvendigt, varefordyrende led, således som det blev nævnt i ovennævnte debat i borgerrepræsentationen. Det må dog retfærdigvis nævnes, at det ikke kun var socialdemokrater, der havde den opfattelse af detailhandelen. Også de yderliggående landbrugere, der samlede sig om Landmandsforeningen, udtrykte ofte ønske om selv at varetage distributionen af levnedsmidler til forbrugerne. Samme synspunkt mødte man ofte hos større fabriksvirksomheder (jfr. nedenfor s. 108). Ved afstemningerne i byrådene om kommunal næringsdrift stemte konservative repræsentanter ofte for. Overretssagfører Becher begrundede således den borgerlige fælleslistes positive holdning til spørgsmålet om oprettelse af den kommunale grønhandel med de høje priser, som det også efter fælleslistens opfattelse var nødvendigt at holde nede ²⁶. Deri så Erhvervs partiets folk et væsentligt argument for den opfattelse, at Det konservative Folkeparti havde svigtet sine mellemstandssynspunkter.

Eksempler på retfærdiggørelse af paragraffen om stats- og kommunesocia-

lisme er således mange. Ovennævnte eksempler er alene fra København. Naturligvis kan der findes tilsvarende eksempler fra andre byer.

Et særskilt forhold indenfor statsdrift, der optog mellemstandspressen, var fængelsvæsenets arbejdsvirksomhed. Her fremstillede man en hel del varer: lygter til statsbanerne, blanketter til postvæsenet, fragtbreve, adressebreve, uniformshuer. Desuden havde man bygningssnedkeri til inventar til offentlige bygninger, bogbinderi, børstebinderi og andre fabrikationer. Man fandt det forkert, at straffede personer skulle konkurrere med ustraffede borgere. Chefen for fængelsvæsenets arbejdsdrift, konsul Birck, anførte som forsvar, at man kun fremstillede varer, der blev brugt af staten selv. Hertil svarede der, at disse varer før fængelsvæsenets arbejdsdrift begyndte i 1913, blev fremstillet af private, der nu havde mistet denne indtægt²⁷. I folketinget fremførte Laur. Jensen forholdet under finanslovsdebatten 6. november 1919²⁸. Det medførte dog ikke nogen begrænsning i denne drift.

Det nye program af april 1922 fortsatte naturligvis partiets modstand mod stats- og kommunaldrift. I programmets § 10 hed det blandt andet: »De økonomiske Sammenrottelser saavel som de stats- og kommunesocialistiske Indgreb i den frie Omsætning bør i lige Grad bekæmpes«.

Brugsforeningerne

Ved siden af disse typer på indgreb i næringslivets frie udfoldelse kan anføres brugsforeningsbevægelsen, der netop da var inde i en vældig ekspansion. Emnet behandles særskilt her og ikke i kapitlet om næringsloven, fordi det havde Erhvervspartiets fulde bevågenhed gennem hele perioden. Erhvervspartiets holdning hertil kom til orde i formålsprogrammets § 8, der lød: »Skat paa Brugsforeninger, Andels- og Produktionsforeninger af enhver Art, som konkurrerer med det private Initiativ og den frie Næring«²⁹.

Den første brugsforening var blevet oprettet i 1866, og i slutningen af århundredet dukkede de talrigt op på landet, især i købstædernes læbælter. I 1911 opgjorde Statistisk Departement antallet af brugsforeninger til 1364. Af disse var 519 etableret mellem 1900 og 1910. Det socialdemokratiske parti havde taget brugsforeningsbevægelsen til sig og anlagde nu socialdemokratiske kooperative brugsforeninger i købstæderne og i hovedstaden³⁰.

Brugsforeningerne adskilte sig fra den frie næringsdrift deri, at det var kooperative foreninger, hvis formål var at indkøbe varer og uddele disse til medlemmerne uden egentlig fortjeneste, således at medlemmerne kunne få billige varer. En sådan brugsforening nød en særstilling, idet lederen af denne kooperative driftsform ikke behøvede at erhverve næringsbrev og heller ikke

havde pligt til at svare skat ud fra den betragtning, at brugsforeningen var et filantropisk foretagende ³¹.

Brugsforeningsbevægelsen var vendt mod den frie næringsdrift. Derfor bekæmpede denne brugsforeningsbevægelsen ved enhver lejlighed. Argumentationen var hele tiden den samme. Detailhandelen krævede, at brugsforeningernes uddelere skulle løse næringsbevis på lige fod med de frie detailhandlere. Dertil kom et krav om, at brugsforeningerne skulle svare skat efter samme principper som den private handel. Man anførte som argument, at brugsforeningerne også handlede med ikke-medlemmer og derigennem havde et vist overskud af salget. De næringsdrivendes organisationer foretog med visse mellemrum prøvekøb i brugsforeningerne for overfor myndighederne at bevise denne påstand. Detailhandelen ønskede ikke beskyttelse overfor brugsforeningerne, den ønskede blot konkurrence på lige vilkår. Brugsforeningerne og detailhandlerne burde efter dens mening stilles lige for loven ud fra et almindeligt retfærdighedsprincip.

Erhvervspartiet og dets tilsluttede organisationer førte en vedvarende kamp for disse lighedsprincipper. Laur. Jensen anførte i sine taler om emnet i folketinget, at brugsforeningerne ikke længere var filantropiske selskaber ³². Trods kravenes fremsættelse i næringslovskommissionen 1921 (jfr. nedenfor s. 119 ff.), lykkedes det alligevel ikke at vinde flertal for disse.

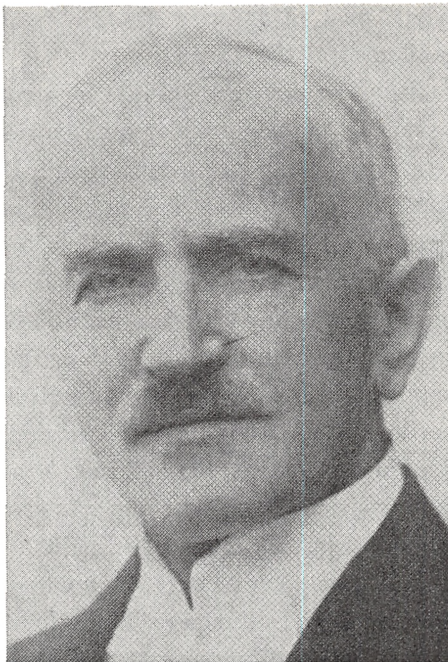
Synspunkterne angående brugsforeninger og andelsselskaber forblev naturligvis de samme ved partiets programudvidelse i april 1922. I skatteparagraffen § 14 hed det: »I skattepolitisk Henseende kræves Lighed for Loven gennem alle selvstændige Erhvervsdrivendes Bogholderiagt [altså også landbrugernes] og gennem ensartet Beskatning af al Næringsdrift, hvad enten denne udøves af Enkeltmand, Aktie- eller Andelsselskaber« ³³. Man havde dog fået et mere nuanceret syn på produktionsforeningernes skat, idet disse kun skulle beskattes af den del af overskuddet, som forblev indestående i virksomheden til anlæg, udvidelse eller opsparing af kapital. Folketingsmand Ludv. Boa udtalte den 16. marts 1922 i folketinget, at dette var ganske indlysende, idet de beløb i et mejeri eller slagteri, der var til disposition til afregning med medlemmerne, i virkeligheden ikke var nogen indtægt for institutionen, men kun den for lidt erlagte betaling til de medlemmer, der havde leveret produkterne til selskabet. Sådanne beløb, der gik til anlæg til nye maskiner, nye bygninger eller kapitalreserver, burde kun beskattes som indkomst ³⁴.

Modstand mod kapitalkoncentration

Det frie initiativ stod altså som ledende princip for Erhvervspartiets syn på erhvervslivet, dog med visse modifikationer. Man anerkendte ikke liberalis-

Cigarhandler H. O. Hansen, 1886–1940.

Købmand Carl Laursen, 1866–1926.

Hans Oluf Hansen var medstifter af Erhvervspartiet og folketingskandidat 1918 og 1920; sidstnævnte år blev han indvalgt. I 1922 deltog H. O. Hansen i stiftelsen af Det frisindede Landsparti.

Laursen, der var født 1866 i Uth (Vejle amt), lærte handelen i Horsens. Efter at have arbejdet en år-række dels i Randers, dels i lærebyen, kom han 1897 til Aarhus, hvor han 1900 overtog Carl Helds forretning i Mindegade. Her blev han til sin død 1926. Inden for handelens organisationer beklædte han en lang række tillidshverv – dels på landsplan, og dels på lokalt plan. Han repræsenterede Højre i Aarhus Byråd 1910–17 som – i tidens avisstil – »en brillant talsmand for handelsstandens interesser«.

mens princip om »kræfternes frie spil«. Man ønskede endda statens indgriben og gennemførelse af lovmæssige bremsemekanismer for at hindre, at det frie initiativ i erhvervslivet skulle medføre kapitalkoncentration i visse brancher med medfølgende pris- og avancekontrol.

Erhvervspartiets politik på dette område ses i § 3 i formålsprogrammet af april 1920: »Bekæmpelse af Monopoler under hvilken som helst Form samt Trust- og Ringdannelser, der bringer de mindre Erhverv i Fare«³⁵. Naturligvis er der forskel på de tre begreber: monopoler, truster og ringdannelsers funktioner. Det kan dog ofte være vanskeligt at drage en praktisk forskel, idet en trustsammenslutning f. eks. godt kan have faktisk monopol på et vareområde, hvis trusten er så stor, at den dominerer branchen³⁶. For Erhvervspartiet har forskellen dog været underordnet. Det gjaldt blot om at beskytte mellemstandens selvstændige næringsdrift, og på dette punkt var der, da formålsparagraffen blev skrevet, en reel fare fra monopolerne og trusterne side.

Gennem samtlige seks år, Erhvervs partiet eksisterede, førtes der en vedvarende kamp mod storkapitalisters forsøg på trustdannelse. Det skal dog senere påvises, at der ikke i partiet var fuld enighed om, hvilken vægt man skulle tillægge dette emne. Eksemplerne på såkaldte trustdannelser er da også mange. Her skal nævnes nogle eksempler på, hvorledes enkelte virksomheder søgte at dominere deres respektive vareområder. Det danske Petroleums Aktieselskab blev således beskyldt for at drive en vis trust- og monopolvirksomhed ved, at de handlende på flere punkter måtte rette sig efter trustens bestemmelser, hvis man ønskede at forhandle dens petroleum. Priser og fortjenester blev af selskabet fastsat ganske ensidigt³⁷. Folketingsmand H. O. Hansen anklagede i folketetinget 11. oktober 1923 cigarfabrikkerne for lignende virksomhed. Cigarhandlerne forpligtede sig kontraktmæssigt til at tage alle produkterne fra en fabrik og fra dennes udenlandske forbindelser. Fabrikken skulle også bestemme, hvor den handlende skulle købe i tilfælde af, at fabrikken var ude af stand til at klare efterspørgselen. Desuden havde fabrikken i det tilfælde, der var draget frem af H. O. Hansen, forkøbsret til forretningen i tilfælde af salg³⁸.

Det er klart, at den frie detailhandler måtte være modstander af denne virksomhed, idet trusterne hindrede den frie konkurrence og desuden, hvis trusterne havde succes, gennemførte en monopolvirksomhed. Sigvald Andersen, der var modstander af Erhvervs partiet, skrev i sit blad, Detailhandlerbladet, følgende, der lige så godt kunne være fremført af en tilhænger af Erhvervs partiet: Trusterne hindrede den frie konkurrence, således at købmanden som forbrugernes sagkyndige repræsentant overfor leverandøren mistede den samfundsmæssige betydning, som denne stilling indebar. Købmændene blev herefter viljeløse uddelere af, hvad trusterne behagede at levere, og det til priser, trusterne selv behagede at fastsætte. Dette ville blive følgen gennem en længere udvikling³⁹. Endnu et argument mod trusterne, der flere gange blev fremført, var, at statsmonopolet lå og lurede umiddelbart bag trustdannelserne⁴⁰. Tanken bag dette var nervøsiteten for, at staten og den store privatvirksomhed skulle indgå overenskomst om et statsmonopol.

Trustdannelse blev også forsøgt indenfor ølindustrien i 1923, da de store fabrikker søgte at kontraktbinde de københavnske øltappere på meget ugunstige betingelser. Forsøget medførte et protestmøde på foranledning af Det frisindede Landsparti den 19. juni 1923. Mødedeltagerne udtalte deres skarpeste misbilligelse, idet forehavendet efter deres mening ville udslette en hel branche indenfor mellemstanden og desuden i længden medføre en prisforhøjelse af en daglig forbrugsartikel. Ved denne lejlighed anmodede man regeringen om nedsættelse af en trustkommission⁴¹.

Et andet forsøg på trustdannelse blev foretaget under 1. verdenskrig af skotøjsfabrikanten Max Ballin. Ballin var en af landets største skotøjsfabrikanter. Han sad som repræsentant for branchen i læderkommissionen og kunne her øve stor indflydelse på prisregulering og andre foranstaltninger. Detailhandlerne anklagede ham for forsøg på at dominere hele den danske skotøjsindustri og desuden handelen, idet han i slutningen af krigen begyndte at anlægge egne udsalg rundt i landet. En sådan virksomhed var selvfølgelig uholdbar for skotøjsbranchen, idet Ballin-trusten herved kunne kontrollere priserne og avancerne og derved muligvis bringe branchen i miskredit hos det købende publikum ⁴².

Erhvervspartiet var desuden principiel modstander af statsmonopoler. Emnet havde fået en speciel paragraf i programmet af januar 1918: »Bekæmpelse af alle Statsmonopoler under hvilken som helst Form« ⁴³. Trods denne kategoriske paragraf har partiets medlemmer dog ikke udtrykt sig mod monopoler som jernbanedrift og postvæsen, som de dog skulle være modstandere af. Paragraffen retter sig især mod virksomheder som De danske Sukkerfabrikker, spritfabrikkerne og papirfabrikkerne, der drev deres virksomhed med statsmonopol. H. O. Hansen ankede således i sin tale i folketinget den 10. oktober 1923 over, at sukkerfabrikkerne havde en årlig fortjeneste på 15 millioner kroner. Han fandt, at det var for stor en fortjeneste for en virksomhed, der drev et statsmonopol. Priserne måtte være for høje ⁴⁴. Ovennævnte paragraf skyldes vel især, at regeringen netop i slutningen af 1917 havde planer om at danne et statsmonopol i tobaksindustrien – måske af præventive grunde. Protesterne blandt de erhvervsdrivende var talrige. Man mente, at tobaksmonopolet ville medføre en uforholdsmæssig fordyrelse og en kvalitetsforringelse af en enkelt, almindelig udbudt forbrugsartikel. Det ville forringe en dansk industrigren, der indtog et kvalitativt højt stade og som var i blomstrende udvikling ⁴⁵. Det planlagte tobaksmonopol blev ikke til noget, men planen har sikkert medført, at mange tilsluttede sig Erhvervspartiet, idet partiet netop benyttede monopolet i agitatorisk øjemed. H. O. Hansen argumenterede som partiets kandidat i april 1918 stærkt imod dette monopol ⁴⁶.

Erhvervspartiet var altså principielt modstander af trust- og monopoldannelser. Det skal dog hertil anføres, at adskillige helhjertede erhvervspartifolk ikke tilsluttede sig denne paragraf. Især indenfor københavnske håndværkerkredse har dette været tilfældet. Jul. Wulff skrev i *Dagbl. f. Industri og Haandværk* 1917, at danske truster aldrig kunne blive så store som i USA. Desuden var truster og andre storforetagender opstået på baggrund af den mindre næringsdrift ⁴⁷.

Det samme kan sikkert anføres angående ringdannelser, af hvilke Erhvervs-

partiet også principielt var modstander. Herved forstod man tæt samarbejde indenfor en bestemt branche med det formål at skabe enhedspriser, enhedsavancer eller andre fælles forhold. Ringdannelsen kunne også yderligere forpligte medlemmerne til at købe varer hos de fabrikker, der stod i forbindelse med ringen, eller til ikke at købe varer i fællesskab med købmænd uden for ringen. Ringdannelse havde i sin yderliggående form også lighed med trustsystemet.

Anklagen for ringdannelse kunne i visse tilfælde vendes mod de næringsdrivende selv, idet disses organisationer ofte indgik overenskomst om fællespriser. Håndværkerforeningerne benyttede meget ofte denne form for ringdannelse, hvorimod man i handelsforeningerne modsat henviste til pris-konkurrencen som det sunde princip. Det er sikkert ikke tilfældigt, at der ikke forekommer paragraffer om modstand mod ringdannelser i Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværks program af december 1917.

Faktiske eksempler på ringdannelser har det været vanskeligt at finde, måske fordi de skjuler sig i hemmelige aftaler blandt medlemmerne. Den 14. oktober 1921 anklagede H. O. Hansen i folketinget Københavns Bogtrykkerforening for ringdannelse⁴⁸; hvad bogtrykkerforeningen har gjort sig skyld i, siges ikke. Sandsynligvis har man dannet priskartel.

Trustloven

Disse delte synspunkter på trust- og ringdannelser har været medvirkende til, at partiets medlemmer modsatte sig en foreslået lov, der netop søgte at begrænse »fortrustningen« i næringslivet. En sådan lov blev fremsat i folketinget den 8. oktober 1919 af indenrigsminister Rode i forbindelse med afviklingen af den overordentlige kommissions prisreguleringer. Lovforslaget gik under navnet: »Midlertidig Lov om offentlig Tilsyn med visse Virksomheder«, også kaldet »trustloven«. Loven skulle kædes sammen med en lov om begrænsning af priser og avancer. Forslagets § 1 bestemte, at loven skulle anvendes på sådanne enkelte eller sammensluttede virksomheder med monopollignende karakter indenfor produktion, omsætning og transport, som kunne udøve en bestemmende indflydelse på priser og omsætningsforhold i det indenlandske marked. § 1 besluttede videre, at lovens bestemmelser kunne anvendes mod et fællesskab indenfor et erhverv eller anden ensartet optræden til regulering af pris- eller omsætningsforhold, så at virkningen deraf, selv om virksomheden ikke foretog en videregående sammenslutning, var af ovennævnte monopolagtige karakter. Resten af lovforslaget drejede sig om sammensætningen af lovens tilsynsråd og dets virke⁴⁹.

I folketinget var der enighed om denne trustlov blandt socialdemokraterne,

de radikale og Venstre, hvorimod de konservative blev delt på forslaget. En storkapitalistisk fløj af partiet udtrykte sin modstand med den begrundelse, at trustsammenslutningerne netop var tidens løsen og den billigste produktionsmåde. Denne fløj fandt det desuden forkert at begrænse produktionen på grund af de vanskelige tider⁵⁰. A. Fraenkel stemte imod forslaget, idet han ønskede en klarere definition af lovens virkningsområde, således at de berørte virksomheder ikke kunne være i tvivl om, at loven gjaldt for deres vedkommende. Desuden burde en sådan lov kun gælde virksomheder med monopolagtig karakter⁵¹. De to konservative folketingsmænd Asger Karstensen og professor Laur. Birck stemte for forslaget⁵².

Da forslaget var til debat i folketinget, deltog Erhvervspartiets folketingsmand Laur. Jensen ikke, hvilket er underligt, da hans parti tilkendegav en meget markant holdning til lovforslaget i avisartikler og på møder. Årsagen hertil kendes ikke. Han har muligvis været syg. Nogle måneder senere blev han opereret for en galdestenslidelse. Han kunne dog ikke nære tvivl om holdningen hos sine fæller. Man var imod. Baggrunden for modstanden var, at man i lovens § 1 så et middel for staten til at gribe ind i erhvervenes organisationer og disses arbejde for standen. En resolution, der blev vedtaget den 30. marts 1920 på et protestmøde i de næringsdrivendes organisationer, udtrykker nærmere standens holdning. Lovforslaget var aldeles ikke en lov, der sigtede mod misbrug fra truster eller ringdannelser, der indtog en monopolstilling. Derimod var det en altomfattende statskontrol, der ville give myndighederne adgang til på unødvendig og nærgående måde at blande sig i de enkelte virksomheders og organisationers indre forhold⁵³. Grosserer P. A. Petersen, Erhvervspartiets kandidat i østre storkreds ved det kommende valg, vovede endvidere at påstå, at de store truster, ØK o. lign. var undtaget fra loven. Love som trustlov, avancelov og valutlov tilsigtede alene at give den suveræne myndighed mulighed for at gribe ind på alle privatnæringslivets områder. Trustloven og en i marts måned foreslået avancelov var kun en fortsættelse af den forhadte augustlov fra 1914⁵⁴.

Påskekrisens udbrud i slutningen af marts 1920 hindrede imidlertid trustloven i at blive vedtaget i landstinget, men den nye venstregering genfremstillede forslaget i uændret form november samme år⁵⁵. Reaktionen blandt mellemstandens organisationer var fortsat negativ. Håndværkerne regnede med, at lovens § 1, stk. 2 var en anvisning på at bringe mestrenes prisoverenskomster, der var absolut nødvendige for mellemstandens beståen, og som hindrede illoyal konkurrence, ind under et tilsyn, der ville indebære, at mesterforeningerne kom under socialdemokratisk kontrol. Man fandt derfor loven uretfærdig og mellemstandsfjendsk, og man måtte rejse den stærkeste modstand⁵⁶.

En duplikeret skrivelse fra De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation bemærkede til lovforslaget bl. a., at det gav udgangspunkt for en vidtgående indskrænkning i erhvervslivets frihed og pegede direkte hen mod et økonomisk system, som så et af sine hovedformål i de private erhvervs tilintetgørelse. Skrivelsen sagde videre, at det jo også var en velkendt sag, at der fra det socialdemokratiske partis side var rejst krav om en videre udbygning af de økonomiske ideer, som rummedes i det foreliggende regeringsforslag om tilsyn med erhvervene ⁵⁷.

Loven blev aldrig vedtaget, idet Venstre og de konservative fandt, at de ekstraordinære tilstande, der på grund af verdenskrigen kunne retfærdiggøre loven i 1920, ikke længere var tilstede. Rode fremsatte uden held atter loven i 1923 ⁵⁸ og 1925.

Det er vanskeligt at gennemskue, om trustloven virkelig var vendt mod de næringsdrivendes organisationer. P. A. Petersen har sikkert ikke ret, når han udtalte, at de store kapitalsammenslutninger var undtaget fra loven. Det stod ingen steder. Hans udtalelse var en politisk udtalelse med det formål at vinde stemmer for Erhvervs partiet ved det kommende valg. Dog er det klart, at loven også kunne vendes mod organisationerne og disses prispolitik. Socialdemokraterne har ønsket loven benyttet hertil. Landstingsmand Bramsnæs udtalte således under debatten november 1920: Indenfor håndværket førtes der af foreningerne en prispolitik, der trængte til nøjere eftersyn. Der var eksempler nok på, at der i entrepriser var beregnet en ganske ublu avance ⁵⁹.

De næringsdrivende var ikke villige til at feje for deres egen dør. De ønskede ikke en lov, der kunne give staten mulighed for at øve indflydelse på deres priser og avancer, da man havde den opfattelse, at det kunne skade det frie initiativs udfoldelse. Man tilbageviste skarpt alle de mange angreb på priser og avancer, der i tidens løb blev rettet mod standen, og disse angreb var i sandhed mange. Detailhandlerne fandt, at priserne måtte styres gennem sund konkurrence blandt kollegerne, og denne konkurrence ville blive hæmmet af statens indblanding. Håndværkerne fandt det naturligt, at de enkelte brancher havde et vist samarbejde med hensyn til priser for at forebygge illoyal konkurrence fra fuskernes side. Af ovennævnte grunde undlod man i Erhvervs partiet indtil 1922 at fremsætte et konstruktivt forslag til løsning af trustproblemet trods partiets formålsparagraf i denne henseende.

I de nye formålsparagraffer af april 1922 er der imidlertid indsat en trustparagraf, der klart tilkendegav, at partiet nu markerede sig i spørgsmålet, endda ved at følge principperne i ovennævnte trustlov. »Fremme af en Lovgivning, som giver Staten Indseende med Monopoler og saadanne Truster og Ringdannelser samt Priskarteller, som med Udelukkelse af Frikonkurrence

er i stand til at diktere Befolkningen Betingelser og Priser for Varer, hvis Fremstilling eller Salg er under de paagældende Virksomheders Kontrol«. Senere i paragraffen blev det nævnt, at en eventuel trustkommission ikke måtte hindre kollektivaftaler, der havde til hensigt at forebygge illoyal konkurrence eller hindre sammenslutninger, som kunne være gavnlige for konkurrencen med udlandet⁶⁰. Paragraffens indsættelse og Erhvervspartiets ændrede holdning skyldtes Asger Karstensens indflydelse. Karstensen havde forladt Det konservative Folkeparti i 1920 som følge af dette partis holdning til trustspørgsmålet og partiets – efter Karstensens mening – storkapitalistiske dominans. Karstensen havde ved forhandlingerne med Erhvervspartiet under udvidelsesplanerne krævet en markant trustpolitik⁶¹.

Erhvervspartiet blev sprængt bl. a. på grund af denne paragraf. Noget tyder på, at det netop har været Erhvervspartiets, af modstanderne kaldet »storkapitalistiske« fløj, der ikke kunne følge denne politik. Det var i udpræget grad Haandværkerforeningens oldermænd, der ikke kunne feje for deres egen dør.

I dette kapitel er foreløbig gennemgået mellemstandens og Erhvervspartiets holdning til Socialdemokratiet og de »socialistiske Eksperimenter« og ligeledes holdningen til kapitalistiske sammenslutninger ud fra ønsket om at bevare den næringsdrivende mellemstand. Selv om mellemstanden i dette system, som navnet tilkendegiver, befinder sig mellem disse samfundets to poler, var man dog indenfor standen langt fra enig om en fælles politik. Denne forskel i synspunkter indenfor mellemstanden søgte Erhvervspartiets ledere uden held at fjerne. Den resulterede som ovenfor nævnt endda i partiets sprægning 1922.

Allerede i forbindelse med partiets forberedelse sås divergerende synspunkter. Blikkenslagermester J. P. Sørensen, Trønninge, skrev kritiske artikler i Dagblad for Industri og Haandværk mod den opfattelse, at mellemstandens fjender først og fremmest var socialdemokraterne. Sørensen så mellemstandens største fjende i stordriften, der truede med at kvæle de små erhvervsdrivende⁶². Hertil svarede redaktøren af bladet, Jul. Wulff, at man ikke skulle være nervøs for truster og stordrift, der aldrig kunne komme til at tage sådan et opsving som i USA.

Desuden byggede stordrift til syvende og sidst på de småforetagender, der gennem den enkeltes driftighed var forudsætningen for alt, hvad der kunne blive stort⁶³. Her sås altså klart, at den lille håndværker aldrig kunne følge Jul. Wulff og dennes kapitalistiske synspunkter. Jul. Wulff har i det hele taget trods sit store agitationsarbejde været en belastet person i visse af Erhvervspartiets kredse. Det er anført i afsnittet om middelstandsforeningerne, at Jul. Wulff

og håndværkerforeningernes ledere blev betragtet som storkonservative⁶⁴. Deres storindustri-synspunkter var også genstand for voldsom kritik fra lederne side i Det frisindede Landsparti⁶⁵. Lignende forhold har som nævnt muligvis også været årsag til formanden for De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation, grosserer Buncks optræden. Bunck kunne acceptere Erhvervs partiet som støtteparti til Det konservative Folkeparti. Da Laur. Jensen bevidst søgte at skabe et selvstændigt parti og i denne forbindelse uddybede svælget til de konservative, måtte Bunck trække sig ud. Her er altså foreløbig vist en kløft, der lå mellem standens små og store udøvere, således at en fælles politik var vanskelig at etablere.

Kampen mod embeds- og bestillingsmænds bierhverv

Kampen mod tjenestemændenes bierhverv skete også ud fra ønsket om at bevare de selvstændigt erhvervsdrivendes antal og omsætning. Om denne kamp var der imidlertid enighed i alle den næringsdrivende mellemstands rækker. I de taler, der blev holdt ved Erhvervs partiets møder, blev der fremdraget mange eksempler herpå, men der blev aldrig udarbejdet en statistik, der kunne afsløre denne efter Erhvervs partiets mening uretfærdige konkurrence. Disse funktionærers bierhverv kunne optræde under mange forskellige former. Eksempler på, at tjenestemandens kone drev en eller anden form for detailhandel, var talrige. Statstjenestemænd (postbude, jernbanefunktionærer) drev ofte et mindre håndværk i deres fritid, i mange tilfælde uden kendskab til faget. Desuden blev det fremført, at statstjenestemænd drev agentur for en fabrik og endda i visse tilfælde benyttede deres arbejde til at hverve kunder. Dette havde de gode muligheder for, hvis de i forbindelse med deres arbejde besøgte mange husstande. For de næringsdrivende var det ligeledes utilfredsstillende, at pensionssikrede tjenestemænd kunne løse næringsbevis, uden at de derved mistede deres pension, idet pensionssikrede borgere derved tog pladsen op for ikke-pensionssikrede borgere. Man fandt, at det var uretfærdig konkurrence fra personer, der i kraft af deres faste lønninger og pensionsret havde en væsentlig konkurrencefordel⁶⁶.

Emnet havde tidligere været fremdraget af organisationerne. Således var der på foranledning af disse blevet nedsat et rigsdagsudvalg i 1910 til undersøgelse af sagen. Et forslag om totalforbud mod, at tjenestemænd personligt eller ved hustru måtte drive selvstændig næring, blev dog forkastet⁶⁷.

På lokalt plan har man haft problemet tæt på. Derfor fik det et selvstændigt programpunkt hos middelstandsforeningerne, da disse blev stiftet i Århus og Silkeborg i 1915⁶⁸.

I Erhvervs partiets program af januar 1918 læser man dog ikke direkte par-

tiets stillingtagen til problemet. Her indgår det som en bestanddel i partiets ønske om en revision af næringsloven (jfr. nedenfor s. 121 f.).

I sommeren 1919 blev problemet imidlertid atter aktuelt, da der under folketingets overordentlige samling blev fremsat et lovforslag om statens tjenestemænd. Dette lovforslags § 44a sagde blandt andet, at tjenestemændene kunne have beskæftigelse udenfor statens tjeneste for så vidt og i det omfang, det var foreneligt med den samvittighedsfulde udførelse af deres pligt som tjenestemænd og med den for stillingen nødvendige agtelse og tillid. Tjenestemanden skulle i så fald skriftligt gøre anmeldelse for ministeren eller den ministeren underordnede myndighed, som havde ansættelsesret til pågældende tjenestestilling, inden han kunne påbegynde en forretning⁶⁹.

Naturligvis måtte Erhvervspartiet forholde sig skarpt overfor denne legalisering af tjenestemandens bierhverv. Folketingsmand Laur. Jensen svarede med et modforslag om totalt forbud: ingen tjenestemand måtte kunne få borgerskab eller næringsbevis, så længe han var i statens tjeneste, og ingen tjenestemand måtte drive agentur eller holde butik, så længe han var i statens tjeneste, da dette ville påføre det frie erhvervsliv unødigt konkurrence⁷⁰.

Den 5. august 1919 indkaldte Erhvervspartiet sine medlemsorganisationer til et protestmøde om sagen og for at støtte Laur. Jensens lovforslag. På dette møde oplyste Laur. Jensen i sin tale, at de 138.000 næringsdrivende gennemsnitligt ikke nåede op på de lavestlønnede tjenestemænds indtægtsniveau, idet 92 % af standen havde lavere indtægt. Laur. Jensen anførte som bevismateriale visse lønsatser for de lavestlønnede tjenestemænd og sluttede, at konkurrencen fra statens tjenestemænd under ingen omstændigheder kunne tolereres. I en resolution nedlagde man en alvorlig protest mod, at der blev givet tjenestemændene mulighed for at drive lovlig næringsdrift ifølge lovforslagets § 44 og i det hele taget at påføre næringslivet konkurrence⁷¹.

Et lignende møde blev afholdt i Århus den 8. august 1919.

Laur. Jensens lovforslag blev alligevel forkastet ved 3. behandling den 29. august 1919 med 69 stemmer mod 2, og det egentlige lovforslag om statens tjenestemænd blev vedtaget og stadfæstet den 12. september 1919. Den anden tilhænger af Laur. Jensens modforslag var formanden for Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk, bagermester Johs. Pitzner. Han kunne i denne sag følge Erhvervspartiet. De øvrige konservative stemte imod. Mange af Erhvervspartiets talere fremhævede dette som et bevis på, at Det konservative Folkeparti havde svigtet mellemstanden trods sine intentioner fra 1915. Endnu et argument for Erhvervspartiets eksistensberettigelse. Afstemningstallene viser imidlertid, at mulighederne for et totalt forbud var svage. I efterfølgende finanslovsdebatter, der gerne blev benyttet af alle par-

tier til generaldebat om mange principielle spørgsmål, undlod partiets ordfører H. O. Hansen dog ikke at fremsætte partiets principielle modstand ⁷².

Problemet om embedsmænds og bestillingsmænds frie næring blev ligeledes fremført i en speciel paragraf i Erhvervs partiets nye program af april 1922. Her stod blandt andet, at en vellønnet embeds- og funktionærklasse, der socialt stod på højde med samfundets øvrige mellemklasse, ville sikre samfundet den bedste og mest økonomiske administration. Senere i paragraffen henvises til, at statens og kommunernes tjenestemænd og disses hustruer ikke burde kunne løse borgerskab til næringsdrift, med den begrundelse, at samfundet måtte være interesseret i, at der skabtes så mange selvstændige hjem som muligt. Løsningen på problemet måtte altså være, at embedsmændene fik en så tilstrækkelig løn, at de ikke af økonomisk nødvendighed måtte erhverve sig en indkomst på anden måde ⁷³.

Naturligvis måtte man også i embeds- og tjenestemandskredse være interesseret i, at lønnen var så tilstrækkelig, at man ikke var nødsaget til at drive næring ved siden af. Trafikmester ved statsbanerne, Høegsgaard, forsøgte ved flere lejligheder at starte en tjenestemandorganisation med det formål netop at forbedre tjenestemændenes lønninger. Han trådte, som repræsentant for tjenestemændene, i samarbejde med Erhvervs partiet i forbindelse med partiets udvidelsesplaner i januar 1922. Høegsgaard må således have medvirket under udarbejdelsen af tjenestemandsparagraffen § 13 i programmet fra april 1922. Muligvis er det ham, der har ønsket følgende passus indsat »I erhvervs mæssig Henseende med Henblik paa Udnyttelse af Fritid stilles Samfundets Embedsmænd og Funktionærer selvfølgelig lige med alle andre Statsborgere« ⁷⁴. Man har sandsynligvis tænkt på, at tjenestemændene måtte beskæftige sig med »fri næring« i modsætning til »bunden næring«, hvortil der krævedes næringsbevis.

Toldspørgsmålet

Toldspørgsmålet medvirkede i udpræget grad til at understrege splittelsestendenserne indenfor Erhvervs partiet. Det er sandsynligvis årsagen til, at partiets første formålsprogram ikke indeholder en toldparagraf. Man har været klar over, at der var delte meninger herom indenfor den næringsdrivende mellemstand. Håndværket og den mindre industri var tilhænger af beskyttelsestold, hvorimod detailhandelen i større grad hældede til frihandel. Forfatterne af programmet har derfor fundet det tilrådeligt helt at udelade en toldparagraf.

Den eksisterende toldlov blev vedtaget den 5. maj 1908 ⁷⁵. Den daværende venstre regering førte denne toldlov i frihandelsvenlig retning. Den

gjorde det ud fra den principielle opfattelse, at det danske pris- og lønniveau måtte reguleres automatisk efter verdensmarkedspriserne. Derfor vandt partiet Højre og Fællesrepræsentationen for dansk Industri i deres agitation kun ringe gehør for deres synspunkter om beskyttelsestold for den voksende danske industri.

Fællesrepræsentationens toldpolitik blev annonceret i formålsprogrammet af december 1917: »Opretholdelse af et passende Værn for Danmarks Næringsveje overfor Udlandets Angreb paa disse gennem Overproduktion og Exportpræmier, for at Landets produktive Kraft kan bevares og udvikles, og det kan gøres saa uafhængigt som muligt at fremme Tilførsel«⁷⁶. Det var en klar tilkendegivelse af ønsket om beskyttelsestold. Samme synspunkt blev udtrykt i Medlemsblad for Københavns Haandværkerforening den 15. oktober 1917, hvor man skrev, at den lave indførselstold formindskede produktionen og fremmede arbejdsløsheden, hvorimod hele erhvervslivet ville blomstre og arbejdsløsheden være et ukendt begreb, hvis man gennemførte en fornuftig beskyttelsestold. Artiklens forfatter skrev videre, at dette var håndværkerpolitik, der rent og skært fulgte sagen for erhvervenes skyld og ikke for politiske partiers skyld⁷⁷. Da Erhvervssamvirket blev dannet den 15. januar 1918, skete det på foranledning af de to store detailhandlerorganisationer. Håndværkerorganisationen havde endnu ikke bestemt sig for tilslutning. Som nævnt i det historiske afsnit opgav Fællesrepræsentationen tanken. Dennes formålsprogram gik dog på flere punkter ordret over i Erhvervspartiets program, men man undlod at medtage ovennævnte toldparagraf. Modstanden mod beskyttelsestold har været for stor blandt detailhandlerne. Disse fremførte jo gang på gang som princip frikonkurrencen som middel til at holde priserne nede. Dette princip måtte vel også gælde internationalt.

I løbet af 1918–19 indmeldte imidlertid en række håndværkerforeninger sig i Erhvervspartiet, og da Københavns Haandværkerforening i juli 1919 meldte sig ind i partiets Københavnsafdeling, var håndværkerfløjen blevet så stærk, at den måtte influere på partiets program. I en mindre programudvidelse april 1920 indsatte man derfor ordret ovennævnte toldparagraf fra Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk⁷⁸.

Det er ikke lykkedes at erfare noget om forhandlingerne i forbindelse med udarbejdelsen af partiets første formålsprogram. Indsættelsen af toldparagraffen har dog sikkert været ubehagelig for mange. Hvor markant standpunkterne angående toldspørgsmålet var, kan man få et indtryk af ved at nævne synspunkterne hos to af partiets ledende fortalere. Den ofte citerede konsulent og redaktør Jul. Wulff førte gennem hele sit virke for erhvervs politik samtidig en kamp for indførelse af beskyttelsestold. En skarp kon-

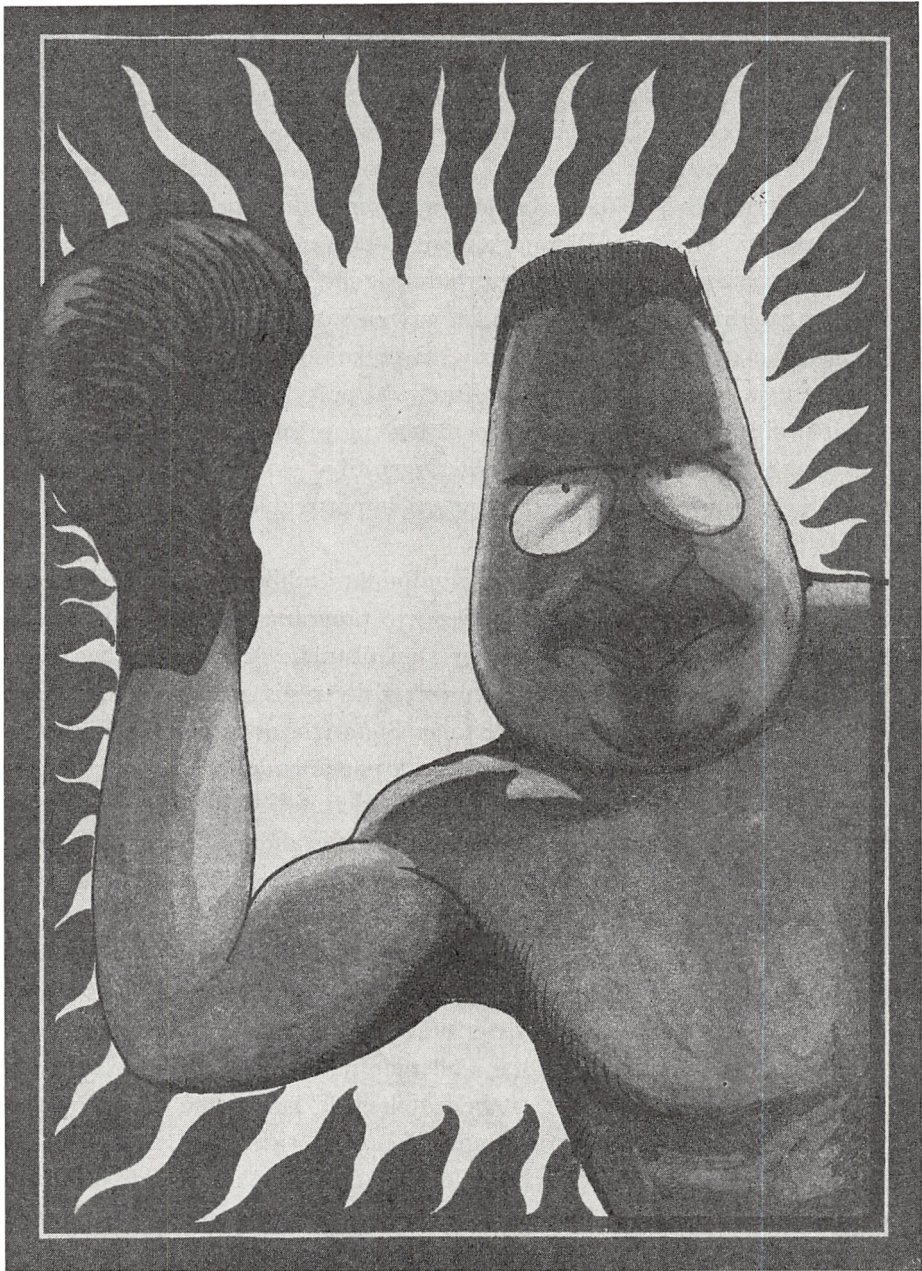
trast til hans synspunkter fremførtes af frugthandler P. A. Hamborg⁷⁹ i en artikel i Frugthandlerbladet den 28. september 1921. P. A. Hamborg skrev, at enhver købmand måtte være tilhænger af frihandel, da dette var midlet til at få priserne ned, idet man fulgte verdensmarkedspriserne. Man måtte ned med priserne, fordi købeevnen i 1921 forringedes. Derfor var Hamborg enig med regeringen i at modarbejde kravet om industribeskyttelse⁸⁰.

Da verdenskrisen nåede Danmark i 1921, blussede tolddebatten for alvor op. Det valutasvage Tysklands varer strømmede ind i Danmark, og den danske industri var derfor hårdt presset, hvilket gav en større arbejdsløshed. Venstre-regeringen modsatte sig imidlertid krav fra de konservative og fra industriens og håndværkets organisationer om indførelse af beskyttelsestold med det argument, at problemet måtte klares gennem løn- og prisnedsættelser. Den finansielle stilling under krisen tvang dog regeringen til at gennemføre en luksustold i begyndelsen af 1922 og senere på året en importregulering af skotøj og tobaksvarer⁸¹.

Erhvervs partiet måtte nu også tage standpunkt i toldlovsdebatten. Det skete i forbindelse med partiets udvidelse. Det nye programs toldparagraf lød: »I Toldlovgivningens Grundprincipper bør man tilstræbe det friest mulige Handels-samkvem mellem Nationerne, men vort Erhvervsliv maa paa den anden Side ikke savne Foranstaltninger, der tager Sigte paa at afbøde de Forholdsregler, Udlandet maatte træffe gennem Eksportpræmiesystemet eller andre Foranstaltninger, der vedrører Konkurrence udefra«⁸². Man tog altså principielt stilling for frihandel, men under krisetilstanden accepterede man en nødvendig beskyttelsestold. Man havde altså i den principielle opfattelse bevæget sig bort fra beskyttelsesparagraffen af april 1920.

Paragraffen står ikke anført mellem de synspunkter, Asger Karstensen ønskede gennemført for at indtræde i partiet. Det har ikke været nødvendigt for ham. Man har sandsynligvis været enige om at gå mod protektionismen som princip. Asger Karstensen udtalte allerede på et møde i Handelsgartnerforeningen den 19. januar 1921, at beskyttelsestold kun tjente de store kapitalinteresser. De mindre erhverv kunne ikke være tjent med at betale det dobbelte for en engelsk eller tysk klædning, for derved at opretholde en dansk fabrik. Karstensen ønskede ikke at have medansvaret for imødekommelse af slige storindustrielle krav. Toldbeskyttelse ville være en hæmning mod at vende tilbage til frie forhold. Hvis man skulle gennemføre en toldordning, burde den tage hensyn til den almindelige forbruger⁸³.

Købmand H. Holm, Charlottenlund, skrev i Erhvervsbladet den 6. maj 1922, at partiets nye program blev en skuffelse for protektionisterne⁸⁴. Med »protektionisterne« mente Holm modstanderne af det nye program, og blandt

Redaktør Asger Karstensen, 1874-1945.

Som konservativ politiker gjorde Karstensen i de to første årtier af dette århundrede et stort arbejde for at tilpasse det gamle Højre til den nye situation efter systemskiftet 1901. Han spillede en ledende rolle ved oprettelsen af Det konservative Folkeparti; men personlige angreb foranledigede i 1920 hans udtræden af partiet. Modsætningsforholdet til Alex. Foss' fløj trak han skarpt op i pjecen »Et Opgør« fra 1921, som ovenstående tegning hentyder til. Karstensens fremstilling som den berømte franske bokser Georges Carpentier antyder samtidig tonen i debatten – men tegningen er før, Carpentier i juli samme år blev slået af Jack Dempsey. (Klods-Hans 4. feb. 1921).

dem har han især tænkt på oldermandskredsene. En af deres talsmænd, Jul. Wulff, anførte, at Erhvervs partiets tre folketingsmænd var blevet valgt af håndværk og industri under fanen »bevarelse af den bestående beskyttelse«⁸⁵. Wulff havde egentlig ret heri, idet programmet fra april 1920 med beskyttelsesartiklen jo stammede fra Fællesrepræsentationens program, var indsat på foranledning af den københavnske håndværkerforenings medlemmer og dannede grundlag for folketingsmændenes virke.

Disse divergerende synspunkter på toldproblemet har været en tungtvejende årsag til partiets sprængning. Selv om der var håndværkere og handlende på begge fløje af det sprængte parti, er der dog grund til at mene, at det især har været medlemmerne fra Københavns Haandværkerforening, der fulgte den protektionistiske linie. Laur. Jensen fulgte denne fløj ud af partiet, men han tilsluttede sig senere frihandelspartiet Venstre.

Det frisindede Landsparti søgte efter sprængningen at føre en toldpolitik efter sine principper. Folketingsmand H. O. Hansen fremførte således 23. februar 1923 i folketinget partiets ønske om et krisetoldværn eller importregulering for at hindre de billige varer fra valutasvage lande i at oversvømme landet⁸⁶.

Næringslovens revision

Endnu et punkt, der afdækkede uoverensstemmelser mellem handel og håndværk med stridigheder indenfor Erhvervs partiet til følge, var de forsøg på en revision af næringsloven, der blev påbegyndt med den store næringslovs-kommissions nedsættelse i 1921.

Paragraf 7 i Erhvervs partiets formålsprogram af januar 1918 lød: »Næringslovens Revision, der bygges paa retfærdig Hensyntagen til alle Sider«⁸⁷. Denne paragrafs vage ordlyd står noget i kontrast til den betydning, de næringsdrivendes organisationer siden 1857 tillagde en revision af næringsloven. Forklaringen herpå må være, at forfatterne forstod vanskeligheden ved at få fennemført en sådan revision. Man var klar over de mange synspunkter, der rørte sig i fagorganisationerne og partierne angående denne sag, og som måtte koordineres for at få gennemført en fyldestgørende næringslov. Indenfor Erhvervs partiets egen forventede medlemsskare – især handel og håndværk – var der divergerende synspunkter på visse områder. Desuden var emnet så omfattende, at det ville være vanskeligt forud at udtrykke konkrete ønsker. Derfor satsede man i første række blot på at få påbegyndt et revisionsarbejde.

Den gældende næringslov var som nævnt stadig loven af 1857, der indførte de liberalistiske ideer i erhvervs livet. I de følgende år var man inden for

byerhvervene tilbøjelige til at tilskrive sine vanskeligheder indførelsen af næringsfriheden⁸⁸. Ønsket om en revision blev forstærket af konjunkturomskiftelserne og ændringerne i erhvervsstrukturen i forbindelse med byernes og industriens udvikling⁸⁹.

I 1890 lykkedes det på initiativ af Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk og handelsorganisationerne at få regeringen til at nedsætte en næringslovskommission. Fra handelens side var man dog noget tilbageholdende, idet mange af organisationernes ledere, især inden for Grosserer-Societetet var modstandere af en revision⁹⁰. Den nyopståede stand af detailhandlere og disses organisationer blev imidlertid ikke indbudt til kommissionsarbejdet. Denne negligering resulterede i oprettelsen af detailhandlerorganisationen: De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation. Næringslovskommissionen afgav betænkning i 1893. I denne forbindelse må det være tilstrækkeligt kort at anføre tendensen i betænkningen, der klart gik imod den hidtil eksisterende næringsfrihed. Kardinalpunktet hos håndværket var kravet om indførelse af tvungne fagprøver for dem, der ønskede at drive håndværk. Argumentationen herfor var ønsket om at begrænse konkurrencen fra storkapitalen, der ellers kunne oprette filialer i ubegrænset mængde. Med tvungne fagprøver kunne man begrænse dette. Desuden ville man herved kunne begrænse konkurrencen fra fuskere. For handelens vedkommende ønskede man især en begrænsning i konkurrencen fra det voksende antal brugsforeninger, udelukkelse af borgerskab i flere kommuner, et krav, der var vendt mod storkapitalen, og desuden en begrænsning i retten til »omløben med varer«, hvilket vil sige en begrænsning i handelsfolks ret til salg ved kundernes døre⁹¹.

Kommissionsbetænkningens behandling i rigsdagen blev en fiasko. Liberalisterne havde ikke i sinde at opgive deres principper. Derfor stemte de imod lovforslaget⁹². Samtidig forbedredes konjunkturerne for byerhvervene i slutningen af 90'erne, hvilket fjernede en del af argumentationen for næringslovsrevisionen. Denne blev da heller ikke vedtaget.

Ønsket om en næringslovsrevision blev atter fremsat under krigen. Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk gav således atter udtryk for sit kardinalønske i formålsprogrammet af december 1917: »Revision af Næringsloven i saadan Retning, at den faglærte Mester styrkes mod Konkurrence fra ikke-faglærte. Kun faglærte Mestere bør have ret til at uddanne Lærlinge«⁹³. Erhvervspartiet fulgte af ovennævnte grunde ikke Fællesrepræsentationens markante stillingtagen i denne paragraf.

Udviklingen i erhvervslivet var fortsat til ugunst for den næringsdrivende mellemstand. Enkelte eksempler er allerede nævnt. Således understregede

stordriften inden for handel og håndværk, tjenestemændenes bierhverv og de mange brugsforeninger denne udvikling.

Forholdene bevirkede, at Erhvervs partiet benyttede alle lejligheder til at udtrykke ønsket om en revision af næringsloven. Det må anføres, at nedsættelsen af den nye næringslovskommission af 15. april 1921 skete på initiativ af Erhvervs partiets folketingsmand H. O. Hansen. Denne udtrykte under finanslovsdebatten i folketinget den 20. oktober 1920 ønsket herom. Hans motivering herfor var fabrikernes stigende oprettelse af udsalg, der overflødiggjorde det tilsvarende antal erhvervsdrivende ⁹⁴.

Behandlingen angående nedsættelse af næringslovskommissionen gik glat igennem rigsdagen. Alle partier var enige om ønskeligheden af en revision af den forældede lov af 1857.

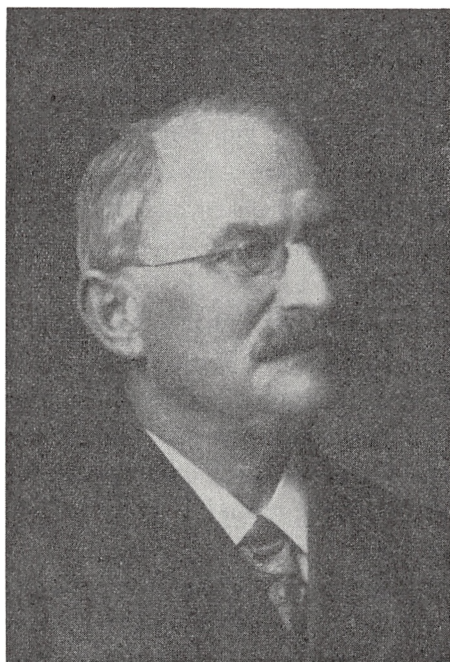
Erhvervs partiets størrelse berettigede ikke partiet til at få sæde i kommissionen. Dennes formand, departementchef i handelsministeriet Busch Nielsen, gav dog H. O. Hansen en plads som repræsentant for de ikke udvalgsberettigede partier ud fra den betragtning, at han på grund af sin profession som cigarhandler ejede en vis fagkundskab. Fagkundskaben prægede i øvrigt kommissionens sammensætning, idet der var repræsentanter fra samtlige større fag- og forbrugerorganisationer. Heriblandt var tre desuden medlemmer af Erhvervs partiet: købmand J. G. Schjær fra »De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark«, hans suppleant smørhandler, bankdirektør Ludv. Poulsen og desuden oldermand, malermester Claus J. Olsen fra »Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk«. Erhvervs partiet var altså fast repræsenteret af tre blandt kommissionens 28 medlemmer. Det må dog her anføres, at de organisationsvalgte var ansvarlige overfor deres organisationer, der ikke havde noget at gøre med Erhvervs partiet ⁹⁵.

I betragtning af den betydning, Erhvervs partiet havde tillagt en revision af næringsloven, er indsatsen fra Erhvervs partiets egen repræsentant i kommissionen ret skuffende. H. O. Hansen tog kun ordet i kommissionen ganske få gange ⁹⁶. Han udtalte sig første gang den 2. marts 1922 under den principielle debat om næringsforhold. Adgangen til at drive erhverv skulle være så let som muligt. Desuden skulle tjenestemændenes forhold ifølge H. O. Hansens ønske ordnes gennem denne næringslov og ikke som foreslået af de øvrige i en særskilt tjenestemandsløve. H. O. Hansen gav i udtalelsen udtryk for et liberalistisk standpunkt. Dette stod imidlertid i skærende kontrast til det standpunkt, Claus J. Olsen havde taget, idet denne ikke ønskede mere næringsfrihed, men derimod en skærpelse i retning af 6 års faguddannelse, kendskab til bogholderi og kalkulation – efter norsk forbillede. H. O. Hansens udtalelse passede bedre til den opfattelse, J. G. Schjær dagen før havde givet

udtryk for⁹⁷. Schjær ønskede en vis fagkundskab i retning af kendskab til regnskabsførelse og bogholderi, men ønskede ellers ikke en skærpelse. I øvrigt ønskede Schjær afskaffelse af næringsforskellen mellem grosserer og detailhandler af praktiske grunde.

H. O. Hansen havde i ovenstående bemærkninger givet udtryk for den nye linie, der blev udtrykt i Erhvervspartiets kommende program af april 1922. Den principielle opfattelse i næringslovparagraffen lød: »Grundprincippet i vor Næringslovgivning bør tilstræbe at skabe de flest mulig selvstændige Erhvervsvirksomheder, dog under Hensyn til fornøden faglig Uddannelse, da selvstændigt Arbejde skærper Energien og avler Fremdrift, som er Grundlaget for Samfundets økonomiske Fremgang. – Der bør gives alle Samfundsborgere, som ikke har offentlig eller anden fast Ansættelse, den friest mulige Adgang til at erhverve Næringsadkomst –«⁹⁸.

Også på andre områder viste der sig en principiel forskel mellem håndværk og handel. Håndværkerrepræsentanterne udtalte sig flere gange mod en begrænsning af håndværkets ret til at have flere udsalg, da det ville være et indgreb i nuværende rettigheder⁹⁹. Hertil udtrykte Ludv. Poulsen, der den 6. april 1922 var suppleant for J. G. Schjær, at hans organisation ønskede at begrænse udsalgsretten stærkt, således at man overhovedet kun kunne erhverve næringsadkomst til at drive handel fra ét sted, og ikke som efter gældende lov fra ét sted i hver kommune, idet organisationen betragtede det for et gode for samfundet, at der blev skabt så mange selvstændige hjem som muligt. Ludv. Poulsen udtalte sig på sin organisations vegne. Han var desuden på det tidspunkt med til at udarbejde Erhvervspartiets nye program, der angående ovennævnte lød: »Enkeltpersoner, Ægtefæller, Aktie- og Andelsselskaber bør ikke kunne erhverve Næringsadkomst til at drive Virksomhed mere end eet Sted. Virksomheder, hvis Art naturligt kræver et større Virkefelt, bør dog kunne undtages fra denne Regel –«¹⁰⁰. Den 31. maj udtalte Ludv. Poulsen sig i samme retning. Hans organisation ønskede kun et næringsbrev til en handlende et sted. Samme person burde ikke stå som leder, direktør eller bestyrelsesmedlem i mere end et andels- eller aktieselskab, som drev forretning i samme branche. Desuden burde bestyrelsesmedlemmerne løse næringsbrev. Bemærkningen faldt næsten ordret sammen med følgende sætning i Erhvervspartiets næringslovparagraf: »Samme Person bør ikke kunne være Leder af eller i Bestyrelsen for mere end et Aktie- eller Andelsselskab, som driver Virksomhed af samme Art –«¹⁰¹. Ludv. Poulsen udtalte altså både sin organisations: De samvirkende Købmandsforeningers, og Erhvervspartiets synspunkt. I denne forbindelse må man nævne, at grosserer Bunck og boghandler Wiene, der repræsenterede De københavnske Handelsforeningers Fæl-

Købmand Johan G. M. Schjær, 1861–1938. Malermester Claus J. Olsen, 1864–1942.

Schjær var fra 1901–17 borgerrepræsentant for Det radikale Venstre, men gik herefter over til Erhvervs-partiet, som han var medstifter af. Selv om han opstillede som folketingskandidat allerede i 1918, blev han først indvalgt i 1920. Hans virke i Folketinget kom kun til at strække sig over nogle måneder, idet han ikke blev genvalgt ved valget i september 1920.

Claus Olsen beklædte en lang række tillidposter inden for danske håndværkerorganisationer. I 1918 opstillede han som kandidat for Det konservative Folkeparti, men hverken ved denne lejlighed eller i 1920, da han opstillede for Erhvervs-partiet, blev han indvalgt i Folketinget.

lesrepræsentation udtrykte samme opfattelse om næringsdriftens udbredelse. Erhvervs-partiet fulgte altså detailhandelens synspunkt, hvorimod afgrænsningen fra håndværkets synspunkt var tydelig. Billedet passer således godt ind i det sædvanlige billede af splittelsestendenserne i partiet, således som de er blevet skildret i to foregående småkapitler.

Handel og håndværk kunne dog mødes i ønsket om fastholdelse af »bunden næring«¹⁰². J. G. Schjær udtrykte hertil, at en forening af handel og håndværk ikke måtte ske i en tid, hvor der efter hans mening var for mange handlende¹⁰³. Johs. Pitzner udtrykte samme synspunkt fra håndværkets side¹⁰⁴. De næringsdrivende samlede sig om princippet »bunden næring« mod partiet Venstres repræsentanter, der ønskede størst mulig indførelse af »fri næring«.

H. O. Hansen deltog ikke i debatten om problemet fri eller bunden næring. Partiets opfattelse læses dog klart i næringslovsparagraffen: »Princippet bun-

den Næring bør anerkendes som en naturlig Regulator for Erhvervenes økonomiske Udvikling –«. Senere udtrykkes opfattelsen angående forholdet mellem handel og håndværk, idet det blev fastslået, at næringsadkomst til forening af håndværk og handel eller industri og handel kun burde erhverves, hvis begge virksomheder omfattede samme branche. Partiet ønskede endvidere næringsadkomst for en gros- og detailhandel adskilt, således at disse ikke måtte kunne forenes¹⁰⁵. Her ses det, at J. G. Schjær havde en noget afvigende mening, idet han ønskede adskillelsen fjernet af praktiske grunde.

Som nævnt udtalte H. O. Hansen sig kun ganske få gange i næringslovs-kommissionen. Årsagen hertil kendes ikke. Det kan muligvis skyldes uroen inden for Erhvervspartiet, der netop kulminerede i denne periode, hvor man drøftede de principielle standpunkter i kommissionen. Foruden ovennævnte bemærkninger udtalte H. O. Hansen sig om Erhvervspartiets opfattelse af den kommunale næringsdrift og om brugsforeningsbevægelsen¹⁰⁶. Disse forhold er imidlertid berørt, og der henvises til disse emner.

Næringslovskommissionen afgav betænkning den 13. oktober 1926. På det tidspunkt var Erhvervspartiet og Det frisindede Landsparti ophørt med at eksistere. H. O. Hansen havde haft sæde i det underudvalg, der skulle udarbejde den endelige betænkning på baggrund af de principielle standpunkter, der var kommet frem under generaldebatten i plenarforsamlingen¹⁰⁷. Han har dog ikke nået at yde bidrag til betænkningens endelige udformning.

Partiets skattepolitik

I skattepolitisk henseende var Erhvervspartiets politik af praktisk art. I dette emne var der ikke basis for uoverensstemmelser inden for partiets rækker. Partiet fulgte alene det princip at tjene den næringsdrivende mellemstand til dennes fordel. Herom kunne der ikke være uenighed.

Skatteparagraffen § 8 i Erhvervspartiets program af januar 1918 berørte kun partiets principielle ønske om gennemførelse af skat på andels- og produktionsselskaber af enhver art¹⁰⁸. Som nævnt forfulgte partiets medlemmer også dette ønske ved enhver lejlighed. Derimod gav partiet ikke program-mæssigt udtryk for nogen principiel opfattelse angående de mange øvrige skattemæssige spørgsmål. Man behandlede spørgsmålene efterhånden som disse blev fremført i rigsdagen og søgte ved ændringsforslag at påvirke lovgivningen i en for de næringsdrivende gunstig retning. Et af de hyppigste emner, der blev behandlet i rigsdagen, var den omfattende indirekte beskatning, der i form af omsætningsafgift eller tillægsafgift blev pålagt salgsvarene. Især under krigen skete der ret omfattende foranstaltninger af denne art, der ved siden af andre restriktioner skulle tjene til at begrænse forbruget. Også efter krigens

ophør fortsatte denne lovgivning. Erhvervs partiet blev som nævnt stiftet blandt andet i protest mod disse mange overordentlige foranstaltninger, idet man fandt, at de i uretfærdig grad gik ud over de mange små næringsdrivende.

Fælles for partiets folketingsmænds behandling af lovforslag om indirekte skat eller tillægsafgift var, at man søgte at lette trykket på de mindre virksomheder ved at hindre for voldsomt skattetryk på disses salgsvare, der ofte var de mest solgte og de billigste varer.

Eksemplerne på sådanne skatteafgifter er gennem den omhandlede periode mange. De midlertidige tillægsafgifter på vin, spiritus og tobak fra krigens tid blev således gang på gang forlænget. Lovforslagene lagde naturligt de største afgifter på de mest solgte varer, altså de varer, som det brede publikum købte. Erhvervs partiets folketingsmænd fandt imidlertid, at disse afgifter i for høj grad ramte de mindre næringsdrivende. Laur. Jensen udtrykte således om et lovforslag om tillægsafgift på tobak i oktober 1918, at det brede publikum sikkert ville komme til at indskrænke sit tobaksforbrug meget betydeligt, når en ret tarvelig cigar kom til at koste 20–30 øre. Følgen heraf ville blive, at mange små fabrikker, tobakshandlere og agenter ikke mere ville kunne få deres udkomme ved dette erhverv, og mange tobaksarbejdere ville blive arbejdsløse. Man måtte derfor nøjes med en beslutning, der ikke slog noget i stykker for standens udøvere og som bevarede tobakken som alle klas-sers nydelsesmiddel ¹⁰⁹.

Disse love om midlertidige tillægsafgifter blev flere gange forlængede, men Erhvervs partiets holdning hertil var den samme. I folketingsmand H. O. Hansen, der var cigarhandler, havde Erhvervs partiet en utrættelig ordfører for partiets synspunkter angående tillægsafgifterne. Da tobakken atter var til behandling i februar 1922, kritiserede Hansen regeringens forslag til procent-satser. Regeringen ønskede 20 % af gift af tobak i den billigste rate, hvorimod Hansen ønskede en afgift på 15 % med den begrundelse, at de mange små fabrikkers største produktion netop lå i denne billige klasse. Hvis disse varer blev sat op med 20 % ville de nå op i nærheden af de dyre varers pris, hvilket ville ramme de mange små fabrikker. Desuden ville satsen alligevel ikke hindre de billige tyske varer, der strømmede ind i landet, således som regeringen regnede med. De små danske virksomheder ville altså komme i dobbelt ild og dermed ind i forhold, som det ville være umuligt for dem at arbejde under. Hansens satser ville efter hans mening skabe bedre muligheder for den mindre industri. Ligeledes for den mellemstore industri med de mange arbejdere. De penge, som staten mistede på de lavere satser i dette skattesystem, skulle indbringes gennem større satser på luksustobakken, hvor Hansens satser lå over regeringens ¹¹⁰. Denne holdning udtrykte H. O. Han-

sen også angående beskatningen af chokolade og sukkervarer, der var til behandling samtidig ¹¹¹.

Man ønskede gennemgående at sikre salget og produktionen for de mindre virksomheder. Erhvervspartiets holdning har været, at man ikke var tilhænger af indirekte skat, dels fordi man jo i forvejen søgte at nedsætte priserne, dels fordi skylden for de forhøjede priser fra publikums side som regel blev tillagt de handlendes avancepolitik. Undtaget herfor er dog beskatning af luksusforbrug, som Erhvervspartiet tilsluttede sig. Folketingsmand Ludv. Boa udtrykte det fejlagtige i, at regeringen ønskede at fastholde princippet frihandel, medens man samtidig pålagde varerne omsætningsafgifter indenlands. Efter hans mening burde staten i højere grad satse på direkte skat af indkomst og formue ¹¹².

Ønsket om større vægt på direkte skat kan kædes sammen med partiets ønske om tvungen bogføringspligt for alle samfundsgrupper, således som det blandt andet blev fremsat i næringslovskommissionen. Folketingsmand Ludv. Boa udviklede tanken i folketinget den 2. december 1921, hvor han slog til lyd for tvungen bogføringspligt for alle samfundsgrupper, også landbruget og på en eller anden måde også for lønmodtagerne, således at man ikke kunne unddrage sig den direkte skat ved snyderi eller manglende kendskab til sin indtægt. Herved blev der bedre mulighed for at lade alle borgere dele de byrder, samfundet måtte pålægge. Hidtil havde det efter Boas mening i for høj grad været pålagt de næringsdrivende at bestride disse byrder ¹¹³. Den 16. marts 1922 uddybede Boa synspunktet, idet han udtrykte, at den direkte skat skulle følge en progressiv skala ¹¹⁴.

Erhvervspartiet fulgte altså alligevel visse principielle synspunkter i sin skattepolitik. Disse synspunkter nedfældede man i et programpunkt i april 1922, hvor man i § 14 læste, at man i skattepolitisk henseende krævede lighed for loven gennem alle selvstændigt erhvervsdrivendes (også landbrugeres) bogholderipligt og gennem en ensartet beskatning af al næringsdrift, hvad enten denne blev udøvet af enkeltmand, aktie- eller andelsselskaber. Partiet gav derefter i paragraffen udtryk for en mere nuanceret holdning til produktionsselskabers beskatning. Dette er imidlertid blevet behandlet i afsnittet om brugsforeninger, og der henvises derfor til dette kapitel.

Paragraffen fastslog videre, at indkomst- og formueskatten burde hvile på den stigende skalas princip, der betingede social retfærdighed. Som et slags appendix hertil blev det dog fastslået, at formueskatten burde fastsættes med varsomhed af hensyn til kapitalopsparingen, der i så fremtrædende grad betingede samfundsøkonomien. Hvad der ophjalp sparsommeligheden i befolkningen, burde ikke hindres gennem skattesystemer. Man erkendte, at skatter

på formuer og indkomst betegnede beskatning af flid, fremdrift og sparsommelighed. Erhvervs partiet fastslog her fortsat sit kapitalistiske grundlag. Til slut blev det i paragraffen nævnt, at den indirekte skat af statsborgernes luksusforbrug ikke måtte have et sådant omfang, at det skadede opsparingen eller selve forbruget ¹¹⁵.

Disse principper fulgte Det frisindede Landspartis to folketingsmænd fortsat, så længe de sad i tinget. Erhvervs partiets talsmand O. V. Kayser udtalte sig ikke herom. I skattepolitisk henseende har der dog ikke været grundlag for uoverensstemmelse mellem de to fløje. Det har heller ikke været tilfældet med det næste emne, der skal tages op: den sociale forsorg.

Synet på den sociale forsorg

Det blev tidligere nævnt, at mellemstanden i lighed med Socialdemokratiet var tilhænger af social forsorg, men at den sociale forsorg skulle følge forsikringsprincippet.

Allerede middelstandsforeningerne kæmpede for en gennemførelse af dette princip, der eksempelvis blev fastslået i det århusianske programs § 4 af juli 1915 ¹¹⁶. Det var især arbejdsløshedsunderstøttelsen, der var i focus. Under valgkampen til kommunalvalgene i Århus i marts 1917 anførte samtlige kandidater til middelstandens liste, at de var modstandere af det lemfældige understøttelsessystem, der hidtil var fulgt i byen ¹¹⁷. Middelstandens Avis var ligeledes under denne valgkamp fyldt med artikler om sløseri og dovenskab i forbindelse med arbejdsløshedsunderstøttelsen. Avisen var ikke mod hjælpe kassesystemet, men man hyldede dog princippet, at »selvhjulpne mænd« var at foretrække: i gamle dage blev der lidt meget, det var sandt, men det var dog ikke mindre sandt, at der også i gamle dage stredes mangan kamp, der vundet, skabte stærke, ærekære, selvhjulpne mænd ¹¹⁸.

Ved kommunalvalget fik middelstandsforeningen ingen repræsentanter valgt, men ved det efterfølgende kampvalg til Hjælpekasseudvalget sidst i marts fik foreningen valgt købmand P. Kristensen, der blev genvalgt af Erhvervs partiet i marts 1921 ¹¹⁹.

Erhvervs partiet måtte naturligvis også principielt beskæftige sig med den sociale forsorg. I partiets første program lød § 4: »Erhvervenes Ligestilling med andre Samfundsklasser under den sociale Forsorg efter Princippet: Hjælp til Selvhjælp« ¹²⁰. Man kan læse ud af denne paragraf, at den næringsdrivende mellemstand har følt sig socialt og økonomisk dårligere stillet end de øvrige samfundsgrupper. Man må i denne forbindelse nævne folketingsmand Laur. Jensens udtalelser ved førnævnte protestmøde om tjenestemænds bierhverv. Laur. Jensen anførte her, at 92 % af de mindre næringsdrivende havde

mindre indtægt end de lavestlønnede tjenestemænd samtidig med, at de næringsdrivende ikke havde muligheder for pension. Med princippet: hjælp til selvhjælp, udstrakt til samtlige samfundsgrupper, ville man følge et retfærdigt princip.

Partiets talere beskæftigede sig kun sjældent med den sociale forsorg. Når det skete, var det især arbejdsløshedsunderstøttelse, de beskæftigede sig med. Man benævnte ofte understøttelsen som dovenskabspræmie. Dagblad for Industri og Haandværk havde den 28. januar 1920 en notits om tre håndværksvende, der havde meldt sig ind i partiet med den motivering, at de var imod arbejdsløshedsunderstøttelsen, der var moralsk nedbrydende og urimelig, da nogle borgere derved skulle betale for andres lediggang. De meldte sig ind i Erhvervspartiet, fordi dette parti ville afskaffe understøttelsen og omdanne den til forsikringsprincip ¹²¹.

Erhvervspartiets holdning til den sociale forsorg har dog været mere nuanceret, end formålsparagraffen giver indtryk af. Under de svære forhold i slutningen af krigen ønskede man derfor, at de kriseramte næringsdrivende skulle ligestilles med de øvrige samfundsgrupper og derfor, som det var tilfældet med dem, have del i den offentlige hjælp. Laur. Jensen fremførte dette ønske den 13. juni 1918 under debatten om arbejdsløshedsloven. Indenrigsministeren stillede sig velvillig hertil ¹²². Tråden blev derefter taget op af mellemstandskredse i Århus, hvor Middelstandens Avis skrev om et initiativ, taget af Aarhus Malerlaug, der gik ud på at gennemføre en almindelig arbejdsløshedsunderstøttelse af arbejdsløse mestre. Det var en kreds under Middelstandsforeningen under ledelse af malermester A. Boysen, der henvendte opmærksomheden på arbejdsløshedsloven af 1914 § 2, ifølge hvilken selvstændige næringsdrivende kunne få støtte fra arbejdsløshedskasserne ¹²³. Malerlauget besluttede på en ekstraordinær kongres den 31. august 1918 at følge dette initiativ op. Man sendte derfor en delegation til indenrigsministeriet med krav herom ¹²⁴. Den 22. november 1918 blev der fremsat en sådan lov. Loven gik ud på, at næringsdrivende, der var særlig ramt af krisen, kunne få et gennemsnitsbeløb af arbejdsløshedskassernes udbetalinger. Loven skulle administreres på den måde, at ansøgningen skulle stadfæstes af to mænd, valgt af den organisation, den pågældende ansøgende næringsdrivende tilhørte, hvorefter det attesterede skema skulle afleveres til den kommunale hjælpekasse, som så udbetalte understøttelsen. Hjælpekasen kunne dog foretage undersøgelser på egen hånd ¹²⁵. Loven skulle gælde til marts 1919, men den blev forlænget til den 31. oktober 1919. Udbetalingerne blev af folketingsudvalget fastsat til maximum 115 kr. månedlig for ægtepar og 95 kr. månedlig for ugifte. Hertil kom et mindre beløb pr. barn og ligeledes et mindre be-

løb til huslejhjælp og trykkende gæld. Loven skulle finansieres med 2/3 af kommunen og 1/3 af staten ¹²⁶.

Disse afvigende holdninger i ekstraordinære situationer, som Erhvervspartiet måtte tage, resulterede imidlertid i, at man i de nye formålsparagraffer af april 1922 udformede en socialparagraf, der virkelig gav udtryk for partiets holdning, således som det også var tilfældet med de øvrige emner. § 15 udformede nøjere de principper, partiet hidtil havde fulgt, således at der ikke skete nogen ændring i partiets standpunkt med hensyn til den sociale forsorg. Det blev fastslået som princip, at det i et velordnet samfund måtte være det enkelte individs pligt at sørge for sig selv og sine uden at have krav på støtte fra enkelte mennesker eller fra det offentlige. Dog indrømmede man, at forholdene i det moderne samfund ofte var sådan, at det enkelte menneske ikke havde råd til at spare op til alderdommen eller klare ulykkestilfælde, langvarig sygdom eller arbejdsløshed. Forsikringsprincippet kunne vel klare en del, men det offentlige måtte opmuntre hertil og ved sin støtte gøre en sådan forsikring økonomisk overkommelig selv for de fattigste. Man understregede dog princippet hjælp til selvhjælp under statens kontrol. Økonomisk skulle den sociale forsorg klares over skatten, således at alle samfundsmedlemmer burde bidrage særskilt til disse formål i forhold til hver enkelts indtægt. Paragraffen sluttede: »Alle Samfundsklasser bør som hidtil støttes af det Offentlige, men det maa i langt højere Grad end hidtil fastholdes, at disse Kasser er Forsikringsselskaber og ikke Understøttelsesselskaber« ¹²⁷.

Denne paragraf blev udformet på et tidspunkt, hvor arbejdsløsheden på grund af den økonomiske krise var ret høj. Folketingsmand Ludv. Boa fulgte disse principper i folketinget, da han den 8. marts 1923 udtrykte Det frisindede Landspartis ønske om ikke at nedsætte hjælpekassebeløbene under den omfattende arbejdsløshed ¹²⁸. I dette tilfælde var der jo ikke tale om dovenskabspræmie, men derimod om en krise, som den arbejdende befolkning ikke havde indflydelse på.

1922-programmets »ufaglige« paragraffer

Modstanderne af det nye program af april 1922 anførte i deres agitation blandt andet, at partiet var blevet almindeligt »doktrinært« ¹²⁹. I denne forbindelse refererede de især til de punkter, der berørte andet end faglige spørgsmål. Paragrafferne 3, 4, 5, 6 og 8 vedrørte sådanne emner ¹³⁰.

§ 3 nævnte kort, at kvindens retslige ligestilling med manden burde gennemføres i alle forhold. Om denne vage paragraf kunne der ikke være uoverensstemmelse mellem de to fløje. Når talen derimod drejede sig om et spe-

cielt emne som ligeløn for mænd og kvinder, der arbejdede under samme forhold, således som det udtryktes i slutningen af § 13, kunne redaktør A. Faarup dog ikke følge partiet. Han udtalte sig blandt andet mod dette i den kritik, han gav af det nye program¹³¹. Det vides ikke, om modstanderne af det nye program alle tilsluttede sig kritikken på dette punkt. Dagblad for Industri og Haandværk citerede denne kritik uden kommentarer, så man må gå ud fra, at bladets redaktør Jul. Wulff heller ikke kunne acceptere denne ligestilling¹³².

Paragrafferne 4 og 5 drejede sig om kirke- og skolespørgsmål: Folkeoplysningen burde fremmes såvel gennem offentlig som privat skole, idet den i grundloven hjemlede skolefrihed burde respekteres. Ungdomsskolerne burde ligeledes i stigende grad støttes som led i folkets åndelige og legemlige dygtiggørelse. § 5 fastslog, at åndelig frisind burde være grundlag for løsningen af alle kirke- og skolespørgsmål, og at religionsundervisning i folkeskolen burde bevares.

Hermed havde partiet genoptaget et emne, der også var formålsbestemt hos middelstandsforeningerne, hvor § 9 i deres program af 1915 også omhandlede skolespørgsmål¹³³.

Ifølge § 6, afholdsparagraffen, skulle ædrueligheden i folket fremmes gennem et virksomt oplysningsarbejde og ikke gennem tvangsforanstaltninger. Det var et synspunkt, som partiet og fagorganisationerne tidligere havde givet udtryk for. Problemet var aktuelt, idet afholdsbevægelsen gennem perioden var i stærk fremgang. Afholdsbevægelsen arbejdede for et totalforbud mod spiritus, i første omgang mod udskænkning af stærke drikke fra beværtning. Afholdsbevægelsens tilhængere havde allerede i en årrække arbejdet for deres synspunkter ved at gennemføre kommuneafstemninger angående udskænkning fra de beværtninger, der lå i de respektive kommuner. De næringsdrivende så naturligt med ublide øjne på den voldsomme forbudsagitation. Ved et totalforbud ville en række varer jo blive unddraget omsætningen i forskellige brancher. Den store spiritusskat fra 1917 havde virket afskrækkende. Man støttede derfor foreningen »Den personlige Friheds Værn« i dennes arbejde mod afholdsbevægelsens tvangsforanstaltninger¹³⁴.

På denne baggrund førte Erhvervspartiet sin politik i afholdsspørgsmålet, når dette var til debat i rigsdagen. Ædruelighedsparagraffens indhold har ikke kunnet danne væsentlige skillelinier i partiet.

Folketingsmand H. O. Hansen uddybede partiets politik under debatten om beværterlovgivningen den 30. juni 1922. Han fastslog, at Erhvervspartiet anerkendte afholdssagens store betydning for folket. Partiet anerkendte, at den havde skabt lykke i mange hjem, og at den havde medvirket til social

højnelse i folket. Dog gik man imod forbudsagitationen, idet man mente, at afholdsspørgsmålet burde løses gennem oplysning og ikke gennem forbud. Kommuneafstemningerne havde Hansen intet imod, blot de gav klart udtryk for en massiv opbakning på mindst 45 %. Principielt fastslog H. O. Hansen, at debatten om beværterloven ikke var en debat om afholdsbevægelsen, men blot en debat af næringsmæssig art¹³⁵. I denne forbindelse anførte han visse faglige ændringsforslag under 2. behandling den 22. marts 1923, der gik ud på at fremme beværtingernes gode renommé. Eksempelvis ønskede han bevillingerne længere end de i loven foreslåede fem år samtidig med, at adkomstbetingelserne skærpedes. Herved ville man undgå dårlige beværtinger¹³⁶.

Forsvarsparagraffen § 8 er kort blevet nævnt i det historiske kapitel, hvor det blev anført, at Asger Karstensen havde foreslået en mere vidtgående paragraf i antimilitaristisk retning. Det vedtagne forslag fastslog, at Danmarks militære opgave udelukkende var af forsvarsmæssig art. Man måtte indføre en ordning, der gav landets ungdom disciplin gennem våbenøvelse og legemsfærdighed i stedet for en ordning, der byggede på et militærvæsen, beregnet til egentlige krigsformål.

Det må nævnes, at programmodstanderne alligevel fandt, at denne paragraf tjente til ødelæggelse af Danmarks forsvar. Paragraffen vakte derfor stærk modstand.

I 1922 var forsvarskommissionens store betænkning netop til debat i rigsdagen. Erhvervs partiet gav således i § 8 sin opfattelse heraf til kende. Partiets ordfører Ludv. Boa udtalte under 1. behandling af forsvarslovene den 17. maj 1922, at betænkningen kun var lapperier på den gamle ordning, altså uden egentlige reformer. Derfor opfordrede han til at nedsætte en ny kommission. Samtidig uddybede han Erhvervs partiets synspunkt, der gik ud på at oprette en folkemilit. Folket var villig til at forsvare sig. Man kunne blot tænke på de frivillige bevægelser i ungdomsforeningerne, skytteforeningerne, gymnastik, sport og spejderbevægelsen. Erhvervs partiet ønskede at bygge videre på disse folkelige bevægelser ved oprettelse af forskoler og værneskoler med indøvelse i de færdigheder, et selvforsvar nødvendiggjorde, med disciplin, orden, hygiejne, sport, foredrag. Hertil var det økonomisk tilstrækkelig med en forskole efter folkehøjskolens mønster¹³⁷. C. N. Espersen nævnte i en grundlovstale, at Ludv. Boa efter denne tale i folketinget havde modtaget stabler af breve fra alle kanter af landet fra kredse, der tilsluttede sig disse tanker¹³⁸.

De nævnte paragraffer tjente i høj grad til at fastslå, at partiet nu beskæftigede sig med andet end erhvervsspørgsmål. Broder Nissens ideer om et bredt

folkeparti var således programmæssigt gennemført. Skole-, kirke- og ædruelighedsparagrafferne kunne som nævnt ikke i sit indhold finde modstand hos partimedlemmer. Derimod mødte det kraftigt modstand, at partiet nu skulle til at beskæftige sig med andet end »upolitiske« faglige spørgsmål. Også dette punkt tjente til at skabe uoverensstemmelserne.

Med Erhvervspartiet og fra september 1922 Det frisindede Landsparti skete der således en større ændring, idet partiet udvidede den hidtidige berøringsflade og tog stilling til andet end rent næringsfaglige spørgsmål, således som ovennævnte paragraffer gav udtryk for. I denne forbindelse må også nævnes partiets udvidede berøringsflader til andre mellemstandsgrupper. Dette hørte efter programtilhængernes synspunkter sammen. Det nye, brede program måtte kædes sammen med en udvidelse af partiets medlemsskare til andre mellemstandsgrupper samtidig med, at partiets gamle navn burde ændres. Blandt de nye mellemstandsgrupper er funktionærgruppen nævnt. Hertil kan nævnes § 11 om oprettelse af mindre landejendomme, der skulle hvile på ejendomsrettens princip¹³⁹, en paragraf, der havde til hensigt at knytte forbindelse til landbrugets store mellemstandsgruppe. Der må være en sammenhæng mellem de to gårdejere: L. Hansen, Brandstrup, og Ole Andersen, Bjerreskov, der fik sæde i Det frisindede Landspartis overbestyrelse pr. 30 august 1922¹⁴⁰, og denne paragraf om oprettelse af mindre landejendomme. Desuden havde Asger Karstensen udtalt, at han ønskede at knytte landbrugets mellemstand til et nyt mellemstandsparti¹⁴¹.

Erhvervspartiet havde som nævnt tilstræbt at bevare de mindre næringsdrivendes antal ud fra deres samfundsmæssige betydning. Det nye program af april 1922 fortsatte denne politik. Med hensyn til de to ovennævnte programpunkter om tjenestemænd og oprettelse af mindre landbrug måtte man blot udvide dette formål, således som det skete i § 13, hvor man læste, at samfundet var interesseret i, at der skabtes så mange selvstændige hjem som muligt. Herved havde man berøringsflader til samtlige mellemstandsgrupper.

Endnu en kommentar kan knyttes til det nye program for Erhvervspartiet. Der spores en vis grundtvigianistisk ånd i paragrafferne. Ønskerne om »folkeoplysning« og »ungdommens disciplin gennem våbenøvelse og legemsfærdighed« vidner herom. Det er således ikke så underligt, at flere af Det frisindede Landspartis medlemmer efter dette partis opløsning tilsluttede sig partiet Venstre, når man har det nye program af april 1922 i erindring.

Skildringen af Erhvervspartiets og Det frisindede Landspartis samfundsopfattelse og politik er dermed tilendebragt. I det følgende og sidste kapitel om afsluttende bemærkninger gives der først et sammendrag af forholdet mellem partiet og organisationerne, idet dette emne især har gjort Erhvervs-

partiet interessant. Derefter gives en mindre gennemgang af partiets medlemskare og til slut en kort vurdering af mellemstandsbevægelsens muligheder på baggrund af Erhvervs partiets skæbne.

Afsluttende bemærkninger

Erhvervs partiet og organisationerne

Nogle af Erhvervs partiets mænd hentydede ved flere lejligheder til, at partiet i modsætning til de øvrige partier var upolitisk, idet man agtede at arbejde for faglige interesser og ikke som de eksisterende partier for »storpolitiske« spørgsmål som forsvarsvæsen o. lgn.¹ Andre kaldte det interessepolitik i modsætning til de øvrige partiers »doktrinærpolitik«, der var uden baggrund i det jævne folk².

Den første og ret specielle definition af begrebet politik kan forklares ud fra ønsket om at lade fagorganisationerne danne kernen i partiet og kun lade partiet beskæftige sig med disses rent praktiske problemer – de problemer, som de øvrige partier efter erhvervsfolkernes mening forsømte. Selv om Erhvervs partiet efter nutidens opfattelse af definitionen »politisk« som »vedr. fordeling af værdier med gyldighed for et samfund«³ ikke adskilte sig fra de øvrige partier, må man sige, at partiets forskel fra disse netop lå i forsøget på at knytte de faglige organisationer til partiet. Heri ligger det interessante ved Erhvervs partiet. Derfor skal forholdet mellem organisationerne og partiet trækkes frem her i et særskilt afsnit.

Det blev nævnt i indledningen, at konsulent Jul. Wulff allerede 1898 gav udtryk for tanken om at lade organisationerne opstille egne kandidater til rigsdagsvalgene. Wulffs initiativ medførte ikke noget resultat på dette tidspunkt. I denne forbindelse kan man nævne, at den stockholmske håndværkerforening uden held forsøgte at opstille egne kandidater i 1902⁴.

Først i 1917 blev der gjort et praktisk forsøg i Danmark. De første forsøg på at etablere et erhvervssamvirke skete gennem samarbejde mellem de større erhvervsorganisationer: Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk, De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation og De samvirkende Detailhandlerforeninger i Danmark. Årsagen til denne ret omfattende organisatoriske støtte var, at man fra mange ledes side – f. eks. fra Johs. Pitzers side – blot ønskede samarbejdet etableret som pression mod de eksisterende partier for at få disse til i større grad at lytte til de erhvervsdrivende og opstille flere erhvervsdrivende til valgene.

Først med partiernes negative holdning overfor detailhandlerne i februar 1918 startede det egentlige selvstændige forsøg på at danne parti. På dette

tidspunkt blev erhvervssamvirket, som samarbejdet endnu kaldtes, sammensat på den måde, at organisationerne med indtil 1000 medlemmer fik en delegeret i bestyrelsen, organisationer med indtil 3000 medlemmer fik to delegerede og organisationer med over 3000 medlemmer fik tre delegerede. Således var frugthandler P. A. Hamborg repræsentant for Vildt-, Frugt- og Grønthandlerforeningen, valgt på dennes generalforsamling⁴. Om de øvrige repræsentanter er blevet valgt på samme måde, lader sig ikke afgøre.

Langt den overvejende del af de tilsluttede foreninger har været handelsforeninger. P. A. Hamborg nævnte 10. april 1918, at ikke mindre end 70 foreninger med 50.000 medlemmer støttede partiet⁵. Laur. Jensen omtalte i en lignende meddelelse i en avisartikel 12. april, at 63 københavnske handelsforeninger var repræsenteret ved et møde i København 15. marts 1918, alle tilsluttet erhvervsbevægelsen⁶. Det vides dog, at også enkelte håndværkermesterforeninger støttede bevægelsen⁷.

Samvirket har således fået organisatorisk tilslutning fra både de større handelsorganisationer og fra de enkelte brancheforeninger i København. Næste trin i den københavnske udvikling var tilslutning fra Københavns Haandværkerforening. Dette var blot en fortsættelse af den hidtidige udvikling.

I provinsen synes bevægelsen at optræde dels som en selvstændig foreningsbevægelse uafhængigt eller kun med støtte fra fagorganisationernes side, dels med organisatorisk tilslutning fra fagorganisationerne. Det har atter været umuligt at afgøre hyppigheden af disse to organisationsmåder. Middelstandsforeningerne ønskede som nævnt en selvstændig bevægelse ud fra den betragtning, at især håndværkerforeningerne ikke kunne løsrive sig tilstrækkeligt fra konservative synspunkter. Derfor optrådte disse foreninger som selvstændige foreninger i begyndelsen, men opgav senere denne form. Oftest har det dog været fagorganisationerne, der indkaldte til stiftende møder, således som det for eksempel skete i Århus⁸ og Esbjerg⁹, hvor det var de lokale håndværker og handelsforeninger, der indkaldte. Disse fagorganisationer ønskede dog sjældent at deltage som organisationer i arbejdet, men nøjedes med at opfordre sine medlemmer til at støtte partiet.

Så længe Erhvervspartiet var i fremgang – dvs til julivalget 1920 – gav aviserne ofte oplysninger om bevægelsen i provinsen. Men herefter ses kun ganske få oplysninger om stillingen og tilslutningen. Dog findes en del oplysninger om fagorganisationernes støtte til partiets kredsafdelinger ved kommunalvalgene i marts 1921. Årsagen til de få oplysninger fra provinsen er måske tilbagegang i medlemstallene, som man undlod at meddele. Man hører kun om forholdene i ledelsen og i nogen grad om forholdene i den københavnske kredsförening. Således var der en del skriverier i forbindelse med partiets nye

vedtægter af juli 1921, hvor man opgav den organisatoriske tilslutning og indførte rent demokratisk valg til bestyrelsen.

Herefter må man sige, at Erhvervspartiet er blevet et almindeligt parti i sin opbygning. En af årsagerne er sandsynligvis valgfiaskoerne, der bevirkede, at man ønskede at forsøge noget nyt. Hertil må man anføre, at valgtallene jo også tilkendegav, at organisationernes officielle tilslutning ikke forpligtede medlemmerne til at støtte Erhvervspartiet, ellers ville partiet vel have fået betydeligt flere stemmer. Man kan i denne forbindelse anføre, at P. A. Hamborg regnede med omkring 50.000 stemmer i 1918¹⁰, da partiet kun fik ca. 12.000 stemmer. Claus J. Olsen regnede med 150.000–200.000 stemmer ved valgene i 1920¹¹, da partiet kun fik ca. 30.000 stemmer.

En anden årsag til de ændrede vedtægter kan også være, at Asger Karstensen allerede i 1921 har haft følere hos partiet. Flere aviscommentarer hentyder således til, at det var Laur. Jensen, der var primus motor i udarbejdelsen af de nye vedtægter, samtidig med at man nævnte, at han havde kontakt med Karstensen, der var stor modstander af »oldermandssynspunkterne« og ubetinget tilhænger af demokrati¹². Kommentarerne kom ganske vist frem under de ophedede tilstande i forbindelse med de indre partistridigheder i 1922, men Asger Karstensen skrev selv i sit lille skrift fra 1921: »Et Opgør«, at han advarede Laur. Jensen mod denne udemokratiske håndværkerdominans¹³.

I tilknytning til ovennævnte tal kan man anføre en artikel i Dagblad for Industri og Haandværk 21. januar 1918, hvor Jul. Wulff meget optimistisk gav en statistisk opgørelse over det kommende partis potentielle vælgerskare, byggende på erhvervstællingen af 1914. Her skal kun anføres, at Wulff ialt regnede med en vælgerskare på 248.000 stemmer, fordelt med 72.500 på håndværk og industri, 34.000 på handelsstanden, 5.000 på transport og 12.500 på aftægtsfolk og kapitalister, ialt 124.000 plus disses koner¹⁴.

I forbindelse med en behandling af forholdet mellem Erhvervspartiet og fagorganisationerne må man nødvendigvis berøre nogle af de praktiske arbejder, som de to parter udførte i forening. Her kan i første omgang nævnes alle de fagpolitiske møder, Erhvervspartiet organiserede sammen med de tilsluttede organisationer. Nogle er berørt i de forskellige afsnit. Hertil kan nævnes partiets succes med den tidligere nævnte lov om understøttelse til de mindre næringsdrivende, som det lykkedes folketingsmand Laur. Jensen sammen med fagorganisationerne at øve indflydelse på. Det var desuden Erhvervspartiet, der på et møde med 87 handelsorganisationer i november 1918 fik nedsat den komite af erhvervsdrivende, der skulle administrere loven, hvorimod det var fagorganisationerne, der opstillede komiteens medlemmer¹⁵.

I spørgsmålet om forholdet mellem Erhvervspartiet og fagorganisationerne må det nævnes, at det har været yderst vanskeligt at adskille organisationernes arbejde fra partiets arbejde, især fordi der var ret udpræget personsammenfald mellem de to dele. Erhvervspartiets ledere var således rekrutteret fra organisationernes ledelser, således at det kunne være vanskeligt at gennemskue, om de udtalte sig på organisationernes eller på partiets vegne. Man kan dog hertil sige, at de spørgsmål, som partiets mænd beskæftigede sig med, også beskæftigede organisationernes mænd, blot kunne der som ovenfor nævnt være forskel på de forskellige organisationers opfattelse og derfor også på de forskellige partimænds opfattelse.

Partiets medlemmer

Endnu vanskeligere er det imidlertid at udtale sig om sammensætningen af Erhvervspartiets medlemsskare. Det er som nævnt ikke lykkedes at finde partiets arkiv. Derfor heller ikke medlemsfortegnelsen. Aviserne gav kun tilfældigt navnene på kredsafdelingernes bestyrelser. Her er det lykkedes at finde et par hundrede navne, dog selvfølgelig kun partiets lokale ledere og ikke dets menige medlemmer. Listen over navnene er derfor meget tilfældig. Man kan kun groft fastslå, at forholdet mellem håndværkere og handlende giver en lille overvægt til fordel for håndværkere. Beslægtede erhverv er repræsenteret i meget ringe grad¹⁶. Erhvervspartiets talere gjorde selv opmærksom på, at det var håndværkere og handlende, der dannede grundlaget i partiet. Især håndværkerne i provinsen var godt repræsenteret. Derimod hørte man kun i partiets første år om tilslutning fra de immaterielle erhverv, bortset fra den tilslutning, man søgte ved udvidelsen i 1922. Materialet er desuden for spinkelt til nærmere at uddrage noget om de menige medlemmers økonomiske baggrund. Man kan dog med en vis sandsynlighed fastslå, at det i provinsen har været de små næringsdrivende, der har tilsluttet sig bevægelsen. Spørgsmålet om Erhvervspartiets medlemsskares sammensætning gennem de seks år må forblive delvis ubesvaret.

Partiets organisationsprocent kan derfor heller ikke udtrages. Som nævnt erklærede de gennemgåede avisers referenter ofte partiets stiftelses- og valg-møder for »dundrende succes'er«. Der er dog i København sikkert tale om Tordenskjolds soldater, de samme personer, der mødte op ved møderne. Ved et møde den 15. januar 1919 i København var der omkring 2000 medlemmer tilstede. Omtalen af antal fremmødte i provinsen er ikke fyldestgørende. Svendborg havde 8. marts 1919 200 tilmeldte; Esbjerg 29. februar 1920 500 medlemmer; Næstved 25. marts 1920 100 medlemmer og Hadsten havde 50 medlemmer 23. februar 1919. Disse runde tal er det imidlertid vanske-

ligt at verificere. Måske har man lagt lidt til for at nå et rundt tal, der kunne virke bedre i omtalen. Hvis man benytter ovennævnte tal som fællesnævner for de steder, hvor partiet med sikkerhed havde en afdeling og derefter groft udregner totalen på baggrund af listen over kendte kredsafdelinger, fås et medlemstal på mellem 6000 og 7000. Dette tal må dog tages med stort forbehold. Der er i opgørelsen regnet med 2000 medlemmer i København-Frederiksberg. Man må imidlertid yderligere regne med et antal medlemmer fra ukendte kredsforeninger, hvor mange lader sig dog ikke afgøre. Desuden må der gøres opmærksom på, at tallene vedrører perioden før 1920. Herefter er det umuligt overhovedet at udtale sig om partiets medlemsskare.

Erhvervspartiets økonomi blev klaret gennem kontingent. Det fremgår af vedtægterne, at kredsafdelingerne skulle betale 1 kr. pr. medlem til landsstyrelsen. Desuden var der som regel indsamling ved møderne¹⁶, og man fik i den første periode en vis støtte fra de tilsluttede fagorganisationer¹⁷. Ved valgene blev der solgt valgfondsmærker¹⁸.

En kort vurdering

Der er i indledningen nævnt tre årsager til Erhvervspartiets tilblivelse: den organisatoriske baggrund, Det konservative Folkepartis bredde, der var utilfredsstillende for mellemstanden, og sidst verdenskrigen med de medfølgende vanskeligheder for erhvervslivet.

Oprindelsen skyldes sådan set en vis momental bevægelse, der bredte sig gennem de næringsdrivendes organisationer. Bevægelsen havde ganske vist en baggrund i organisationernes politiske holdninger og i tidligere forsøg på at øve indflydelse på landets politik. I denne forbindelse er konsulent Jul. Wulffs indsats nævnt. Hertil kommer en stærk middelstandsbevægelse i andre lande, især Tyskland, der kan have øvet en indflydelse i Danmark. Af størst betydning for bevægelsens start er dog de to sidstnævnte årsager.

Endnu et punkt, der kendetegner bevægelsen, er, at der ved siden af den politiske bevægelse er tale om en social bevægelse, idet det i starten især var de mindre næringsdrivende, der søgte at gøre sig mere gældende mellem samfundets to ydergrupper, end det hidtil havde været tilfældet.

Disse samlende årsager står imidlertid i kontrast til de faktiske resultater, erhvervsbevægelsen i sin korte periode nåede. Bevægelsens ledere gav udtryk for, at der var en meget markant fremgang i medlemstallet lige indtil valgene i 1920. Da viste det sig imidlertid, at der ikke kunne være tale om en egentlig folkelig bevægelse med baggrund i de næringsdrivendes antal. I slutningen af det 19. århundrede kunne man med rette tale om en middelstands-

bevægelse med hensyn til den organisatoriske udvikling, men man kunne ikke tale om en politisk mellemstandsbevægelse i forbindelse med Erhvervspartiet. Dertil var partiets stemmeandel for ringe. »Bevægelsen« havde en tendens til at forblive hos lederne.

Erhvervspartiets ledere begrundede 1918 partiets tilblivelse med, at de borgerlige partier ikke ville opstille folk fra bevægelsen. Det er som nævnt rigtigt, at disse partier vægrede sig herimod. Derimod opstillede Det konservative Folkeparti og Det radikale Venstre flere næringsdrivende, henholdsvis 6 og 5 i hovedstaden, men disse var ikke tilsluttet erhvervsbevægelsen. Med hensyn til valgene i 1920 er der ikke noget, der tyder på, at de øvrige partier var synderligt nervøse for Erhvervspartiets eksistens. Nogle konservativt opstillede manede dog de næringsdrivende til at undgå splittelse af de næringsdrivendes stemmer ved at stemme på Erhvervspartiet¹⁹. Havde de borgerlige partier været nervøse for Erhvervspartiet, måtte de vel have opstillet flere kandidater fra de næringsdrivende. Det skete ikke. Det konservative Folkeparti opstillede ved samtlige tre valg 2 næringsdrivende kandidater i København og fik begge valgt. I provinsen opstilledes kun 1 næringsdrivende ved de første to valg, men 4 ved septembervalget, hvoraf partiet fik valgt 1. Venstre opstillede 2 næringsdrivende kandidater i hovedstaden i juli 1920 uden at få nogen valgt. Det radikale Venstres tal lå på samme niveau²⁰. I betragtning af, at der kun var opstillet så få næringsdrivende endda på usikre pladser i de andre partier, kan der måske være en vis rimelighed i Erhvervspartiets eksistens som repræsentant for de næringsdrivende.

I perioden fra 1918 til 1920 lykkedes det partiets folketingsmand Laur. Jensen at vinde enkelte succes'er i folketinget. Han fik således en vis indflydelse på loven om statsstøtte til erhvervsdrivende, der var til behandling i foråret 1918. Sammen med Erhvervspartiets tilknyttede fagorganisationer fik han finansudvalget til at indvillige i at sætte maximumsgrænsen for indkomst op fra kr. 1500 til kr. 2000 om året for de næringsdrivende, der kunne modtage et offentligt lån. Ligeledes fik han sat maximumsbeløbet for formuer op fra kr. 7000 til kr. 10.000²¹. Herved kom ganske givet et betydeligt større antal næringsdrivende i betragtning. Erhvervspartiet regnede dette for partiets første sejr. Hvad der ikke var lykkedes for den konservativt valgte Johs. Pitzner som medlem af finansudvalget, var lykkedes Erhvervspartiets folketingsmand. Endnu en sejr vandt Laur. Jensen, da han gennem en forespørgsel til justitsministeren fik gennemført en erstatning fra forsikringsselskaberne til de næringsdrivende, der havde fået ødelagt deres butikker ved sommeruroighederne og grønttorvspektaklerne i november 1918²². Hermed synes partiets positive resultater også at være nævnt, og nedgangen satte ind.

Årsagen til Erhvervs partiets nederlag i 1920 har vel været, at dets potentielle vælgerskare aldrig troede på partiets muligheder og derfor i stedet støttede de øvrige partier. I dette synspunkt blev de støttet af pressens forholdsvis negative omtale af Erhvervs partiet. Man må i den forbindelse fastslå, at de aviser, der er gennemgåede, kun omtalte partiet forholdsvis sjældent. Kun morgenbladet København omtalte partiet i positive vendinger og så en berettigelse i dets tilstedeværelse og politik. Erhvervs partiets egen presse havde selv meget ringe udbredelse. Da partiet endelig i 1921 fik eget presseorgan i fabrikmester A. Faarups ugeblad »Erhvervsavisen«, blev det ødelagt af de efterfølgende stridigheder.

Til ovennævnte årsager til partiets nederlag i 1920 kan nævnes, at krigen med sine erhvervs vanskeligheder nu var ophørt og dermed også baggrunden for den momentane bevægelse, som jo delvis skyldtes utilfredsheden med erhvervsrestriktionerne under krigen.

Spørgsmålet er, om det kunne have hjulpet partiet over visse begyndervanskeligheder, hvis Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk havde støttet partiet. Det kunne muligvis have medført flere stemmer ved valget i april 1918 og derved flere mandater til partiet. Samtidig har man imidlertid trukket partiet hurtigere over mod den kapitalistiske fløj, og splittelsestendenserne ville være begyndt tidligere.

Disse splittelsestendenser prægede i høj grad partiet allerede kort efter valgene i 1920. De var årsag til partiets endelige spaltning mellem egentlige kapitalinteresser og egentlige mellemstandssynspunkter, således som det især er skildret i kapitlet om stordrift. Her sås vanskelighederne ved at forene den mindre næringsdrivende med den store næringsdrivende, både inden for håndværk og handel. Hertil kom divergerende synspunkter mellem håndværk og detailhandel, især på toldområdet, hvor håndværkernes repræsentanter ønskede beskyttelsestold, medens man fra detailhandlernes side principielt ønskede frihandel. Desuden sås i kapitlet om næringslovens revision, at håndværkerne ønskede større begrænsning i næringsadkomsten i retning af faglig uddannelse, medens man fra detailhandelens side havde knap så radikal en tankegang. Her er nævnt to områder, hvor fagpolitiske forskelle gjorde sig gældende. Ofte kunne man finde sammen i en fælles erhvervs politik, men det politiske liv tvang de smånæringsdrivendes parti til at tage stilling i spørgsmål, som medførte uoverensstemmelserne.

Foruden splittelsen mellem kapitalinteresser og egentlige mellemstandssynspunkter og mellem håndværk og detailhandel må nævnes splittelsen i gruppen, der ønskede, at Erhvervs partiet skulle beskæftige sig med næringspolitik alene, helst på baggrund af organisationernes tilslutning, og gruppen, der

ønskede at udvide programmet ved dannelsen af et bredt »folkeparti«. Denne splittelse var en tungtvejende årsag til partiets spaltning i 1922. Den førstnævnte gruppe kunne føre sine synspunkter tilbage til Jul. Wulffs pjece fra 1898. Den sidstnævnte gruppes synspunkter gjorde sig også gældende hos middelstandsforeningerne. Efter disse foreningers opløsning eller tilslutning som kredsafdelinger til Erhvervspartiet, var højskoleforstander Broder Nissen en udpræget talsmand for denne retning. De personlige uoverensstemmelser, der gennem partiets historie af og til brød ud, skyldes ovennævnte splittelsestendenser. Uoverensstemmelserne mellem Laur. Jensen og O. V. Bunck, der resulterede i, at De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation brød med partiet, skyldes delvis Buncks grossererbaggrund. Uoverensstemmelserne i 1922 har sine årsager i samtlige tre splittelsesområder.

Laur. Jensen falder måske ved siden af dette system. Han har været med i de indledende forhandlinger om partiets udvidelse, men sprang af ukendte årsager fra. Måske skyldes dette frafald virkelig personlige uoverensstemmelser og ikke principielle uoverensstemmelser mellem ham og de folk, der gennemførte ændringerne. Denne opfattelse kan finde en vis bekræftelse deri, at Laur. Jensen snart efter befandt sig i partiet Venstre sammen med sine tidligere modstandere.

Om partiets indflydelse i det politiske spil i den urolige periode fra valgene i 1920 til valget 1924 må man slutte, at den nærmede sig nulgrænsen. Selv om partiets folketingsmænd ivrigt deltog i debatterne i folketinget, havde de dog ikke en position, der gav dem mulighed for at øve indflydelse. Ønsket fra H. O. Hansens side om en næringslovskommission var sikkert blevet fremført af andre, hvis han ikke havde gjort det. I denne periode handlede de næringsdrivendes organisationer desuden uden om Erhvervspartiet, hvorimod man ofte før valgene i 1920 havde et større fagpolitisk arbejde. Haandværkerforeningen i København havde dog en vis kontakt med Erhvervspartiets eneste tilbageblevne folketingsmand O. V. Kayser efter splittelsen i 1922²³.

De to småpartiers endelige nederlag ved valget april 1924 skal naturligvis ses på baggrund af ovennævnte stridigheder.

Erhvervspartiets historie er et godt eksempel på, hvor svært det er for et lille, nyt parti. Vanskelighederne ved at sammensætte et politisk program, der tilfredsstillende et tilstrækkeligt stort antal af partiets medlemmer, kan således være skæbnesvangert for et sådant parti. Man må hertil slutte, at de intentioner om at knytte en forbindelse mellem samfundets to poler, og herudfra opbygge en fælles samfundspolitik, var slået fejl. Erhvervspartiets skæbne viser klart disse vanskeligheder. De næringsdrivendes organisationer tog konsekvensen heraf og lod sig atter afpolitiseres. Samarbejdet mellem organisa-

tioner fortsatte herefter atter kun om enkeltpørgsmål, når dette var nødvendigt.

Den konservative folketingsmand A. Fraenkel kom med nye indlæg i mellemstandsdebatten i foredrag i slutningen af 20'erne og i en bog: »Mellemstanden«, der udkom 1932²⁴. Hans konklusion var, at byerhvervene udviklede sig i retning af intensive driftsformer »koncentrerede Bedrifter«, hvor man forstod karteller, truste, fusioner, koncerner, holding companies, mergers²⁵. Fraenkel så en samfundsmæssig nødvendighed heri, idet disse intensive driftsformer var nødvendige for den store produktionsstigning, der var forbundet med befolkningstilvæksten. Byerhvervenes gamle driftsformer, de små virksomheder, ville langsomt forsvinde i denne udvikling. Samfundets nye mellemstand var de talrige funktionærer, der var ansat i disse storvirksomheder. De måtte arbejde ud fra den betragtning, at ikke alle kunne blive direktører, altså rykke op i overklassen. Alle havde dog mulighed herfor gennem uddannelse.

Fraenkels opfattelse, at de små næringsdrivendes antal langsomt ville reduceres, holdt ikke. Antallet er muligvis svinget noget gennem årene, idet de som regel rammes hårdst under økonomisk udsving. Det kan være rigtigt, at politikerne har haft en tendens til at glemme de små næringsdrivende. Af den årsag har de små næringsdrivendes mellemstandsbevægelse svagt holdt sig i live gennem årene. I 1956 blev der oprettet en »Komite for erhvervs politik« med det formål at øge erhvervslivets indflydelse i dansk borgerlig politik indenfor de eksisterende borgerlige partiers rammer²⁶. Det skulle tilstræbes ved at få disse partier til at opstille kandidater fra erhvervslivet.

Tillæg om kildematerialet

Erhvervs partiet og Det frisindede Landsparti led som nævnt et voldsomt nederlag ved valget 1924. I frustration har man åbenbart destrueret partiets arkivalier. I hvert fald er det ikke lykkedes at opspore partiets arkiv. Fiaskoer har som bekendt ingen historie.

Det har derfor været nødvendigt at stykke oplysninger sammen mange steder fra.

Tanken om Erhvervs partiet blev oprindelig til hos visse medlemmer af de store erhvervsorganisationer. Uheldigvis synes korrespondancen vedrørende partiet at være gået direkte til de involverede personer og ikke til organisationernes arkiver. Her findes der kun ganske få breve.

Af gennemgåede organisationsarkiver kan nævnes »*De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation*«, hvis protokol er meget omhyggelig ført

af sekretæren, redaktør Runeklint. Denne protokol tilkendegiver tydeligt denne organisations betydning for Erhvervspartiets start og dens tilhørsforhold til partiet indtil 1920, da bruddet skete. »*De samvirkende Købmandsforeningers*« arkiv har ikke givet meget af interesse. Kun ganske få breve om Erhvervspartiet findes i arkivet. Breve til organisationens formand J. G. Schjær i hans egenskab af partimedlem må være sendt til ham personligt. Efter 1920 indeholder disse to organisationer intet om Erhvervspartiet. På dette tidspunkt havde de jo også trukket sig ud af den politiske erhvervsbevægelse.

Københavns Haandværkerforenings arkiv indeholder enkelte sager af interesse. Foreningen dannede en særlig komite for Erhvervspartiet. Desværre har denne organisations tilslutning ikke givet sig udslag i fyldigt arkivmateriale.

Arkivet for »*Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk*« findes på Erhvervsarkivet i Århus, men materialet når ikke så langt tilbage.

Desuden er »*Den jyske Handelsstands Centralforenings*« arkiv undersøgt. Det fremgår dog klart, at denne organisation ikke var interesseret i den politiske bevægelse, idet end ikke Erhvervspartiet er nævnt i organisationens protokol.

Man må fastslå, at ganske vist har nogle af disse organisationer haft betydning for partiet, især for dets start – der er f. eks. ret udpræget personsammenfald mellem organisationernes og partiets ledelse – men det har været personerne, der har drevet partiet, således at disse har taget arkiverne med sig.

Derfor er der udført et vist arbejde for om muligt at efterspore personlige arkiver rundt om i landet, dels arkiver efter partiets landsledere, dels lokale formænds arkiver. Dette arbejde har imidlertid ikke givet resultat. Landsarkiverne indeholder intet. Efterkommerne efter Erhvervspartiets to folketingsmænd, købmand Laur. Jensen og købmand J. G. Schjær, har destrueret materialet efter disses død. Det er ikke lykkedes at finde materialet efter folketingsmændene O. V. Kayser og Ludv. Boa. Der er endvidere skrevet til en række handelsforeninger og en række mesterforeninger i København med samme negative resultat¹.

Derudover er en række fremtrædende partipersoner ude i landet blevet kontaktet. Heller ikke her har resultatet været positivt². Dog har man som regel taget positivt på henvendelsen. Fra tømrmester J. Nedergaards slægtninge i Silkeborg er der ankommet en protokol, der desværre ikke indeholder noget af interesse.

Specialets vigtigste kildemateriale er først og fremmest avismaterialet. Man må i første omgang nævne den presse, Erhvervspartiet selv magtede at or-

ganisere. 8. oktober 1921 fik partiet sit eget officielle organ »*Erhvervsavisen*«, et ugeblad, der blev redigeret af fabriksmester A. Faarup. Bladet undlod i den tid, det eksisterede, d. v. s. til juli 1922, at meddele oplagstallet. Faarup var modstander af udvidelsesplanerne og det nye program af april 1922. Af den grund frasagde partiets nye bestyrelse sig samarbejdet med ham og allierede sig i stedet med købmand H. Holms blad »*Erhvervsbladet*«, officielt organ for Erhvervs samfundet i Gentofte. Dette blad blev senere medlemsblad for Det frisindede Landsparti. Disse to blade dækkede hver sin fløj under uoverensstemmelserne i foråret 1922. Derfor må de læses i sammenhæng i denne periode. Oplysningerne i bladene angående stridighederne skal tages med varsomhed på grund af de voldsomme beskyldninger, der rettedes mod modparten.

»*Mellemstanden*«, et lille skrift, udkom med et eksemplar i november 1922 og atter op til valget i april 1924 med flere numre. Det blev redigeret af hofotograf Peter Elfelt, og det var talerør for Erhvervs partiet efter splittelsen. Det første nummer er fejlagtigt dateret: november 1921. Da det indeholder oplysninger om Asger Karstensens indflydelse i Det frisindede Landsparti, og desuden et kort referat af et protestmøde i Det frisindede Landsparti om indenrigsminister Kraghs angreb på detailhandlerstandens avancer, der netop fandt sted efteråret 1922, er der regnet med denne dato. Endnu et »*Erhvervsblad*«, senere kaldet »*Præstø Amtstidende*«, udkom uregelmæssigt hver uge fra 1. juli 1920 til 15. januar 1921. Det optog kun artikler fra de øvrige blade, især fra H. Holms ovennævnte blad.

De to blade, der blev udgivet af A/S Middelstandens Presse i Århus, kan regnes med under partiets egen presse. »*Middelstandens Avis*«, der udkom allerede i 1915, gav udtryk for at dækket jyllandsområdet, og dens lokale ud-lægger: AARHUS dækkede Århusområdet. Disse blade må naturligvis i første række tilhøre Middelstandsforeningerne, men efter disses tilslutning til Erhvervs partiet efteråret 1918 blev aviserne talerør for Erhvervs partiet. Bladene, der var ugeblade, tilsluttede sig venstrefløjten af Erhvervs partiet og var meget forbeholden overfor den støtte, partiet fik gennem Jul. Wulffs »*Dagblad for Industri og Haandværk*«. Det er vanskeligt at udtale noget om de to avisers oplagstal, da de ikke selv skriver noget herom. AARHUS ophørte allerede i slutningen af 1918, muligvis p. g. a. svigtende oplagstal. Middelstandens Avis skiftede 4. juli 1920 navn til »*Mellemstanden*« men ophørte 23. september 1921 efter at være udkommet noget uregelmæssigt, muligvis et bevis på svigtende publikumsinteresse.

Mange af de politiske og faglige artikler, man læste i disse blade, stammede imidlertid fra fagpressen. Fagpressen kan naturligvis ikke medregnes som

presseorganer for Erhvervspartiet, selv om de i forskellige perioder støttede partiet. Blandt denne fagpresse må frem for andre nævnes Jul. Wulffs »*Dagblad for Industri og Haandværk*«, ikke alene fordi det var et dagblad, men fordi bladet støttede partiet gennem hele perioden, og fordi det havde ret stor udbredelse, idet det udgik til Fællesrepræsentationens 40.000 medlemmer. Denne avis har været en af hovedkilderne for Erhvervspartiets udbredelse ud over landet, som bladet fulgte forholdsvis indgående. Desuden supplerede det Erhvervsavisen i stridighederne om programudvidelsen 1922. Faglig set forlod Wulff aldrig sine kapitalistiske synspunkter. Han støttede håndværkerpolitikken i Erhvervspartiet. Man må derfor sammenholde dette blad med de blade, der blev udgivet af de forskellige handelsorganisationer, for ikke at få et for dominerende indtryk af Wulffs indflydelse på Erhvervspartiets idegrundlag. Desværre er det ikke lykkedes at finde eksemplarer af bladet efter oktober 1922.

»*Frugthandlerbladet*«, der udkom ugentligt, støttede også partiet gennem det meste af perioden. Det var organ for Vildt-, Frugt- og Grønhandlerforeningen i København og blev redigeret af frugthandler C. N. Espersen. Denne var som radikal borgerrepræsentant indtil 1919 modstander af Erhvervspartiet, men tillod dog frugthandlerforeningens repræsentant i Erhvervspartiet, P. A. Hamborg, at agitere for partiet i bladet. Fra december 1919 agiterede redaktøren selv kraftigt for Erhvervspartiet i sine artikler. Da bladet var organ for en københavnsk forening, udkom det kun i dette område. Frugthandlerbladet støttede programudvidelsen i 1922. »*Handelsavisen*« udkom hveranden dag. Det var organ for De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation og blev redigeret af dennes sekretær, Runeklint. Avisen fulgte Erhvervspartiet indgående indtil ca. 1920, da den sammen med organisationen langsomt trak sig ud af politiseringen. Herefter omtalte avisen Erhvervspartiet i negative vendinger de få gange, dette skete. Handelsavisen supplerer *Dagblad for Industri og Haandværk* i skildringen af Erhvervspartiets start i København. Det samme har været tilfældet med det ugentligt udkomne »*Dansk Handelsblad*«, organ for De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark. Da dette blad var landsomfattende, refererede det også i et vist omfang partiets udvikling på landsplan og støtter derfor *Dagblad for Industri og Haandværk* som kilde hertil. Bladet blev imidlertid atter upolitisk efter valgene i 1920 efter hård kritik fra flere læsere, hvorefter man ikke finder stof om Erhvervspartiet.

»*Medlemsblad for Haandværkerforeningen i København*« indeholder kun få artikler om Erhvervspartiet, således enkelte notitser om foreningens tilslutning til partiet i juli 1919.

»Detailhandlerbladets« oplysninger om Erhvervs partiet må tages med forbehold. Bladet blev redigeret af Sigvald Andersen og var uafhængigt af organisationerne. Redaktøren var ikke modstander af tanken om et erhvervs parti, blot var han modstander af Erhvervs partiets ledere, Laur. Jensen og J. G. Schjær, som han rettede flere beskyldninger imod om bedrageriske transaktioner for personlig vinding. Dette blad kunne dog sammen med de øvrige fagblade benyttes til udvidelse af den faglige forståelse af de næringsdrivendes kår. Mange af artiklerne om disse spørgsmål gik dog igen i flere blade. Det samme gjaldt artiklerne om Erhvervs partiets mange faglige og politiske møder.

Den politiske dagspresse er kun i et vist omfang gennemgået, idet det ved stikprøver viste sig, at man kun omtalte Erhvervs partiet ved valgene, hvis partiet overhovedet blev omtalt. Blandt de gennemgåede aviser gav kun »København« oplysninger ud over, hvad man i forvejen kunne læse i de ovenfor behandlede blade. I dette blad kunne man således supplere oplysningerne om stridighederne i 1922. Fagpressens oplysninger stammede ofter fra »København« korrespondent.

De forskellige aviser har været benyttet i den kronologiske redegørelse af Erhvervs partiets historie. Heri har der været ret udpræget overensstemmelse mellem de forskellige bladets udsagn, bortset fra tiden under stridighederne, da aviserne delte sig i to grupper alt efter, hvilken politisk fraktion de tilsluttede sig. Overensstemmelsen skyldes ofte, at mødereferaterne i aviserne stammede fra samme korrespondent. Således dannede Dagblad for Industri og Haandværk ofte grundlag for de øvrige avisers referater. Denne overensstemmelse har imidlertid medført, at adskillige vigtige møder ikke har været refereret i bladene, hvis Dagblad for Industri og Haandværks korrespondent tilfældigvis ikke var tilstede.

De politiske kapitler er ligeledes fortrinsvis hentet fra bladene. Det har her været nødvendigt at opveje handels- og håndværksbladene ligeligt. Det må atter understreges, at den politiske agitation forblev et anliggende mellem partiets ledere. Disse magtede ikke i tilstrækkeligt omfang at sælge deres synspunkter til større grupper af den næringsdrivende mellemstand. Dertil må man bemærke, at de forskellige aviser udtrykte redaktørernes observans. Dette gjaldt både partipressen og fagpressen. Man så det især under uoverensstemmelserne i 1922.

Udover disse kilder findes der et mindre trykt materiale på Statsbibliotekets og Det kongelige Biblioteks arkiver. Det drejer sig især om vedtægter og enkelte vigtige mødereferater. Dette materiale er blevet betragtet som førstehåndskilder. Afleveringen til de to biblioteker er dog foregået ret lemfæl-

digt, således at dette materiale langt fra er udtømmende. Dog giver det mulighed for at få et jævnt indblik i kredsafdelingernes og landspartiets vedtægtsopbygning.

Andet benyttet kildemateriale ses af kildeoversigten.

Bilag I

Program for Erhvervssamvirket, vedtaget 15. januar 1918:

For at etablere Samvirke imellem den danske Haandværkerstand, Handelsstand og dermed beslægtede Erhverv til Varetagelse af fælles Interesser har vi sat os følgende Formaal:

1

Opretholdelse af den personlige Ejendomsret, den selvstændige Næringsdrift og i det hele taget Enkeltmands frie og selvstændige Udnyttelse af sine Evner som Samfundets Grundvold og alle Fremskridts Drivkraft.

2

Bekæmpelse af alle Statsmonopoler under hvilken som helst Form.

3

Kamp mod saadanne Truster og Ringdannelser, som bringer de mindre Erhverv i Fare, samt mod Stats- og Kommunesocialisme under enhver Form.

4

Erhvervenes Ligestilling med andre Samfundsklasser under den sociale Forsorg efter Principet: Hjælp til Selvhjælp.

5

Sagkundskab og Erhvervsrepræsentation overalt, hvor vore Interesser berøres.

6

Fuldstændig Gennemførelse af Forholdstalsvalg til Rigsdagen.

7

Næringslovens Revision, der bygges på retfærdig Hensyntagen til alle Sider.

8

Skat paa Brugsforeninger, Andels- og Produktionsforeninger af enhver Art, som konkurrerer med det private Initiativ og den frie Næring.

9

Energisk Kamp mod den af Rigsdagen i den senere Tid førte Forbudspolitik.

10

Samlet Optræden ved Folketings- og Landstingsvalg for at opnaa ovennævnte Formaal ved at indsætte det størst mulige Antal Repræsentanter for Mellemstanden paa Rigsdagen. Tilsvarende Optræden ved Valg af Kommunalbestyrelser i By og paa Land.

Bilag II

Program for Erhvervspartiet, vedtaget i Århus den 23. april 1922:

§ 1

Partiet fastholder den lige, almindelige Valgret ved Valgene, saavel til Rigsdagen som til Kommunalraadene. Partiet vil arbejde paa at samle Folket om den individualistiske Samfundsopfattelse, der hævder den personlige Frihed, der frigør Initiativet i Produktionen og Omsætningen, og som kræver Ejendomsretten respekteret.

§ 2

En ligelig og retfærdig Udformning af den almindelige Valgret gennem Forholdstals-Valget, saaledes at Vælgergruppens Indflydelse paa Lovgivningsarbejdet og derigennem paa Udviklingen i vort Folk fuldt betrygges.

§ 3

Kvindens retslige Ligestilling med Manden bør gennemføres i alle Forhold.

§ 4

Partiet lægger afgørende Vægt paa Fremme af Folkeoplysningen saavel gennem den offentlige Skole som Privatskolen. Den i Grundloven hjemlede Skolefrihed bør respekteres. Ungdomsskolerne bør i stigende Grad støttes som Led i Folkets aandelige og legemlige Dygtiggørelse.

§ 5

Aandelig Frisind bør være Grundlag for Løsningen af alle Kirke- og Skolespørgsmaal. Religionsundervisningen i Folkeskolen bevares.

§ 6

Ædrueligheden i Folket bør fremmes gennem et virksomt Oplysningsarbejde og ikke gennem Tvangsforanstaltninger.

I samme Grad som man saaledes hævder den Enkeltes Ansvarfølelse, maa man understrege Samfundets Ret til at skride ind, hvor Misbrug af Alkohol finder Sted. Beruselse bør ikke være en formildende Omstændighed, naar en Forbrydelse skal straffes, og den bør være en stærk skærpene Omstændighed, naar den konstateres under den Vedkommendes Udførelse af en ansvarsfuld Gerning.

§ 7

En Gennemførelse af Økonomi i Statens og Kommunernes Administration er en bydende Nødvendighed. Udgifterne bør bestrides af løbende Indtægter.

§ 8

Danmarks militære Opgave er udelukkende af forsvarsmæssig Art. Her maa en Ordning, der giver Landets Ungdom Disciplin gennem Vaabenøvelse og Legemsfærdighed, træde i Stedet for det store, paa egentlige Krigsformaal beregnede Militærvæsen.

§ 9

I Toldlovgivningens Grundprincipper bør man tilstræbe det friest mulige Handelssamkvem mellem Nationerne, men vort Erhvervsliv maa paa den anden Side ikke savne Foranstaltninger, der tager Sigte paa at afbøde Forholdsregler, Udlandet maatte træffe gennem Eksportpræmiesystemet eller andre Foranstaltninger, der vedrører Konkurrence udefra.

Vi anerkender ethvert lovligt Erhverv som berettiget. En Lovgivning maa under alle Forhold regne hermed og principielt kræve, at alle Landets Erhverv hviler i sig selv.

§ 10

Fremme af en Lovgivning, som giver Staten Indseende med Monopoler og saadanne Trust- og Ringdannelser samt Priskarteller, som med Udelukkelse af Frikonkurrence er i Stand til at diktere Befolkningen Betingelser og Priser for Varer, hvis Fremstilling eller Salg er under de paagældende Virksomheders Kontrol.

Modstand mod en Avancelovgivning, der hæmmer Frikonkurrencen, svækker Energien og derfor virker indirekte varefordyrende. Erhvervslivet i Samfundet maa bygges paa Frikonkurrencens Princip, der giver Initiativet Plads og det forbrugende Publikum Tryghedsfølelse.

Det offentliges Overtagelse af Produktionen og Omsætningen medfører erfaringsmæssigt Varefordyrelser og Usikkerhed. Det samme gør saadanne Kapitalsammenslutninger og Ringdannelser, der formaar at stille sig udenfor den almindelige Konkurrence ved at diktere Priserne og derfor maa modarbejdes just ud fra Frikonkurrencens Princip. De økonomiske Sammenrottelser saavel som de stats- og kommunesocialistiske Indgreb i den frie Omsætning bør i lige Grad bekæmpes.

En eventuel Trustkommission bør imidlertid ikke have til Opgave at forhindre Kollektivt aftaler, som har til Hensigt at forebygge illoyal Konkurrence, som kan være ødelæggende for et Fags Udøvere, ej heller at forhindre Sammenslutninger af Virksomheder, som kan være gavnlige for Konkurrencen med Udlandet. Formaalet maa alene være at forhindre, at saadanne Forhold benyttes til at diktere Befolkningen uforholdsmæssig høje Priser.

§ 11

Skabelse af mindre Landejendomme, der er saa store, at de kan ernære en Familie, er en Statsopgave, der bør fremmes; disse Jordbrug bør hvile paa Ejendomsrettens Princip, idet Formaalet maa være at bevare et ensartet Grundlag for Landejendomsbedrifterne i Danmark. Og Statslaan til Støtte for Handel, Haandværk og mindre Industri bør ydes.

§ 12

Grundprincippet i vor Næringslovgivning bør tilstræbe at skabe de flest mulige selvstændige Erhvervsvirksomheder, dog under Hensyn til fornøden faglig Uddannelse, da selvstændigt Arbejde skærper Energien og avler Fremdrift, som er Grundlaget for Samfundets økonomiske Fremgang.

Princippet bunden Næring bør anerkendes som en naturlig Regulator for Erhvervenes økonomiske Udvikling.

Der bør gives alle Samfundsborgere, som ikke har offentlig eller anden fast Ansættelse, den friest mulige Adgang til at erhverve Næringsadkomst. Gebyret bør rette sig efter Virksomhedens Omfang og Karakter, saaledes at Virksomheder uden fremmed Medhjælp kan erholde Næringsadkomst for en meget moderat Betaling.

Enkeltpersoner, Ægtefæller, Aktie- eller Andelselskaber bør ikke kunne erhverve Næringsadkomst til at drive Virksomhed mere end eet Sted. Virksomheder, hvis Art naturligt kræver et større Virkefelt, bør dog kunne undtages fra denne Regel. Samme Person bør ikke kunne være Leder af eller i Bestyrelsen for mere end et Aktie- eller Andelselskab, som driver Virksomhed af samme Art. Næringsadkomst til Forening af Haandværk og Handel eller Industri og Handel bør kun kunne erhverves, naar begge Virksomheder omfatter samme Branche. Næringsadkomst til at forene en gros- og Detailhandel bør ikke kunne erhverves.

§ 13

En vellønnet Embeds- og Funktionærklasse, der socialt staar paa Højde med Samfundets øvrige Mellemlasse, vil sikre Samfundet den bedste og mest økonomiske Administration. I erhvervsmæssig Henseende med Henblik paa Udnyttelse af Fritid stilles Samfundets Embedsmænd og Funktionærer selvfølgelig lige med alle andre Statsborgere. Da Samfundet imidlertid er interesseret i, at der skabes saa mange selvstændige Hjem som muligt, bør samlevende Ægtefæller ikke kunne udnytte mere end eet Borgerskab, og da en stats- eller kommunallønnet Stilling i ovennævnte Henseende maa kunne regnes lige med et Borgerskab, bør der ikke gives Statens og Kommunens Tjenestemænd eller disses Hustruer Adgang til at løse et saadant.

Det i den nugældende Tjenestemandslov nedlagte Princip om Ligeløn for Mænd og Kvinder, der arbejder under samme Forhold, bør opretholdes.

§ 14

I skattepolitisk Henseende kræves Lighed for Loven gennem alle selvstændige Erhvervsdrivendes (altsaa ogsaa Landbrugeres) Bogholderipligt og gennem ensartet Beskatning af al Næringsdrift, hvad enten denne udøves af Enkeltmand, Aktie- eller Andelselskaber.

Producerende Andelsforetagender, saasom Slagterier, Mejerier og Lign., bør dog kun beskattes af den Del af Fortjenesten, som forbliver indestaaende i Virksomheden til Anlæg, Udvidelse, Opsparing af Kapital o. lign. En Forhøjelse af de direkte Skatter, som allerede har naaet en betydelig Højde, kan ikke tilraades. Indkomst- og Formueskatten bør hvile paa den stigende Skalas Princip, der betinger social Retfærdighed. Af Hensyn til Betydningen af Kapitalopsparing, der i saa fremtrædende Grad betinger Samfundsøkonomien, bør der vises Varsomhed ved fastsættelse af Formueskatten. Hvad der ophjælper Sparsommelighed i Befolkningen bør ikke hindres gennem Skattesystemer.

Det maa erkendes, at Skatter paa Formuer og Indkomst betegner Beskatning af Flid, Fremdrift og Sparsommelighed; denne Beskatning bør derfor ikke have et Omfang, som udelukker eller blot svækker en indirekte Beskatning af Luksusforbrug, der udelukkende rammer Statsborgernes unødvendige Forbrug. Denne Luksusbeskatning bør opkræves gennem en stigende Skala, der fastsættes i Forhold til dette Forbrugs Karakter – dog med den Begrænsning, at Belastningens Størrelse ikke hindrer Forbruget.

§ 15

Det maa fastholdes, at det i et velordnet Samfund er det enkelte Individts Pligt at sørge for sig selv og sin Familie uden at have Krav paa Støtte fra enkelte Medmennesker eller disse i Forening (det Offentlige). Men det maa erkendes, at Forholdene i det moderne Samfund er saadanne, at mange Mennesker ikke vil være i Stand til at spare det fornødne sammen til at ernære sig selv i deres Alderdom eller til at komme over Følgerne af Ulykkestilfælde, langvarig Sygdom eller Arbejdsløshed. De enkelte Samfundsmedlemmer kan vel værne sig gennem Forsikring, men det Offentlige maa opuntre hertil og ved sin Støtte gøre en saadan Forsikring økonomisk overkommelig selv for de fattigste.

Al social Forsorg bør hvile paa Princippet Hjælp til Selvhjælp. Syge-, Ulykkes-, Invalide- og Aldersforsorg bør organiseres samlet under Statens Kontrol og med passende Tilskud fra det Offentliges Side.

Alle Samfundsmedlemmer bør samtidig med, at de betaler Skat, bidrage særskilt til disse Formaal i Forhold til hver enkelts Indtægt.

Alle Samfundsklasser bør som hidtil støttes af det Offentlige, men det maa i langt højere Grad end hidtil fastholdes, at disse Kasser er Forsikringselskaber og ikke Understøttelselselskaber.

Kilder og litteratur

Arkivmateriale:

Erhvervsarkivet:

Københavns Haandværkerforenings arkiv.

De danske Handelsforeningers fællesorganisations Arkiv (hed i den relevante periode »De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation«)

De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark's arkiv (hed før 1919 »De samvirkende Detailhandlerforeninger i Danmark«)

Den jyske Handelsstands Centralforenings arkiv

Det kongelige Bibliotek:

Småtryksafdelingen: pakke om Erhvervspartiet

Rigsarkivet:

Det konservative Folkepartis arkiv

Forhandlingsprotokoller nr. 6 og 7

Repræsentantskab og landsmøde, prot. nr. 11

Fællesmøderne, prot. nr. 18–28

Folketingsgruppen, prot. nr. 31 og 33

Vælgerforeningen af 1918, dens arkiv: R. A. J. 1115/45.

Handelsministeriets bibliotek:

2 pakker om næringslovskommissionen af 15. april 1921

Københavns Stadsarkiv:

Mesterforeningsarkiver

Statsbiblioteket i Århus:

Pakken: »Andre politiske partier«

Aviser og fagblade:

Aarhus Stiftstidende, 1915 og foråret 1918

Nationaltidende, april, maj, juni, juli, august, sept. 1920

Politiken, april 1918 og året 1920

Bladet »København«, året 1920 og året 1922

Erhvervsavisen, af Hovedbestyrelsen anerkendt som officielt organ for Erhvervspartiet, 8. okt. 1921–21. juni 1922.

Erhvervsbladet, officielt Organ for Erhvervssamvirket for Gentofte, 5. okt. 1919–1. juni 1924. Fra 20. jan. 1923 medlemsblad for en række af Det frisindede Landspartis Organisationer.

Erhvervsbladet, fra nr. 3: Præstø Amtstidende, organ for Erhvervspartiet i Præstø Amt, 1. juli 1920–15. jan. 1921

Dagblad for Industri og Haandværk, 13. juli 1917–1. okt. 1922.

Dansk Handelsblad, 2. marts 1917–april 1924.

Detailhandleren, januar 1923–april 1924. Medlemsblad for Københavns Detailhandlerforening.

Detailhandlerbladet, januar 1917–april 1924.

Frugthandlerbladet, januar 1918–april 1924.

- Handelsavisen, organ for den danske Handelsstand, 31. marts 1917–april 1924.
Medlemsblad for Haandværkerforeningen i København, 15. okt. 1917–april 1924.
»Mellemstanden«, organ for Erhvervs partiet i hovedstaden, nov. 1922 og 16. febr. 1924–10. april 1924.
Middelstandens Avis, udg. af A/S Middelstandens Presse, 15. sept. 1915–15. febr. 1919 og 8. juni 1920–4. juli 1920. Herefter navneforandring til »Mellemstanden«, frisindet organ for Mellemstandsinteresser. Det fortsatte til 23. sept. 1921.
AARHUS, Middelstandens Avis, udg. af A/S Middelstandens Presse, 7. juli 1917–31. dec. 1918.

Andre kilder:

- Betænkning om Revision af Næringsloven, København 1926.
»Hvad er Erhvervs partiet«, pjece, udgivet af Erhvervs partiets Hovedbestyrelse, København 1919.
Rigsdagstidende:
Folketingets forhandlinger, 1918–1924.
Statistiske meddelelser:
4. rk. bd. 56 kommunalvalget marts 1917.
4. rk. bd. 57 folketingsvalget 22.4. 1918.
4. rk. bd. 57 valgmandsvalget 29.4. 1918.
4. rk. bd. 60 folketingsvalget 26.4. 1920.
4. rk. bd. 61 folketingsvalget 6.6. 1920.
4. rk. bd. 61 valgmandsvalget 30.7. 1920.
4. rk. bd. 62 folketingsvalget 21.9. 1920.
4. rk. bd. 62 valgmandsvalget 24.9. 1920.
4. rk. bd. 62 kommunalvalgene marts 1921.
4. rk. bd. 71 folketingsvalget 11.4. 1924.
Jul. Wulff: *Er Tiden ikke moden til en Byerhvervs politik*, Kbh. 1898.
Jul. Wulff: *Haandværk og Industri*, Kbh. 1904.

Opslagsværker:

- Dansk Haandværker Stat, Kbh. 1932.
Dansk skønlitterær Forfatterleksikon, bd. III (Broder Nissen)
Viktor Elberling: Rigsdagens Medlemmer gennem 100 År, Kbh. 1950.
Kraks blå bog.
C. N. Espersen: *Haandbog for Købmænd*, Kbh. 1926.

Fremstillinger:

- Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: *En Bygning vi rejser*, Kbh. 1954–55.
Alfr. Bindslev: *Konservatismens Historie i Danmark*, 1938.
C. V. Bunch: *Høkerforeningen i København*, Kbh. 1917.
H. P. Clausen: *Aviser som historisk kilde*, Århus 1962.
Ejnar Cohn: *Danmark under den store Krig*, Kbh. 1928.
Den danske Rigsdag, bd. II, III og IV.
Vagn Dybdahl: *Partier og erhverv*, Århus 1969.
Vagn Dybdahl: *Historisk kommentar til nationaløkonomi*, Århus 1971.

- Bjarke Fog: *Erhverv og samfund*, Kbh. 1950.
 A. Fraenkel: *Funktionærspørgsmålet – politisk belyst*, (foredrag), Kbh. 1928.
 A. Fraenkel: *Mellemstanden*, Kbh. 1932.
 Jørgen Hatting og Karl Olesen: *Fra Piper til Christmas Møller*, bd. 1 i serien: *Det konservative Folkepartis historie i et halvt århundrede*, Kbh. 1966.
 Asger Karstensen: *Et Liv i Politik*, Kbh. 1940.
 Asger Karstensen: *Et Opgør*, Kbh. 1921.
 Poul Meyer: *Politiske partier*, Kbh. 1965.
 A. Munthe: *Hundra Ar i Hantverkets tjänst*, Stockholm 1947.
 Broder Nissen: *Haandværkerhistorie*, Odense 1934.
 Nyrop og Sølvér: *Fællesrepräsentationen for dansk Industri og Haandværk 1879–1929*, Kbh. 1929.
 Politikens Danmarkshistorie, bd. 11, 12 og 13.
 Roar Skovmand: *Det radikale Venstre 1905–55*. Kbh. 1955.
 Vibæk og Alkjær: *De danske Handelsforeningers Fællesorganisation 1890–1940*, Kbh. 1940.
 J. Wernicke: *Kapitalismus und Mittelstandspolitik*, 2. Aufl. 1922.

Noter og henvisninger

Indledning

1. Vibæk og Alkjær, 45.
2. *Partier og erhverv*, 289.
Wernicke, 154 ff.
3. *Nyrop og Sølvér*, 50 ff. ,
4. *Espersen*, 60 ff.
5. *Vibæk og Alkjær*, 69.
6. *Espersen*, 66 ff.
7. *Jul. Wulff: Er Tiden ikke moden for en Byerhvervs politik*, København, 1898.
8. ds., 33.
9. *Alfr. Bindslev*, II, 269.
10. *Middelstandens Avis* 10/12 1915.
11. *Alfr. Bindslev*, II, 419.
Den danske Rigsdag, III, 295.

Erhvervspartiets historie

1. *Cohn*, 12 ff.
2. *Partier og erhverv*, 289.
3. *Dagbl. f. Industri og Haandværk* 24/6 1917.
4. ds. 24/6 1917.
5. ds. 14/9, 21/9 og 25/9 1917.
6. *Dan. handelsf. Fæll.*: Forhandlingsprotokol 18/9 og 16/10 1917.
7. De to handelsforeninger nedsatte 5 mandsudvalg og Fællesrepräsentationen for dansk Industri og Haandværk nedsatte et 8 mands udvalg.
8. *Dagbl. f. Industri og Haandværk* 29/10 1917.
9. *Dansk Handelsblad* 7/12 1917.
10. *Nyrop og Sølvér*, 132 f.
11. *Dagbl. f. Industri og Haandværk*: 1/2 og 15/2 1918.
12. ds. 22/2 og 25/2 1918.
13. ds. 25/2 1918.
14. ds. 28/9 1918.
15. ds. 13/3 1918.
16. *Dan. handelsf. Fæll.*: Brevsager 1910–1920. Et Opraab fra Erhvervspartiet.
17. *Dagbl. f. Industri og Haandværk* 17/7 1919.
18. Se bilag I.
19. *Dansk Handelsblad* 15/3 1918.
Handelsavisen 7/3 1918.
20. *Dansk Handelsblad* 12/4 1918.
21. ds. 22/3 1918.
22. *Dagbl. f. Industri og Haandværk* 24/4 1918.
Stat. Medd. 4. rk. bd. 57: Ved valget fik Det konservative Folkeparti indvalgt 3 repräsentanter for mellemstanden. So-

- cialdemokratiet fik valgt 1 repræsentant. Venstre fik ikke valgt repræsentanter og Det radikale Venstre fik valgt 2 repræsentanter for den næringsdrivende mellemstand.
23. Statsbiblioteket: pk. »Andre politiske partier«.
24. Middelstandens Avis 15/9 1915.
25. Middelstandens Avis 18/3 1917 (tømrermester J. Nedergaard og sagfører Christensen).
26. AARHUS 31/3 og 7/4 1918.
27. *Stat. Medd. 4. rk. bd. 57.*
28. AARHUS 14/4 1918.
29. Dansk Handelsblad 19/7 og 5/8 1918.
30. *Dan. handelsf. Fæll.*: Forhandlingsprotokol fra 10/7 1918 til 21/10 1919.
31. AARHUS 5/5 1918.
Dagbl. f. Industri og Haandværk 1/5 1918.
32. Dansk Handelsblad 7/6 1918.
33. Talrige eksempler i Dagbl. f. Industri og Haandværk og i Dansk Handelsblad.
34. Det kgl. Bibl.: pk. Erhvervs partiet.
35. Medlemsblad for Hvf, København 1/10 1919.
Smørhandler Ludvig Poulsen, København. Formand for Smør- og Margarinehandlerforeningen i København samt direktør for Købmandsbanken. Medstifter af Erhvervs partiet og dets folketingskandidat 1918 og 1920. Tilsluttede sig Det frisindede Landsparti, hvis formand han blev.
36. Middelstandens Avis 17/12 1918.
37. Dagbl. f. Industri og Haandværk 19/3 og 16/3 1919.
38. Statsbiblioteket: pk. »Andre politiske partier«.
39. Det kgl. Bibl.: pk. Erhvervs partiet.
40. ds.
41. *Stat. Medd. 4. rk. bd. 60.*
42. Nationaltidende 23/4 og 1/7 1920.
Dansk Handelsblad 23/4 1920: citat fra Jyllandsposten 18/4 1920.
43. Udtrykkene er hentet fra en tale af P. Wunsch 12. april. Dagbl. f. Industri og Haandværk 15/4 1920.
44. Dansk Handelsblad 16/4 1920 og Dagbl. f. Industri og Haandværk 14/4 1920: Erhvervs partiets Valgopraab.
45. Ex.: referat af Erhvervs partiets kæmpe-møde 22. april, trykt i Dagbl. f. Industri og Haandværk 23/4 1920.
46. Dansk Handelsblad 5/3 1920 (Ludv. Poulsens valgtale).
47. *Stat. Medd. 4. rk. bd. 60.*
Det konservative Folkeparti fik valgt 3 repræsentanter for de næringsdrivende. Venstre fik valgt 1 repræsentant. Socialdemokratiet fik valgt 2 repræsentanter og Det radikale Venstre fik valgt 2 repræsentanter for de næringsdrivende.
48. Dagbl. f. Industri og Haandværk 30/4 1920.
Dansk Handelsblad: 1/5 1920.
49. Handelsavisen 5/5 1920.
50. *Stat. Medd. 4. rk. bd. 61 og 62.*
Ved septembervalget fik Det konservative Folkeparti 3 repræsentanter for de næringsdrivende. Socialdemokratiet fik 1 repræsentant, Venstre fik ligeledes 1 og Det radikale Venstre fik ingen repræsentanter for den næringsdrivende mellemstand.
51. Frugthandlerbladet 14/7 1920.
52. *Kbh. Hvf. arkiv*, pk 68. Bestyrelsen.
Håndværkerfagenes forhdl. protokol, 14. maj 1920.
53. Dagbl. f. Industri og Haandværk 22/7 og 24/7 1920.
Vælgerforeningen af 1918, dens arkiv R. A. J. 1115/45: Forhdl. protokol: Bestyrelsesmøde 24. aug. 1920.
54. *Stat. Medd. 4. rk. bd. 61 og 62.*
55. *Stat. Medd. 4. rk. bd. 62.*
56. Dagbl. f. Industri og Haandværk 6/3 1921.
57. *Kbh. Hvf. arkiv*, pk. 174: Ind- og udgået korrespondance, brev fra Claus J. Olsen til oldermand P. O. Olsen.
58. *Kbh. Hvf. arkiv*, pk. 77: Repræsentantskabsmødet 1920.
59. Ds.: Brev af 11/6 1921: »... Repræsentantskabet giver Erhvervs partiet sin tilslutning til de foreslåede Ændringer til Partiets Love med den Reservation, at Repræsentantskabets Valg af 9 Medlemmer bibeholdes«.
60. Dagbl. f. Industri og Haandværk 3/8 1921.
61. *Højskoleforstander Broder Nissen*, Vi-

- vild Højskole, 1867–1956. Bestyrelsesmedlem i Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk. Har skrevet adskilligt, bl. a. »Orla Lehmann, en Skildring af hans Liv og Gerning«, Holbæk 1912, »Danskefolkets Historie«, Hadsten 1912, »Haandværkerhistorie«, Odense 1934. Bidragyder til adskillige blade og aviser. Han var Erhvervspartiets folketingskandidat ved septembervalget 1920 i Ringkøbing. (Dansk skønlitt. Forfatterlex III, 48).
62. Dagblad for Industri og Haandværk 6/11 og 7/11 1919.
63. »Hvad er Erhvervspartiet«, Kbh. 1919. udg. af Erhvervspartiets bestyrelse.
64. Dagbl. f. Industri og Haandværk 9/5 1920.
65. Erhvervsbladet 18/3 1922.
66. Middelstandens Avis 20/10 1920.
67. *Cigarhandler H. Holm*, Charlottenlund. Medlem af Erhvervspartiets hovedbestyrelse af 27. 3. 1919 og partiets folketingskandidat for Præstø amt i 1920. Medstifter af Det frisindede Landsparti i 1922 og medlem af dets overbestyrelse og forretningsudvalg. Holm var redaktør af »Erhvervsbladet«, organ for Erhvervsamvirket i Gentofte, senere medlemsblad for Det frisindede Landsparti.
68. Erhvervsavisen 8/4 1920.
69. Bladet »København« 10/4 1922.
70. Dagbl. f. Industri og Haandværk 12/4 1922.
Bladet »København« 11/4 1922.
72. Om disse emner henvises desuden til kapitlet: Erhvervspartiets samfundsoptattelse.
73. Dagbl. f. Industri og Haandværk 28/4 1922. Erhvervsbladet 29/4 1922. Erhvervsavisen 6/5 1922.
74. Erhvervsbladet 8/7 1922.
75. *Hoffotograf Peter Elfelt*, København. (født 1866). Medlem af Københavns Haandværkerforenings bestyrelse 1918–23. Han var Erhvervspartiets folketingskandidat 1920 og 1924, han var formand for partiet 1924 og redaktør af dets blad »Mellemstanden«. (Kraks blå bog 1925).
76. Det kgl. Bibl.: pk. »Erhvervspartiet«.
77. Bladet »København« 31/8 1922.
Dagbl. f. Industri og Haandværk 31/8 1922.
Erhvervsbladet 2/9 1922.
78. ds. 1/7 1922.
79. ds. 2/9 1922.
80. *Snedkermester Carl Smith*, København. Oldermænd for Snedkerlauget i København og medlem af Haandværkerforeningens bestyrelse. Han var Erhvervspartiets folketingskandidat ved valgene i 1920. En notits i Erhvervsbladet 26. januar 1924 tyder på, at han senere tilsluttede sig Venstre.
81. Dagbl. f. Industri og Haandværk 13/9 1922. Erhvervsbladet 23/9 1922.
82. Erhvervsbladet 11/11 1922.
83. Dagbl. f. Industri og Haandværk 3/9 1922.
84. *Vognmand Henrik D. Petersen*, København. Formand for Centralorganisationen af Vognmænd i København og Omegn. Medstifter af Erhvervspartiet, medlem af overbestyrelsen af 27. 3. 1919. Folketingskandidat i 1918 og 1920. Han fortsatte i Erhvervspartiets hovedbestyrelse efter splittelsen 1922, men deltog ikke i valgagitationen 1924, (Dansk Handelsbl. 12/4 1918). Dagbl. f. Industri og Haandværk 4/9 1922.
85. ds.: 13/9 1922.
86. Mellemstanden 6/3 1924.
87. *Stat. Medd. 4. rk. bd. 71*.
88. *Restauratør Peter August Bunbech Wunsch*. Formand for Centralforeningen af Hotel-, Restauratør- og Beværtterforeningen i Danmark 1918–34, RD, DM. Medstifter af Erhvervspartiet og medlem af overbestyrelsen af 27. 3. 1919. Han var partiets folketingskandidat 1918 og 1920. Medstifter og medlem af Det frisindede Landspartis hovedbestyrelse. (Hotelværter og Restauratører bd. 1). Erhvervsbladet 14/10 og 11/11 1922.
89. »Et Liv i Politik«, 112.
90. Erhvervsbladet 15/4 1922.
91. Erhvervsbladet 20/11 1920.
92. Oplysning af fru Karen Alster, datter af J. G. Schjær.

Erhvervs partiets samfundsopfattelse

1. Middelstandens Avis 9/12 1917.
2. Se bilag I.
3. AARHUS 7/10 1917.
Middelstandens Avis 7/10 1917.
4. Se bilag I.
5. AARHUS 1/10 1918.
6. Mellemstanden 6/3 1924.
7. Se bilag I.
8. *Nyroþ og Sølv*, 132 f.
9. Erhvervsavisen 8/10 1921.
10. Se bilag II.
11. Det følgende er taget fra en artikel i Dagbl. f. Industri og Haandværk
12. Ex. Dagbl. f. Industri og Haandværk 15/2 1918 (A. Boysen), Dagbl. f. Industri og Haandværk 3/9 1918 (Broder Nissen).
13. Erhvervsbladet 25/4 1920.
14. *Politikens Danmarkshistorie* bd. 13, 160 ff.
15. Jfr. indledningen.
16. Erhvervsavisen 8/10 1921.
17. Ex. Middelstandens Avis 10/12 1918.
18. Ex. udtalelser i borgerrepræsentationen 27/9 1919.
19. *Statistisk Tabelværk 5 rk. A 12*, 98, har en tabel over stats- og kommunaldrift og privatdrift fra erhvervstællingen i 1925:

	Håndv./ industri	Handel	Transport
Statsdrift	99	3	22
Kommunal drift	378	24	16
Enkelmand	56.355	44.385	6.255

Det er første gang, der foreligger erhvervstælling for handel.

20. Middelstandens Avis 10/12 1918.
21. Borgerrepræsentationen, 27/9 1919:
Prøvekøb:

	Kommunal grønhandel	Privat handel
Blomkål	20 øre	15- 40 øre
Agurker	50 -	40- 75 -
Madæbler	30 - pr. pund	35- 65 - pr. pund

29. september

Blomkål	15-25 øre	25- 75 øre
Agurker	25-40 -	15- 65 -
Madæbler	35 øre pr. pund	35- 50 - pr. pund
Spiseæbler	35 - - -	45-200 - - -
Tyttebær	40 - - -	65 - - -

Espersen sætter et spørgsmålstegn ved statistikkens gyldighed p. g. a. en tenten-tiøs indsamlingsmetode.

22. Frugthandlerbladet 8/10 1919.
23. ds. 19/11 1919.
24. ds. 8/12 29/12 1920, 14/6 1922, 14/11 1923 og 26/3 1924.
25. ds. 18/12 1920.
26. Borgerrepræsentationen, 27/11 1919.
27. Middelstandens Avis 23/11 1920.
28. *Folketingets forhdl. 1919-20*, Finanslovsdebatten 6/11 1919, sp. 426 ff.
29. Se bilag I.
30. *Vibæk og Alkjær*, 112.
31. *Historisk komm. t. nationaløkonomi*, 69 ff.
Politikens Danmarkshistorie bd. 12, 101 ff.
32. *Folketingets forhdl. 1918-19*, 6/10 1918, sp. 2354.
33. Se bilag II.
34. *Folketingets forhdl. 1921-22*, 16/3 1922, sp. 5529.
35. Erhvervsavisen 8. oktober 1921.
36. »*Erhverv og samfund*« som baggrundslæsning.

37. Detailhandlerbladet 22/2 1918.
38. *Folketingets forhdl.* 1923-24, 11/10 1923, sp. 137 ff.
39. Detailhandlerbladet 23/5 1919.
40. ds.
41. Erhvervsbladet 23/6 1923.
42. Middelstandens Avis 28/6 1918.
Kampagne mod Ballins virksomhed i Detailhandlerbladet i efteråret 1918.
43. Se bilag I.
44. *Folketingets forhdl.* 1923-24, 11/10 1923, sp. 137 ff.
45. Middelstandens Avis 2/12 1917.
Handelsavisen 5/12 1917.
46. Dansk Handelsblad 12/4 1918.
47. Dagbl. f. Industri og Haandværk 23/11 1917.
48. *Folketingets forhdl.* 1921-22, 14/10 1921, sp. 147.
49. *Rigsdagstidende* 1919-20, tillæg A, sp. 2401.
50. *Folketingets forhdl.* 1919-20, 27/2 1920; ex. sp. 4053 (Korsgaard).
51. ds.: 25/2 1920, sp. 3929.
52. ds.: 25/2 1920, sp. 4059 og sp. 3952.
53. Frugthandlerbladet 30/3 1920.
54. København 18/4 1920.
55. *Landstingets forhdl.* 1920-21, 18/11 1920, sp. 158.
56. Dagbl. f. Industri og Haandværk 18/9 1920: debat og resolution fra Fællesrepræsentationens delegeretmøde 13.-14. sept. 1920.
57. *Københ.han.fæll.*: Sager 1-25, læg 9: »Trustloven«.
58. *Folketingets forhdl.* 1922-23, 22/2 1923, sp. 4258.
59. *Landstingets forhdl.* 1920-21, 24/11 1920, sp. 217.
60. Se bilag II.
61. København 11/4 1922.
62. Dagbl. f. Industri og Haandværk 26/10 1917, 12/11 1917, 23/11 1917 og 8/2 1918.
63. ds.: 23/11 1917.
64. Jfr. s. 82.
65. Ex. Erhvervsbladet 20/1 1923.
66. Ex. Frugthandlerbladet 11/6 1919.
67. *Vibæk og Alkjær*, 121.
68. »Fri Næring bibeholdes, dog maa Embeds- og Bestillingsmænd og disses hustru-er ikke drive selvstændig Næring.«
Desuden et vigtigt emne ved kommunalvalgene i Århus 1917: Middelstandens Avis 6/3 1917.
69. *Folketingets forhdl.* 1918-19, 22/6 1919, sp. 6262. Stadfæstet 12/9 1919 (Lov.tid. nr. 489).
70. *Folketingets forhdl.* 1918-19, 26/7 1919, sp. 6455.
71. Dagbl. f. Industri og Haandværk 7/8 1919.
72. Ex. *Folketingets forhdl.* 1920-21, 20/10 1920, sp. 162.
73. Se bilag II.
74. ds.
75. *Espersen*, 519.
Den danske Rigsdag bd. 2, 224.
76. *Nyrop og Sølvær*, 132 f.
77. Medl.blad f. Hvf. i Kbh. 15/10 1917.
78. Erhvervsavisen 8/10 1921.
79. *Espersen*, 139: frugthandler P. A. Hamborg var bestyrelsesmedlem i Vildt-, Frugt- og Grønthandlerforeningen af 1889.
Han agiterede for Erhvervspartiet i Frugthandlerbladet. Hamborg var Erhvervspartiets folketingskandidat for Vestre Storkreds ved valgene i 1920. Hans stillingtagen i forbindelse med uroen i 1922 kendes ikke.
80. Frugthandlerbladet 28/9 1921.
81. *Politikens Danmarkshistorie* bd. 13, 271 ff.
Den danske Rigsdag bd. II, 411-18.
82. Se bilag II.
83. Frugthandlerbladet 19/1 1921.
84. Erhvervsbladet 6/5 1922.
85. Dagbl. f. Industri og Haandværk 16/8 1922.
86. *Folketingets forhdl.* 1922-23, 23/2 1923, s. 4399.
87. Se bilag I.
88. *Nyrop og Sølvær*, 36.
89. *Partier og erhverv*, 285 ff.
90. ds. 331 ff.
91. ds. 349 ff.
92. ds. 456 ff.
93. *Nyrop og Sølvær*, 132 f.
94. *Folketingets forhdl.* 1920-21, 20/10 1920, sp. 162.

95. *Betænkn. om Revision af Næringsloven*, 6-7.
96. I det følgende benyttes kommissionsreferater, fundet på Handelsministeriets bibliotek: Den store næringslovs-kommission, pk. II. Første møde 31. maj 1921.
97. 30. november 1921.
98. Se bilag II.
99. Ex. Pitzner: 6. april 1922.
100. Se bilag II.
101. ds.
102. Med »bunden næring« forstås de erhvervsområder, hvortil der kræves næringsbevis – i modsætning til »fri næring«, der kan drives frit af alle.
103. 30. november 1921.
104. 1. marts 1922.
105. Se bilag II.
106. 2. marts 1922.
107. *Betænkn. om Revision af Næringsloven*, 9.
108. Se bilag I.
109. *Folketingets forhdl. 1918-19*, 6/10 1918, sp. 140 ff.
110. ds. 1921-22, 1/3 1922, sp. 4413 ff.
111. ds. 1921-22, 30/5 1922, sp. 7849 ff.
112. ds. 1921-22, 3/2 1922, sp. 4512 ff.
113. ds. 1921-22, 2/12 1922, sp. 2860 ff.
114. ds. 1921-22, 16/3 1922, sp. 5506.
115. Se bilag II.
116. »Den sociale Lovgivning bør fremmes til Fordel for alle Landets Borgere. Forsikringsvæsenet indgår under Statens Tilsyn. Staten etablerer tvungen Invaliditets- og Folkeforsikring«.
117. *Middelstandens Avis* 6/3 1917.
118. ds. 28/3 1917.
119. ds. 31/3 1917.
120. Se bilag I.
121. *Dagbl. f. Industri og Haandværk* 28/1 1920.
122. *Folketingets forhdl. 1918-19*, 13/6 1918, sp. 259 ff.
123. *Samling af Love og Anordning m. m. 1914 a*, 284: Indenrigsministeren kan efter Indstilling fra Arbejdsinspektøren tillade, at Bestemmelserne i nærværende Lov ved Ændringer, som maatte følge af de i hvert Tilfælde foreliggende særlige Forhold, finder Anvendelse paa Foreninger af Personer, der har sluttet sig sammen for ved bestemte Bidrag at sikre hverandre gensidig Hjælp under Arbejdsløshed, men som efter § 1 og 6 givne Regler ikke kan anses for Lønarbejdere.
124. *Middelstandens Avis* 26/11 1918.
125. *Folketingets forhdl. 1918-19*, 26/11 1918, sp. 1870.
126. *Rigsdagstidende B*, 5/12 1918, sp. 249.
127. Se bilag II.
128. *Folketingets forhdl. 1922-23*, 8/3 1923, sp. 4769.
129. *Dagbl. f. Industri og Haandværk* 27/4 1922.
130. Se bilag II.
131. *Erhvervsavisen* 8/4 1922.
132. *Dagbl. f. Industri og Haandværk* 12/4 1922.
133. *Middelstandens Avis* 15/9 1915 (Folkeskolen bør . . .).
134. Landsforeningen den personlige Friheds Værn blev stiftet 24. april 1917. *De samv. Købm. arkiv*: Diverse Arkivsager 1920-23, pk. 8 A læg: Ludvigsens Bureau.
135. *Folketingets forhdl. 1921-22*, 30/6 1922, sp. 9077 ff.
136. ds. 1922-23, 22/3 1923, sp. 5265.
137. ds. 17/5 1922, sp. 7195 ff.
138. *Frugthandlerbladet* 5/7 1922.
139. Se bilag II.
140. *Erhvervsbladet* 2/9 1922.
141. *Middelstandens Avis* 20/10 1920. *Dagbl. f. Industri og Haandværk* 20/10 1922: en artikel fra »Landmandstidende«.

Afsluttende bemærkninger

1. *Dagbl. f. Industri og Haandværk* 6/4 1918 (Henrik D. Petersen).
2. *Mellemstanden* 6/3 1924 (Jul. Wulff).
3. *Erik Rasmussen: Politik*, Kbh. 1968, 14.
4. *Hundra år i hantverkets tjenst*, 220.
5. *Frugthandlerbladet* 10/4 1918.
6. *Dansk Handelsblad* 12/4 1918.

7. Dagbl. f. Industri og Haandværk 15/3 og 20/3 1918.
 8. ds.: 19/3 1919.
 9. Dansk Handelsblad 13/6 1919.
 10. Frugthandlerbladet 10/4 1918.
 11. ds.: 10/12 1919.
 12. Bladet »København« 11/4 1922 (udtalelse af Boa).
 Erhvervsavisen 13/5 1922: (om Laur. Jensens forhandlinger med Karstensen).
 13. *Et Opgør*, 28–29.
 14. Dagbl. f. Industri og Haandværk 21/1 1918.
 15. ds. 20/11 1918: Det nedsatte udvalg, der skulle administrere understøttelsen til mindre næringsdrivende:
 Købmand J. G. Schjær
 Grosserer C. V. Bunck
 Manufakturhdl. Nic. Sand
 Købmand Laur. Jensen
- Vognm. Henr. D. Petersen
 Resturator Olav Iversen
 Ølhdl. H. Hansen
- Suppleanter:*
 Smørhandler Ludv. Poulsen
 Urtekr. Glindemann Nielsen
 Manufakturhdl. Franck
 Cigarhdl. H. O. Hansen
 Vognm. Meyer
 Restaurator P. Wunsch
 Ølhdl. N. C. Petersen
16. Dagbl. f. Industri og Haandværk 16/1 1919 og 28/1 1920.
 17. ds. 15/2 1920, om et beløb fra Aarhus Haandværkerforening.
 18. Frugthandlerbladet 24/3 1920.
 19. Ex. Dagbl. f. Industri og Haandværk 22/4 1920.

20. *Nordengaard: Valgene til Rigsdagen i 100 År, Stat. Medd. 4. rk. bd. 57, 60, 61, 62, 71:*
 I nedenstående statistik er medtaget erhvervene: grosserer og fabrikant, selv om de betegner en overgang fra »mellemstand« til »kapitalistoverklassen«:

	KF		S				V				RV				Andre				I alt					
	Kbh		Pro		o	v	o	v	o	v	o	v	o	v	o	v	o	v	o	v				
	o	v	o	v																	o	v	o	v
1918	8	3	3	0	0	0	2	1	1	0	3	0	6	1	2	1	10	0	2	0	25	4	12	2
1920	5	3	1	0	2	1	1	1	1	4	0	2	1	2	0	2	2	0	0	0	15	4	6	4
1920	5	3	1	0	1	1	3	0	6	0	2	1	2	0	4	0	1	0	0	0	15	4	10	1
1920	5	3	4	1	1	1	3	0	3	0	2	1	2	0	5	0	0	0	0	0	11	4	14	2
1924	4	2	5	2	1	1	5	1	6	0	2	1	4	0	1	0	1	0	0	0	16	3	13	4

o = opstillet, v = valgt.

I nedenstående statistik over de øvrige partiers mellemstandskandidater er erhvervene: grosserer og fabrikant ikke medtaget:

	KF		S				V				RV				Andre				I alt					
	Kbh		Pro		o	v	o	v	o	v	o	v	o	v	o	v	o	v	o	v				
	o	v	o	v																	o	v	o	v
1918	6	1	3	0	0	0	2	1	1	0	2	0	5	1	1	1	5	0	0	0	17	2	8	2
1920	2	2	1	0	1	1	1	1	1	0	2	1	2	0	2	2	2	0	0	0	8	3	6	4
1920	2	2	1	0	1	1	3	0	2	0	2	0	2	0	4	0	1	0	0	0	8	3	10	0
1920	2	2	4	1	1	1	3	0	1	0	2	1	2	0	5	0	0	0	0	0	6	3	14	2
1924	2	1	5	2	1	1	5	1	4	0	2	1	1	1	1	0	0	0	0	0	9	3	13	4

o = opstillet, v = valgt.

21. Middelstandens Avis 30/6 1918.
22. *Folketingets forhdl. 1918-19, 13/12* 1918, sp. 2566 ff »Hvad agter Regeringen at foretage sig overfor de Erstatningskrav, der kan blive rejst, foranlediget ved Uroligheder, som medfører Tab og Beskadigelse af Værdier, som ikke kan dækkes ved Forsikring?«
Forsikringsselskaberne var oprindelig uvillige, da sådanne erstatninger ikke var forudset. De indvilligede åbenbart som følge af Laur. Jensens initiativ i tinget.
23. *Kbh. Hvf. arkiv*: Haandværkerstandens Møder og Plenarforsamlinger: pk. 67: brev af 7. 3. 1923 fra Københavns Da-
mefrisørforening om bevilling til aftenskole for lærlinge. Hvfs. svarskrivelse af 9. 3. 1923: »I Besiddelse af Deres ærede Brev af 7. ds. har vi henvendt os til herr folketingsmand O. Kayser og anmodet om hans Støtte for Deres Andragende om Statstilskud til Deres Fags Aftenskole for Lærlinge«.
24. Foredrag i Dansk Principalforening 3. okt. 1928 om: Funktionærspørgsmålet – politisk belyst.
25. *Mellemstanden*, 230 ff.
26. *Meyer*, 156.
Statsbibl.: pk. »Andre politiske Partier« (Medlemsfortegnelse og foredrag).

Nyt, centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter

AF CHRISTIAN R. JANSEN

Gennem de sidste år er der sket betydelige ændringer i det danske realkreditvæsen. Bl. a. er de mange kredit- og hypotekforeninger blevet fusioneret. En følge heraf har været, at der er blevet afleveret en del arkivalier fra foreningerne til Erhvervsarkivet, der derved har fået et materiale, der kan blive til stor gavn for udforskningen af de sidste 100 års kulturelle, sociale og økonomiske historie.

»Ejendommen er drevet uden opoffrelse og på simpel måde, og stor driftighed skønnes ikke at være til stede«¹.

Kreditforeningens vurderingsmænd havde været på besøg, og de vidste nok at vurdere forholdene. Intet blev overladt til tilfældighederne: Ejeren måtte frem med ejendommens papirer og gøre rede for, hvorledes han drev jorden, driftsregnskabet måtte på bordet, og vurderingsmændene gik rundt for at måle op og tage selv krogene i øjesyn. Resultaterne blev omhyggeligt nedskrevet i en vurderingsrapport til kreditforeningen, der herigennem fik et godt grundlag ved fastsættelsen af obligationslånets omfang.

Disse vurderingsrapporter giver altså omfattende oplysninger om ejendommen på det tidspunkt, hvor vurderingen fandt sted. Det er ikke kun i forbindelse med nybygninger, der blev foretaget taksationsforretninger, idet lån også blev optaget i ældre huse, enten fordi de ikke tidligere havde været belånt, eller fordi ældre lån blev konverteret, udvidet eller fornyet efter udløb. Resultatet er, at den samme ejendom kan være vurderet adskillige gange i tidernes løb.

Praksisen med at foretage en vurdering af en ejendom, når dens ejer ønskede sig optaget i en kreditforening, er lige så gammel som kreditforeningsinstitutionen. Den første danske kreditforeningslov er fra 1850, og den resulterede året efter i oprettelsen af to foreninger: Østifternes Kreditforening og Kreditforeningen af jyske Landejendomsbesiddere. I løbet af det følgende halvhundredede år blev kreditforeningsinstitutionen udbygget med en halv snes forenin-

ger, således at hele landet var dækket med kreditforeninger. Disse var imidlertid ikke i stand til alene at dække lånebehovet, og derfor blev i 1895 de første hypotekforeninger oprettet. Mens kreditforeningerne ydede lån mod 1. prioritet op til 60 % af vurderingssummen, ydede hypotekforeningerne yderligere lån op til 75 % mod 2. prioritet.

Det danske realkreditvæsen har i princippet haft denne opbygning frem til begyndelsen af 1970'erne, da der skete væsentlige ændringer. I 1970 blev lov om realkreditinstitutter vedtaget; den indebar ændrede lånebetingelser, indførelse af såkaldt enhedsprioritering, og endelig som en delvis konsekvens heraf en fusion af det betydelige antal foreninger, der efterhånden var opstået². Fusionerne har uden tvivl været medvirkende til, at nogle kreditforeninger har ønsket at aflevere dele af deres arkiver til Erhvervsarkivet, der således har fået udvidet sin bestand af arkivalier fra denne del af det danske økonomiske liv.

Erhvervsarkivet har i øjeblikket arkiver fra 4 kreditforeninger og 2 hypotekforeninger. Det ældste materiale er fra Østifternes Kreditforening, nu efter fusionsafslutningen: Kreditforeningen Danmark. Herfra er bevaret journaler over låneansøgere samt de enkelte lånesager, hvori vurderingsrapporterne ligger, helt tilbage fra starten i 1851. Afleveret er journaler frem til 1943 og sager vedrørende lån optaget i tiden 1851–1950, men som nu er indfrieede. Det afleverede materiale fra Østifternes Kreditforening er af et ganske betydeligt omfang, ca. 400 m., og er det største kreditforeningsarkiv, Erhvervsarkivet har.

Kreditforeningen for mindre Ejendomme i Østifterne, i daglig tale kaldet Østifternes Husmandskreditforening og nu indgået i Forenede Kreditforeninger, har også afleveret et fyldigt arkiv, der tillige har flere grupper arkivalier end Østifternes Kreditforening. Foruden det for den historiske forskning mest centrale materiale, vurderingsrapporterne, har kreditforeningen også afleveret bestyrelsesprotokoller, korrespondance samt regnskabsmateriale, således at man her har en realkreditinstitutions fuldstændige arkiv fra begyndelsen, d.v.s. 1880, frem til 1960'erne. Vurderingsrapporterne er afleveret for perioden 1880–1969.

Det mest omfattende arkiv fra de jyske kreditforeninger stammer fra Kreditforeningen af jyske Landejendomsbesiddere (nu: Jyllands Kreditforening), hvorfra der er afleveret ca. 800 vurderingsprotokoller samt diverse andet materiale af mindre omfang. Vurderingsprotokollerne er for enkeltes vedkommende fra det 19. årh., men hovedparten af materialet er fra dette århundrede frem til omkring 1950.

I fusionen Kreditforeningen Danmark, der dækker hele landet, er også

indgået Jysk Grundejer-Kreditforening, hvorfra der er afleveret vurderingsprotokoller fra et enkelt vurderingsdistrikt. Det drejer sig om Struer distriktet, hvis protokoller er afleveret for perioden 1893 til 1950.

De to hypotekforeninger, hvis arkiver er afleveret til Erhvervsarkivet, er Jysk Land-Hypotekforening (senere Landhypotekforeningen for Danmark) og Østifternes Hypotekforening; sidstnævnte dannede sammen med Københavns Hypotekforening i 1965 Byernes Hypotekforening. Såvel Landhypotekforeningen som Byernes Hypotekforening er efter den nye realkreditforeningslov indgået i landsdelfusioner, nemlig henholdsvis Jyllands Kreditforening og Forenede Kreditforeninger. Materialet fra Landhypotekforeningen er næsten udelukkende fra administrationsafdelingen, og der er kun afleveret en enkelt vurderingsprotokol. Fra Østifternes Hypotekforening er der derimod afleveret en del vurderingsrapporter, der hovedsagelig stammer fra perioden fra slutningen af 1930'erne til midten af 1950'erne. Afleveringen fra denne realkreditinstitution adskiller sig fra de øvrige ved at indeholde et betydeligt billedmateriale af de vurderede ejendomme. Østifternes Hypotekforening synes her at have været tidligere på vej end de andre foreninger, idet det i dag er almindeligt, at en vurderingsrapport ledsages af billeder. Det betyder, at man i det vurderingsmateriale, der vil blive afleveret de kommende år, vil kunne forvente at finde et stort antal billeder, der vil kunne belyse den arkitektoniske udvikling.

Udover det her nævnte til Erhvervsarkivet afleverede materiale fra realkreditinstitutionerne opbevares der intet tilsvarende i danske arkiver. På Landsarkivet i Åbenrå har man ganske vist et arkiv fra Nordslesvigs Kreditforening, G.m.b.H., der blev oprettet i 1909 og ophævet i 1921, men dette pengeinstitut var ikke en kreditforening i samme forstand som de øvrige danske foreninger og falder også gennem sin tilknytning til den sønderjyske jordkamp uden for det her omtalte materiale. Endelig rummer arkivet ingen vurderingsrapporter, som er det for den historiske forskning centrale i realkreditforeningernes arkiver³.

Når vurderingsrapporterne er det, der har den største interesse, skyldes det som nævnt, at man her har omfattende beskrivelser af vurderede ejendomme med tilhørende grunde eller jorder. En sådan vurderingsbeskrivelse giver først en række oplysninger, der placerer ejendommen og dens ejerforhold: Ejerens navn, i hvilket sogn eller by og hvor inden for dette område ejendommen ligger, samt dens matrikelnummer. Desuden oplyses arealstørrelse og bonitet. Herefter følger den mere detaljerede del af vurderingen. Ejendommens anvendelse oplyses, og der gives en grundig beskrivelse af dens enkelte dele med oplysning om inventar, udstyr og bygningernes tilstand. Ofte, men

ikke altid, vil man også finde byggeåret for ejendommen anført. Endelig opstilles et regnskab for indtægter og udgifter knyttet til ejendommen samt vurderingsmændenes heraf afledede vurderingssum.

Et eksempel vil vise, hvor mange oplysninger, en vurderingsrapport giver. I 1887 søgte gårdejer Rasmus Peter Petersen i Nørre Alslev sogn, Stubbekøbing herred, om et lån i Østifternes Kreditforening. Hans gård, der strakte sig over 6 matrikelnumre og havde en damp- og vindmølle, lå ganske tæt ved jernbanestationen i Nørre Alslev, hvorfra han afsatte sine landbrugsprodukter. Gårdens størrelse var 45 tdr. land med en hartkorn på 5 tdr. 4 skp. og 2^{1/2} alb. De 42 tdr. land var agerjord af god beskaffenhed; gødskning, mergling og dræning var foretaget på bedste vis. Jorden blev drevet med 5 skifter, og den årlige udsæd var: 6 tdr. hvede, ca. 2 tdr. rug, ca. 8 tdr. byg, ca. 4 tdr. havre og 4 tdr. land besået med foder- og sukkerroer. Besætningen var på 6 heste, 14 malkekøer, 5 får og en vædder plus 30 fedesvin. Af gårdens redskaber skal kun nævnes: 4 vogne, 2 plove, 3 harver og en tærskemaskine. Ud over agerjorden var der også nogle tdr. land bygningsgrund, veje, mose og have, der bl. a. havde en række gode frugttræer og buske, og som gav de nødvendige frugter og grøntsager til den daglige husholdning.

Gården bestod af et stuehus, der var opført i 1870. Det havde bl. a. følgende rum: Kontor, »sal« (den fine stue), havestue, dagligstue, sovekammer samt 5 folkekamre. I dagligstuen var væggene oliemalede, mens de i resten af huset var tapetserede. Lofterne var af gibbs undtagen i folkekamrene, der havde bræddeloft. Over hele stuehuset var der bræddegulv. I en kælder var der bl. a. bryggers og mejerirum. Et ældre stuehus blev brugt til aftægtsbolig. Af egentlige driftsbygninger havde gården to staldbygninger, to lader, bygninger til vogne og bageri og endelig et hus med en hestegang. Disse bygninger var dels bindingsværksbygninger, hvoraf noget var bygget med stampet ler, dels teglstensbygninger.

Nord for gården lå en hollandsk vindmølle, bygget i 1856, og en dampmølle med en 12 hestes dampmaskine. Til dette mølleri var knyttet nogle småbygninger. Vurderingsmændene var meget tilfreds med møllерiet, der »... i mange år har været drevet med personlig dygtighed og omsigt, ligesom det til enhver anden tid på grund af den meget heldige beliggenhed vil kunne udnyttes som en indbringende næringsvej, ...«.

Den fortjeneste, som møllерiforretningen kunne give, blev ikke medregnet i opgørelsen af gårdens indtægter, da den ikke var knyttet til selve gården og dens jorder. Gårdens indtægter opgjordes til ca. 4.650 kr., hvoraf langt størstedelen stammede fra husdyrdriften, mens udgifterne blev beregnet til ca. 2.800 kr., heri inkluderet driftsudgifter som lønninger til en karl, en daglejer, to

piger og høstmedhjælp samt kolonialvarer til supplerings af de madvarer, der kunne tages af gårdens produktion.

Overskuddet af gården blev altså ca. 1.850 kr., og på grundlag af dette tal samt en vurdering af gården og de gældende priser mente vurderingsmændene, at den var 60.000 kr. værd⁴.

Den lange række oplysninger i vurderingsrapporterne kan benyttes til belysning af mange forhold i det danske samfund gennem de sidste hundrede år. En kvantitativ analyse vil eksempelvis kunne klarlægge de til forskellige tider karakteristiske og almindeligt byggede ejendomsstyper: Var gårdene i sidste halvdel af det 19. årh. almindeligvis tre- eller fir-længede, eller bestod de, som Nørre Alslev-gården, af flere spredte bygninger? Hvor store var de villaer, der blev bygget før århundredskiftet, og skete der ændringer i størrelsen og deres karakter i dette århundrede, f. eks. i 1930'erne? Var baghuse kun udbredt i større byer som København og Århus, eller finder man dem også i de små købstæder? Kan der påvises forskelle på byejeendomme i Jylland og på øerne? Vurderingsrapporterne giver muligheder for at gå ind i husene og få klarlagt boligforholdene: Hvor mange og hvor store rum har man til forskellige tider ment var nødvendige? Hvornår bliver vandklosetter, elektrisk lys og centralopvarmning udbredt? Hvorledes var huslejeniveauet til forskellige tider i forskellige byer?

I sidste halvdel af det 19. årh. var det især landbrugere, der optog lån gennem kreditforeningerne, og de bevarede vurderingsrapporter fra denne tid vil derfor i høj grad kunne belyse landbrugsforholdene i Danmark. F. eks. vil man, som det fremgår af Nørre Alslev-eksemplet, kunne få noget at vide om driftsformerne, besætningsstørrelse, folkehold og redskabsforholdene samt indtægter og udgifter. Det vil gennem realkreditinstitutionernes arkiver være muligt at følge udviklingen på landet, f. eks. udstykninger, husmandsbrugenes forhold i de første tiår af det 20. årh. eller sammenlæggelserne i dag. De gentagne vurderinger af samme ejendom, f. eks. i forbindelse med tillægslån, åbner muligheder for at følge en gruppe landbrug gennem en lang årrække. Det kan således nævnes, at gården i Nørre Alslev foruden i 1887 også blev vurderet i 1917 og 1928, og at der kan påvises en række forskelle mellem vurderingerne, således i driftsmåde, besætningsstørrelse og bygningerne⁵.

Mens realkreditinstitutionerne i begyndelsen først og fremmest betjente landbruget, ændrede situationen sig i løbet af slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. årh. Den stærke vækst i bybefolkningen betød en betydelig byggeaktivitet i byerne, ligesom nye byer, stationsbyerne, voksede frem. Denne udvikling afspejler sig i kreditforeningernes udlån, der nu prægedes af bylån-tagere. Det betød dog ikke, at landbruget ophørte med at optage lån gennem

realkreditforeningerne, men blot at det procentvis ikke havde samme betydning som i foreningernes start ⁶. Den betydelige lånemasse i byerne medfører, at vi kan få væsentlige oplysninger også om deres udvikling gennem vurderingsrapporterne.

Et problem, som man umiddelbart skulle mene kunne løses gennem realkreditinstitutionernes arkivalier, var de enkelte ejendommers pantsætningsforhold. Det fremgår imidlertid kun undtagelsesvis, idet kreditforeningerne, der jo kun udlånte mod 1. prioritet, ikke havde interesse i oplysninger om de følgende prioriteter. Oplysninger om låneforhold må fortsat findes i skøde- og pante- samt tingprotokoller. Det skal også nævnes, at man kun kan forvente at finde oplysninger om en enkelt, bestemt ejendom, hvis man ved, hvornår den er blevet optaget i en realkreditforening samt hvilken forening, det drejer sig om. Der findes ikke registre, der muliggør indgang til vurderingsrapporterne over en årrække efter f. eks. matrikelnummer eller ejerens navn.

Når realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter har særlig betydning til løsning af en række spørgsmål i forbindelse med udviklingen i landet gennem de sidste hundrede år skyldes det, at deres oplysninger er mere omfattende end de kilder, man traditionelt vil gå til i sådanne sager. Almindeligvis er brandtaksations- og brandforsikringsprotokoller samt bygningskommissionernes arkiver stedet, hvor oplysninger om bygninger findes. Bygningskommissioner findes imidlertid ikke i alle landsogne, og der er ikke afleveret materiale fra de eksisterende til landsarkiverne. Derimod findes der et ret fyldigt materiale fra såvel købstædernes bygningskommissioner som brandforsikringerne for både landet og byerne i landsarkiverne og Erhvervsarkivet, men som nævnt er de oplysninger, der kan udledes af det, fåtallige i forhold til vurderingsrapporterne. Disse er altså et ret enestående materiale.

En ulempe ved rapportererne som kilde til en kvantitativ undersøgelse skal imidlertid påpeges. Mens man i brandtaksationsprotokollerne har oplysninger om så godt som hver eneste ejendom i landet, findes vurderingsrapporterne kun for de ejendomme, i hvilke der har været optaget realkreditforeningslån. I dag må man regne med, at så godt som alle beboelses- og landbrugsejendomme er pantsat via kredit- og hypotekforeninger; men det var f. eks. ikke tilfældet omkring århundredskiftet. Det er blevet anslået, at omkring halvdelen af Danmarks ejendomme dengang var belånt i realkreditinstitutioner⁷. Det betyder, at vurderingsrapporterne kun kan findes for ca. halvdelen af landets bygninger på denne tid, og dette tal bliver yderligere formindsket ved, at nogle kreditforeninger har kasseret betydelige dele af deres arkiver.

Selv om vurderingsrapportmaterialet således ikke er altomfattende, vil man

dog i det have et stort, repræsentativt grundlag for kulturhistoriske, socialhistoriske og økonomisk-historiske analyser af udviklingen efter 1851. På baggrund heraf er det vigtigt, at realkreditinstitutionerne ikke kasserer materialet, men afleverer det til Erhvervsarkivet, hvor det vil komme den historiske forskning til gavn.

Henvisninger

1. *Kreditforeningen af jyske Landejendomsbesidderes arkiv*, Erhvervsarkivet. Vurderingsprotokol for Ringkøbing amt 1869–1939, 37.
2. *Mette Koefoed Bjørnsen og Evan Boran* (red.): *Penge*, 1972, 192 ff.
3. *Meddelelser om landsarkiverne for årene 1921–1955*, 1960, 139. *Thorkil Kristensen* (red.): *Håndbog i kredit- og hypotekforeningernes forhold*, 1944, I. bd. 386 f.
4. *Østifternes Kreditforenings arkiv*, Erhvervsarkivet. Vurderingsrapport PD 73 B nr. 53.
5. *Samme*, PD 134^{IV} nr. 97 og PD 154 V nr. 214.
6. *Thorkil Kristensen* (red.): *Håndbog i kredit- og hypotekforenings forhold*, 1944, I. bd. 168.
7. *Samme*, I. bd. 170.

Beretning om virksomheden

1. april 1971 – 31. marts 1972

Den samfundsmæssige udvikling har i de seneste år medført en stærkt stigende aktivitet i Erhvervsarkivet. Årsagerne er flere. I erhvervslivet sker der således store forandringer, fusioner gennemføres, større firmaer overtager mindre firmaer, store gamle foretagender indstiller virksomheden. I alle disse tilfælde må arkivet søge at sikre værdifulde arkivaliers eksistens, så de kan bevares for forskningen; der er i mange tilfælde tale om materiale, der rækker tilbage til midten af sidste århundrede eller længere endnu, og blandt de forretninger og fabrikker, der standser virksomheden i disse år, er mange landskendte og store virksomheder, der har deres vigtige plads i dansk erhvervshistorie. Samtidigt kan modtagelsen af disse arkivalier ikke udskydes, da de ellers i de fleste tilfælde vil gå til grunde.

Men også fra anden side øges kravene til arkivets indsats. Det stærkt øgede studentertal og forøgelsen af forskerstillingerne ved universiteterne medfører stigende krav om klargøring af arkiver og vejledning i brugen af de ofte vanskeligt tilgængelige samlinger.

Det hele har medført en stigende arbejdsbyrde for personalet, da en forøgelse ikke har været mulig på grund af den stramme økonomiske politik, der føres i øjeblikket.

Desværre har en udvikling som den fremstillede uundgåeligt medført vanskeligheder med at skaffe plads til de indkomne sager. Det har derfor været nødvendigt at sætte reoler op på sådanne steder, at arbejdsforholdene er blevet ubekvemme. Disse foranstaltninger har været påkrævede; men det må erkendes, at de på længere sigt vil være trivselshæmmende for personalet, ligesom de kun giver en kort frist. For arkivets fortsatte virksomhed vil det derfor være nødvendigt både med øget lokaleplads og med et større personale.

Problemet lokaler-personale er nøje sammenknyttet. Allerede i det korte løb betyder manglende personale øget lokalebehov. En forudsætning for at begrænse arkivaliemængden og dermed lette lokalepresset er, at der er det fornødne personale til at planlægge og gennemføre kassationer. Er dette ikke til-

fældet, bliver resultatet, at der bevares overflødige arkivalier, som ikke alene indebærer et øget behov for lokaler, men også blokerer udnyttelsen af arkiverne.

Afleveringer

Afleveringerne androg i 1971-72 17.624 bind og pakker.

Der er modtaget følgende arkivalier:

Organisationer

Akademiet for de tekniske Videnskaber, København (fortsat aflevering). 93 pakker brev- og sagmateriale fra diverse udvalg 1948-71.

Andelsudvalget, København (fortsat aflevering). 8 bind forhandlingsprotokoller fra 1898-1938. 2 bind omfattende Andelsudvalgets gæster fra 1961-64.

Dansk Arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 1 pakke som vedrører Samfundshjælpen 1919-22.

Fiskerirådet, København. 5 bind og 15 pakker mødeprotokol, forhandlingsprotokoller, revisionsprotokol, div. regnskabsmateriale samt korrespondance 1954-66. Fiskerirådet, fiskerierhvervets hovedorganisation, blev oprettet 1930 og opløst ved årsskiftet 1964-65. Fra 1955 holdt organisationen et årligt fiskerierhvervsmøde i Århus.

Foreningen af jyske Landboforeninger, Planteavlkontoret, Skanderborg (fortsat aflevering). 9 bind og 55 pakker korrespondance og sager vedr. forskellige avls- og ensileringsundersøgelser, mødereferater, kopibøger, regnskabsbøger samt forhandlingsprotokol for Sølyst lokalforening 1902-69.

Gørtlernes Fagforening, Århus. 54 bind kassebøger, tilsynsprotokol, love og regulativer for fagorganisationer 1937-68.

Randers Amts Akkordudvalg, Randers. 56 pakker som består af sager vedr. saneringslån til betrængte landmænd 1929-45.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien i Danmark, København. 150 bind og 1.379 pakker korrespondance, regnskabsbilag, medlemssager, møde- og mæglingsreferater, forhandlings- og voldgiftsprotokoller, sager vedr. medlemmer og arbejdsstridigheder, arbejds- og lønforhold, tillidsmandsskrivelser, statistik samt registre 1883-1971. Dette meget væsentlige arkiv indeholder egentlige sager fra 1922. I disse er der f. eks. materiale, der viser forudsætningerne for mæglingsresultater i voldgiftsager, der er således tale om et vigtigt kildemateriale til arbejdsforholdenes historie.

Interieur fra H. Heinickes stentrykkeri i Århus.

Fra Århusstentrykkeren Chr. Olsens arkiv.
Fotografiet er fra 1894.

De samvirkende danske Husmandsforeninger, København (fortsat aflevering). 9 bind forhandlingsprotokoller, referater af bestyrelses- og forretningsudvalgsmøder samt en kopibog 1906–53.

De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger, København. 7 bind og 1 pakke forhandlingsprotokoller og mødereferater 1902–61.

Industri og håndværk

Alpha Gas I/S, Frederikshavn. 30 pakker dokumenter vedr. oprettelsen af Alpha Gas, fortegnelser over samtlige borer, beregninger over gasmængder, oversigt over leverancer, tegninger og kort 1940–66. Interessentskabet blev dannet 1940 med A/S Burmeister og Wain som hovedinteressent. I samarbejde med Ålborg Portland Cement udførte det borer efter naturgas, som spillede en meget væsentlig rolle for Frederikshavns kraftforsyning under og efter krigen.

Arbejdernes Radio Kooperation A.m.b.a., København. 1 bind forhandlingsprotokol 1950–63.

Bogense Andelsslagteri. 583 bind, 100 pakker og 5 kartoteker (fortsat aflevering). Forhandlingsprotokoller, statusbøger, hovedbøger, korrespondance, lønningsbøger, overenskomster vedr. løn, produktionsstatistik etc. 1896–1970. stikker 1909–18 til Statistisk Departement.

Bryggeriet Skandia, Nørresundby (fortsat aflevering). 1 læg ølstatistikker 1909–18 til Statistisk Departement.

Møller P. Christensen m. efft., Farre. 16 bind hovedbøger og kladder 1927–67.

Dano. Ingeniørforretning og maskinfabrik, Søborg. 82 bind og 273 pakker forhandlingsprotokol, statusbøger, regnskabsbøger, tegninger, fotos, korrespondance, kalkuler, cirkulærer, kataloger 1906–70. I denne verdensomspændende virksomhed blev der produceret kedler af mange typer; endvidere maskiner, der omdanner affald til kompost.

Kunstsmed Knud Eibye, Odense. 2 bind protokol med breve og anbefalinger fra kunder 1918–57 samt en modelbog 1871.

Rob. Funch Jensen, automatfabrik, Risskov (fortsat aflevering). 85 pakker korrespondance, ordresedler og fakturakopier 1936–68.

Jacob Holm & Sønner, København (fortsat aflevering). 442 bind og 2.392 pakker, 35 kartotekskasser (klicheer, billeder og garnprøver). Årsopgørelser, årsberetninger, vedtægter, hovedbøger, rescontri, kontokort, lønningsbøger, kassebøger og kassejournaler samt korrespondance 1809–1971. Erhvervsarkivet har tidligere modtaget arkivalier fra denne virksomhed, der nu er sluttet sammen med Randers Rebslåeri A/S. Det nu modtagne materiale er fortrinsvis fra dette århundrede.

Tømrmester E. N. Knud Jafner, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke breve, attester og beviser vedrørende Jafners erhverv og uddannelse 1904–71.

Severin og Andreas Jensen, København (fortsat aflevering). 5 bind og 1 pakke diverse billeder og beskrivelser, attester, testamenter og breve 1847–1938.

De jyske Kalkværker, Århus (fortsat aflevering). 410 pakker regnskabsmateriale og korrespondance 1930–65.

I/S Midtkraft, Århus. 67 bind og 98 pakker alm. korrespondance for 1962/63, budgetter og regnskaber 1950–61, lønningsregnskaber, div. kontrakter og kontokort 1950–66.

Mekaniker Johannes Olesen, Viborg. 68 bind, 108 pakker og tegninger og billeder, hovedbøger, kassebøger, lønningsbøger og korrespondance 1920–68.

Stentrykker Chr. Olsen, Århus. 1 pakke fotografier samt sange med litografiske tegninger 1848–1909.

Poul Petersen, møbelfabrikant, Malling. 3 pakker fakturaer og regnskabsbilag 1964-69.

A/S Planmøbel, Århus. 12 bind og 83 pakker revisionsprotokoller, vekselbøger, kassebøger, lønningsbøger og korrespondance, klicheer og billeder 1941-66. Denne virksomhed var en af de første, der lagde vægt på design, når det gjaldt kontormøbler; således tegnede H. Wegener ting til den.

S. A. Paaske-Pedersen, el-installatør, Århus. 47 bind, 10 pakker og 1 læg årsregnskaber, hovedbog, kassejournaler, kassebilag, tegninger, arbejdskort samt et læg med diverse beviser etc. 1946-70.

Raadvad Knivfabrik A/S, Rådvad. 340 bind, 14 pakker statusbøger, hovedbøger, rescontri, journaler, kassebøger, afregningsbøger med arbejdere fra det 18. årh., lønningsbøger, kopibøger og korrespondance 1753-1932. Mølleåens vandkraft var baggrunden for etableringen af Rådvad Knivfabrik i Jægersborg Hegn. Af det nu afleverede materiale er der dele, der går tilbage til tiden omkring midten af 1700-tallet, da virksomheden begyndte i et gammelt krudtværk i Rådvad.

J. E. Schmalfeld, Århus. 11 bind og 1 pakke, blandingsbog (»Skjærebog«) med prislister for 1894, statusbøger, prislister, billeder og etiketter 1869-1971. Schmalfelds røg- og skråtobaksfabrik er grundlagt 1846. I 1870 flyttede den til Vestergade 29, hvor den Funder'ske Tobaksfabrik – hvis arkiv allerede findes i Erhvervsarkivets samlinger – gennem mange år havde været drevet.

P. Wulff A/S, København (fortsat aflevering). 48 bind korrespondance 1964-67.

Ukendt snedker. 1 bind regnskabsbog 1914-16.

Mejerier

Assens Andelsmejeri. 1 bind og 2 pakker regnskaber, regnskabsbilag samt forskellige opgørelser over mælkeleverancer m. v. 1893-1962.

Centralkontoret for Mejeriregnskab og Revision, v/C. Abrahamsen, Roskilde. 1 bind og 36 pakker revisionssager vedr. mejerier 1939-68. Dette private kontor reviderede regnskaberne for en lang række mejerier, fortrinsvis sjællandske.

A/M Nederholm, Torrild pr. Odder. 65 bind og 20 pakker forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, div. regnskabsbøger og korrespondance 1885-1972.

Petrine Sands mejerihistoriske samling. 3 pakker tidsskrifter, breve, avisudklip, manuskripter til radioforedrag m. v. 1915-59.

Med Naal og Traad

skaber han det elegante Sæt Tøj. Det er solidt og godt Arbejde og en Fryd for hans Øje. Han fryder sig ogsaa paa anden Maade —

-han tår en
Schmalfelds Skraa
 — den bedste, der findes

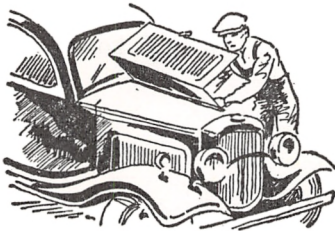

Det fine Værk

i det mindste Ur er han Mester for at gøre i Stand; Lup'en i Øjet og Skraaen i Munden, ja, han bruger naturligvis den bedste —

-han tår en
Schmalfelds Skraa
 — den bedste, der findes!

Naar Motoren svigter

er han Mand for at finde Fejlen og bringe den i Orden. Han tænker bedst med en Skraa i Munden —

-han tår en
Schmalfelds Skraa
 — den bedste, der findes!

Disse tre annoncer er en del af i alt 33 af samme slags, der i slutningen af 1940'erne udgjorde en kampagne for Schmalfelds skrå.

16 af annoncerne henvendte sig til håndværkere, 10 til ufaglærte grupper (fortrinsvis flyttefolk og andre, der til daglig har tunge byrder) og resten til selvstændige næringsdrivende og offentligt ansatte.

Vallingerød Andelsmejeri pr. Tølløse. 15 bind og 2 pakker forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, hovedbøger, kasse- og regnskabsbøger med bilag 1888–1960.

Handel

Købmand Jacob Ferdinand Alsing, Slagelse. 2 bind hovedbog og journal 1833–36.

Købmand Ib Andersen, Nr. Saltum. 10 bind og 1 læg hovedbøger, kassebøger samt personlige papirer 1910–52.

Skotøjshandler Peder Andersen & Søn, Randers. 93 bind og 70 pakker hovedbøger, kassejournal og -bøger, lønningsbøger samt korrespondance 1893–1969.

Købmand Jonas Bech, Slagelse. 9 bind hovedbøger og kladde 1811–22.

Købmand H. H. Brandt, Århus (fortsat aflevering). 2 bind kladdebøger samt et borgerbrev 1931, 1952–56.

Købmand Jørgen Brandt, Viborg. 1 bind journal for 1883–85.

L. J. Baagøe, kolonial en gros, Svendborg. 65 bind, 105 pakker hovedbøger, kasse- og regnskabsbøger, kopibøger, korrespondance samt brochurer, kataloger etc. Arkivet rummer materialer fra såvel Svendborgfirmaet som dets afdelinger i Rudkøbing, Marstal og Ærskøbing 1839–1971.

A/S Dansk Akkumulator- og Elektromotorfabrik, Odense. 88 bind, 31 pakker regnskabsbøger, korrespondance, arbejdstegninger, forhandlingsprotokol, referater af bestyrelsesmøder, reklamebreve, brochurer, balancebog, kataloger, breve og sager vedr. undersøgelser af og forsøg med vaskemaskiner samt 1 pk. med film, billeder og tegninger 1906–69.

Købmand Hans Michael Hvüid, Slagelse. 1 bind journal for årene 1832–39.

Købmand Hans Christian Klein, Slagelse. 2 bind hovedbog og journal 1816–35.

Købmand Joseph Krahl, Slagelse. 2 bind hovedbog og journal 1801–23.

Købmand Julius Lorentzen, Slagelse. 13 bind hovedbøger, brevkopibøger, memorialer, journal samt diverse regnskabsbøger 1815–36.

Købmand Jonas Lund, Slagelse. 5 bind hovedbøger, kassebog, kladde samt kornbog 1783–1809.

Jac. Olsen, København. 90 bind og 11 pakker statusbog, generalhovedbøger, journaler, kassebøger, div. andet regnskabsmateriale, lønningsbøger og udklipsbøger, klicheer og billeder 1890–1964. Den kendte forretning i damekonfektion på Strøget i København er grundlagt 1884. I 1890 flyttede den til adressen på Amagertorv.

Detailhandler Valdemar Otto Petersen, Korsør. 4 bind hovedbog, kassebog, journal samt register 1886–90.

Louis Poulsen & Co. A/S, København og Århus. 15 bind og 1 læg hovedbøger, statusbog, journal samt priskataloger 1906–71.

E. B. Salomon, tehandel, København. 8 bind journal, salgsbog, annoncebog, postforsendelsesbog samt nogle underordnede regnskabsbøger 1880–1947. Grosserer- og tehandlerfirmaet Salomon begyndte 1841 med salg af kolonialvarer en detail og tog teen op i 1845. Senere udviklede forretningen sig inden for engroshandelen.

Stoholm Tømmerhandel (fortsat aflevering). 15 bind og 150 pakker hovedbøger, kassebøger, korrespondance samt regnskabsmateriale 1934–68.

Købmand Knud Aagaard, Århus. 43 bind og 2 læg scrapbøger, en del erhvervspolitiske rapporter og diverse ministerielle undersøgelser og redegørelser 1937–66. Købmand Aagaard var i en årrække formand for De Samvirkende Købmandsforeninger.

Brugsforeninger

Som følge af fusioner i brugsforeningsverdenen har Erhvervsarkivet modtaget et større antal brugsforeningsarkiver, især formidlet gennem HB, København.

Arbejdernes Brugsforening, Fredericia. 1 bind forhandlingsprotokol 1960–63.

Arbejdernes Brugsforening, Vejle. 1 bind forhandlingsprotokol 1957–63.

Brugsforeningen Blågård, København. 2 bind forhandlingsprotokoller 1912–16.

Bolbro Brugsforening. 6 bind forhandlingsprotokoller 1919–70.

Brønshøj Brugsforening. 3 bind forhandlingsprotokoller 1909–40.

Christianshavn Brugsforening, København 1 bind forhandlingsprotokol 1914–16.

Brugsforeningen Enigheden, Horsens. 5 bind forhandlingsprotokoller samt 1 protokol for regnskabsudvalg 1911–69.

Esbjerg og Omegns Brugsforening. 86 bind og 1 læg forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, hovedbøger og kassebøger 1900–63.

Frederikshavn Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1957–63.

Brugsforeningen Frederiksholm, København. 2 bind forhandlingsprotokoller 1914–16.

Brugsforeningen Fremad, Horsens. 1 bind forhandlingsprotokol 1939–62.

Gl. Lindholm Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1958–64.

Glostrup Brugsforening. 6 bind forhandlingsprotokoller 1908–12 og 1923–57.

Brugsforeningen Godthåb, København. 1 bind forhandlingsprotokol 1912–16.

Brugsforeningen Grønvej, Næstved. 2 bind forhandlingsprotokoller 1961–63.

H. B., København. 8 bind forhandlingsprotokoller samt 1 protokol for H. B.'s lovudvalg 1916–49.

Haderslev og omegns Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1923–64.

Halskov Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1954–63.

Hellerup Brugsforening. 2 bind forhandlingsprotokoller 1908–16.

Hirtshals Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1962–64.

Hjørring Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1958–63.

Holstebro og omegns Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1942–63.

Horsens Brugsforening af 1915. 3 bind forhandlingsprotokoller 1915–61.

Jernbaneanstaltens Fællesforening, København. 4 bind forhandlingsprotokoller 1899–1916.

Jernbanefunktionærernes Brugsforening, Århus. 33 bind og 18 pakker forhandlingsbøger, revisionsprotokol, statuslister, årsberetninger, vedtægter, medlemsfortegnelser, medlemsbøger, månedsjournaler, kassebilag m. m. 1900–71.

Kastrup Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1919–28.

Korsør Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1956–63.

Lygtekvarterets Brugsforening, København. 1 bind forhandlingsprotokol 1914–16.

Byggeforeningen Lyset, København. 1 bind forhandlingsprotokol 1914–16.

Nyborg Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1962–63.

Nykøbing Falster Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1946–66.

Nærum Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1941–60.

Nærum og omegns Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1934–56.

Nørre Sundby Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1953–64.

Nørre Sundby Nye Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1953–64.

Nørre Uttrup Brugsforening. 6 bind forhandlingsprotokoller 1905–69.

Odense og omegns Brugsforening. 7 bind forhandlingsprotokoller 1939–64.

Ringsted Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1946–63.

De samvirkende Brugsforeninger i Danmark, København. 14 bind forhandlingsprotokoller 1911–55 og 1958–65.

Brugsforeningen St. Poul, København. 1 bind forhandlingsprotokol 1913–16.

Silkeborg & omegns Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1960–63.

Slagelse og omegns Brugsforening. 4 bind forhandlingsprotokoller 1919–61 og 1963.

Brugsforeningen Stefan, København. 1 bind forhandlingsprotokol 1915–16.

Strandvejskvarterets Brugsforening, København. 2 bind forhandlingsprotokoller 1902–16.

Sundby Brugsforening, København. 3 bind forhandlingsprotokoller 1905–16.

Svendborg Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1961–63.

Sæby Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1959–64.

Vanløse Brugsforening. 2 bind forhandlingsprotokoller 1908–16.

Vesterbros Brugsforening, København. 3 bind forhandlingsprotokoller 1912–16.

Vester Hjermitslev Brugsforening. 28 bind, 4 pakker og 3 læg forhandlingsprotokol, hovedbøger, kassebøger, kladder og fakturaer 1923–70.

Viborg og omegns Brugsforening. 1 bind forhandlingsprotokol 1935–63.

Vigerslev Allés Brugsforening, København. 1 bind forhandlingsprotokol 1917–18.

Brugsforeningen Vordingborgvej, Næstved. 1 bind forhandlingsprotokol 1945–63.

Brugsforeningen for Ydre Nørrebro, København. 1 bind forhandlingsprotokol 1916–21.

Østerbro Brugsforening, København. 1 bind forhandlingsprotokol 1911–14.

Rederier

D. F. D. S., København (fortsat aflevering). 275 bind og 23 pakker protokoller, statistik, cirkulærer vedr. søfolk og deres forhyring, avisudklip, pressemeddelelser, div. kopibøger og korrespondance 1889–1970.

C. P. A. Koch, speditør og reder, København. 3 bind kopibøger 1845–47 og 1863–64. Kochs virksomhed var et af de rederier, der indgik i D. F. D. S.

Ukendt fisker. 1 bind »Indfanget fisk« 1898–1927.

Pengeinstitutter

Østifternes Husmandskreditforening, København. 2425 bind og 1500 pakker. Samtlige typer arkivalier vedrørende foreningens virksomhed 1880–1969.

Østifternes Kreditforening, København (fortsat aflevering). 3058 pakker og 5 stålkasser vurderingsopgørelser og lånesager samt et omfattende kartotek 1888–1970.

Forsikringselskaber

Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger, Korsør. 9 bind assuranceprotokoller for varer og effekter for Korsør og omegn 1799–1853.

Østifternes Brandforsikring, København (fortsat aflevering). 20 bind og 94 pakker skadesopgørelser, forhandlingsprotokoller for bestyrelsen og forhandlingsprotokoller for forretningsudvalget 1874–1969.

Advokater

H. Fonager og Tang Eriksen, advokater, Silkeborg (fortsat aflevering). 1 bind advokatsager 1923–67.

Hrs. N. J. Gorrissen, København (fortsat aflevering). 800 pakker almene sagførersager (ingen incassosager), sager fra F. D. M. (Gorrissen præsident for F. D. M.) og Sagførerrådet (G. formand for Sagførerrådet) 1941–66.

Adv. Jæger & Rambusch, Esbjerg (fortsat aflevering). 85 pakker forskellige sager 1959–62.

Lrs. Svanholm & Kinnerup, Ålborg (fortsat aflevering). 130 pakker alm. sager 1950–68.

Lrs. Johs. Sørensen, Randers (fortsat aflevering). 380 pakker korrespondance og sager vedr. gæld og lån, døds- og konkursbo samt byggesager 1888–1967.

Andre

H. Ribber Christensen, læge, Ebeltoft (fortsat aflevering). 2 bind og 5 pakker honorarbøger, daglige kasseopgørelser, rekapitulationer og kassebilag 1958–68.

Dommerkontoret i Grenå. 25 bind og 18 pakker diverse retsbehandlede sager fra perioden 1903–69.

Forpagter Sv. Johansen, Margrethelyst pr. Falling. 1 pakke kassebøger og regnskabsbilag 1960–62.

Svinninge Handelsskole (fortsat aflevering). 2 bind regnskabsbog og revisionsprotokol 1961–67.

Chr. Tanderup, rådgivende ingeniør, Vestervang, Nørresundby. 22 pakker tegninger og beskrivelser til disse 1957–70.

Vester Hjermitzlev Foderstof- og Gødningsforening. 9 bind, 2 pakker og 3 læg forhandlingsprotokol, hovedbøger samt div. andet materiale 1909–66.

I kunstnerisk opstilling ses her dele af et sovekammermøblement i møbelfirmaet Severin & Andreas Jensens værksted.

Billedet stammer fra et album, som kontorpersonalet forærede virksomheden ved 25-års jubilæet i 1886. Blomsterdekorationen på skabsdøren er færdig, og en fugl er der også blevet plads til i det nederste felt.

Århus Købmandsskole. 1 pakke breve vedrørende indsamlinger og legater 1926–58.

Ordningsarbejde

Der er udført ordningsarbejde i arkiverne fra landsretssagfører Johs. Sørensen, Randers, højesteretssagfører N. J. Gorrissen, København, Den ny Lånebank, København, handelsaktieselskabet Plum, Assens, sagførerfirmaet Svanholm og Kinnerup, Ålborg, Dansk Arbejdsgiverforening, København, Grosrerer-Societetets Komité, København, A/S Det forenede Dampskibsselskab, København, Den danske Boghandlerforening, København, landsretssagfører Tage Hahn, Århus, Den nordiske Industri- og Landbrugsudstilling i København 1888, Andelsudvalget, København, Østifternes Kreditforening, København, handelshuset Jacob Holm & Sønner, København, P. Wulff A/S, København, Vester Hjermitzlev Foderstof- og Gødningsforening, Vester Hjermitzlev Brugsforening, Jac. Olsen, København, Andelsmejeriet Nederholm, Torrild pr. Odder, A/S Dampskibsselskabet Heimdal, København, Skanderborg Andelssvineslagteri, Maribo Andelssvineslagteri, Landbrugsrådet, København,

Den sjællandske Bondestands Sparekasse, København, Akademiet for de tekniske Videnskaber, København, Fiskerirådet, København, A/S Planmøbel, Århus, L. J. Båggøe, Svendborg, Skotøjshandler Peter Andersen & Søn, Randers, Mekaniker Johannes Olesen, Viborg, Centralkontoret for Mejeriregnskab og Revision, Roskilde, S. A. Paaske-Pedersen, Århus, De jyske Kalkværker, Århus, Dano, Søborg, retsbehandlede arkiver fra Grenå, Severin og Andreas Jensen, København, Århus Skipperlaug, læge H. Riber Christensen, Ebeltoft, J. E. Schmalfeld, Århus, Gørtlernes Fagforening, Århus, A/S Dansk Akkumulator- og Elektromotorfabrik, Odense, Sammenslutningen af arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien i Danmark, København, advokatfirmaet H. Fonager & Tang Eriksen, Silkeborg, Robert Funch Jensen, automatfabrik, Århus, Louis Poulsen & Co., København og Århus, Østifternes Brandforsikring, København, Falck's Redningskorps, København.

Håndbiblioteket

Bogbestanden er forøget med 4.639 bind, således at den nu udgør 49.950 bind. Et stort antal er gaver, bl. a. fra Danmarks Statistik, Statistisk Sentralbyro, Oslo, Rigsarkivet, landsarkiverne, Statsbiblioteket, Århus kommunes biblioteker, Demokraten, Handelshøjskolen i København, rederiet »Heimdalen«, Socialforskningsinstituttet, godsejer H. Berner, Clausholm, De samvirkende jyske Husmandsforeninger, Ålborg bys og omegns sparekasse, R. Henriques jun., A. P. Møller og udenlandske arkiver. Jubilæums- og tidsskrifter er modtaget fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark, Norge, Sverige, Finland, Frankrig, Holland, Schweiz, Storbritanien, Forbundsrepublikken Tyskland, Den tyske demokratiske Republik, U. S. A., U. S. S. R. og Østrig. Hertil kommer 1.810 bind og hæfter i løbende tidsskriftshold.

Personale

Den 1. juli 1971 blev cand. mag. Erik Korr Johansen ansat som arkivar; han havde siden 15. januar vikarieret i den ledige stilling. Assistent Birthe Rasmussen blev den 1. april 1971 udnævnt til overassistent, og fra 1. juni 1971 blev Frode Hørlyk ansat som assistent.

Anden virksomhed

Overarkivar Vagn Dybdahl har redigeret skriferækkerne, der udgives af Århus byhistoriske Udvalg og Jysk Selskab for Historie; endvidere har han redi-

Marts 1937

	Roken	Miløer	Frækker	Blauer	Kyster	Skindkæder	Pæler	Kraner	
1	1945	3		2	2	11		nogen Røge	
2	4755	3		4	5	16	2		
3	1895	2		3	6	13	1	Snevej	
4	3710	3		5	3	20	1		
5	1635	1	2	3	1	10	1	Snevej	
6	3695	4	1	13	6	12	1	1	
8	2755	1		5	3	17	2	Frook	
9	4625	2		14	3	25		højlig 2	
10	1445	1		3	2	13		Snestorm	
11	2215	1		3	1	7	1	Sne-Søvej	
12	5995	5	1	5	2	15	Mannegårn-Opn.	1 Røge	
13	7080	9	1	12	6	24	3	1	
15	4700	5		13	6	21	1		
16	3995	6	1	1	11	19		3	
17	4910	4		17	4	15		2	
18	4885	1		9	8	22		2	
19	6840	2		15	4	19		2	
20	12450	8		17	4	20	3	1	
22	5630	6	1	12	5	22	1		
23	6710	4	1	14	5	15	1	2	
24	5255	1		11	5	15	2	1	
25	Skatmøje								
26	Lampmøje								
27	3745	2		11	2	22	Snevej	2	
29	2100								
30	3085	5		14	2	7		højlig	
31	7555	5	1	24	3	8	1	højlig	
	116510	84	9	230	99	388	21	21	
			Megen Sne, Kilde-Bløst-hæmmer						851
			sluttede Foraar						

I firmaet Jac. Olsens salgsbøger fra 1920'erne og helt op til 1965 er der anført enkeltheder om vejrets beskaffenhed og om andre forhold eller begivenheder, der kunne have indflydelse på salget de enkelte dage.

Her er den side af salgsbogen, der viser salget i marts måned 1937; det er tydeligt, at snevejr hæmmer omsætningen.

geret tidsskriftet »Historie« samt »Nyt fra Historien« og bidraget til disse tidsskrifter med anmeldelser. Vagn Dybdahl har endvidere fortsat virket som lektor i økonomisk historie ved Århus Universitet. I august 1971 holdt han foredrag på Dansk historisk Fællesforenings kursus for lokalhistorikere om socialhistorie, og i februar 1972 var han gæsteforelæser på Københavns Universitets kollokvium om økonomisk historie. Vagn Dybdahl har publiceret bogen »Historisk kommentar til nationaløkonomi«.

Arkivar Finn H. Lauridsen har redigeret Århus Stifts Årbøger og som formand ledet arbejdet i Historisk Samfund for Århus Stift og Øm Kloster Museum. Ved Århus Universitet har han som undervisningsassistent holdt kursus i arkivbenyttelse med skriftlæsning og tekstkommentering. Finn H. Lauridsen har holdt foredrag i FOF's lokalhistoriske foredragsrække: Købmandslægter i Århus. Arkivar Ib Gejl har sammen med arkivar Christian R. Jansen publiceret bogen »Korn, købmænd og kornkompagni«; han har endvidere været kasserer for Historisk Samfund for Århus Stift samt Øm Kloster Museum.

Arkivar Christian R. Jansen har i Vejle Amts Årbog 1971 publiceret afhandlingen »De fattige og fattigvæsenet i Hornstrup sogn fra ca. 1860 til ca. 1900«.

Arkivarerne Ib Gejl, Christian R. Jansen og Erik Korr Johansen har som undervisningsassistenter ved Århus Universitet holdt kursus i økonomi og statistik for historiestuderende.

Endelig har arkivarerne Finn H. Lauridsen, Ib Gejl, Christian R. Jansen og Erik Korr Johansen bidraget med artikler til publikationerne »Århus dengang og nu« samt »Århus Årbog 1972«, ligesom de har bidraget med anmeldelser til »Historie« og »Nyt fra Historien«.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider, kr. 8,80.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider, kr. 8,80.

Indhold: Fra kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigens tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om opbevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 11,50.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 11,50.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 11,50.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 13,80.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 18,80.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 18,80.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg i 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 16,10.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handels ekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 18,80.

Indhold: En tømrerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 18,80.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen. Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthands første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømremesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 21,10.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N. P. Kirck, Helsingør.
Tillæg: »Århuus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 25,30.

Indhold: Aarhus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 25,30.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 25,30.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870-1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 34,50.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661–1913.
The Changing Pattern of Anglo-Danish Trade 1913–1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 27,60.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870–1914.
To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580–1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 36,80.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 48,30.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769–1969:
Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibeligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769–1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919–69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 39,10.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783–88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske bank- og kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959–69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 39,10.

Indhold: Industriforeningen i København 1888–1910.
Håndværksmesterguppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859–1862.
Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider, kr. 48,30.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865–1914.
Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatoriske udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939–1965.
Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.
Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945–70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 40,25.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.
Knipplersker på Gram og Nybøl gods 1761.
Erhvervs partiets historie og dets samfundsopfattelse.
Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900–1952. 1954. 120 sider, kr. 6,90.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945–54. 1955. 23 sider, kr. 2,30.

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760–1797. 1955. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Vello Helk og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886–28. maj–1956. 139 sider, kr. 13,80.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861–1961. 58 sider.

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider, kr. 10,00. Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861–1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880–1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabriksarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865–1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952–1965. 1966. 63 sider, kr. 13,80.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661–1963. 1966. 438 sider, kr. 34,50.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880–1913. 1–2. 1969. I alt 631 sider, kr. 92,00 inkl. moms.

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 46,00.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 33,75 inkl. moms.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. Udsolgt.

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne–1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 80,50 inkl. moms.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865–1914. 1971. 144 sider, kr. 40,25 inkl. moms.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769–1807. 1–2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 69,00 inkl. moms.

